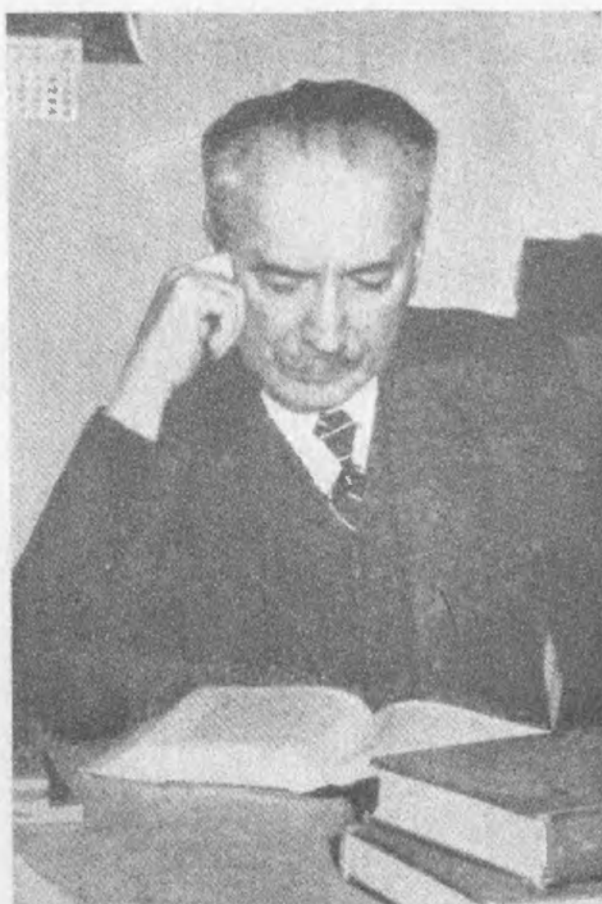
ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ І

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Д. Дорошенко

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ I-II

ДРУГЕ ВИДАННЯ

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» — Мюнхен

DMYTRO DOROCHENKO

L' HISTOIRE DE L'UKRAINE

DMYTRO DOROSHENKO

HISTORY OF UKRAINE

DMYTRO DOROŠENKO

GESCHICHTE DER UKRAINE

DNIPROWA CHWYLA · MUENCHEN

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТОМ І

(ДО ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ)

Видавництво «ДНІПРОВА ХВИЛЯ» — Мюнхен

«ГЛОБУС» КИЇВ 1992

ББК 63.3 (2 Ук)
Д 69

Репринтне видання

Передрук з першого видання, що вийшов в УНІ у Варшаві 1932 року.

Перше видання зредагував проф. Смаль-Стоцький.

Druck: [Logos] GmbH München, 1966

Д $\frac{4702640101 — 017}{206 — 92}$ Б3-24-5.92

ISBN 5-7707-1419-0 (укр.) (т. 1)
ISBN 5-7707-1694-0 (укр.)

ПЕРЕДМОВА

Розвиток новітнього українства й відродження української національної ідеї ще вкінці 19 століття поставили перед українською наукою завдання створити нову синтезу історії українського народу. Але тогочасна українська історіографія не була ще готова виконати це завдання. Історики старшої ґенерації, опановані романтично-народницькими ідеями, властивими 19 століттю, вважали за свій головний обов'язок збирати «цеглини» для майбутньої будови історії України. Вони доволі скептично ставилися до перших спроб синтезування української історії, що ними чимраз більше починало цікавитися молодше покоління істориків. Коли конкурс «Кіевской Старины» 1896 року на написання історії України не дав наслідків (єдиний твір, пов'язаний з конкурсом, — «Очерк исторіи украинскаго народа» О. Я. Єфименкової не був прийнятий ним і побачив світ щойно в 1906 році) — молодий тоді історик Михайло Грушевський визнав цю справу «питанням чести своєї й свого покоління» — й блискуче виконав це завдання, для своєї доби й своєї ґенерації, створивши, в своєму нарисі історії України, а головне, в монументальній «Історії України-Руси», першу наукову синтезу історичного розвитку українського народу, що стала одною з могутніх підвалин національно-державного відродження України в 20 столітті.

Але велична будова, здвигнута Грушевським, не була — й не могла бути тоді завершена. Властиво, її доведено було лише до кінця 18 століття, до ліквідації Козацько-Гетьманської держави. Далі залишалося дике поле «пропащого часу» (за виразом М. Драгоманова), де тільки в ділянці культурно-національного життя починала колоситися нива українського відродження. Це поле треба було перейти, а життя навіть Грушевського та його покоління зробити цього не могло. Бо історію творять ґенерації, і кожна з них має, може й мусить виконати лише свої завдання.

Створення нової наукової синтези історії України й історії українського народу, на його споконвіку власній землі, від початків історичного буття й до сучасности, припало на долю наступного покоління української історіографії, покоління 1920-х років. Це не було легке завдання. Треба було будувати цю велику будову на нових ідейних засадах, за новим архітектурним пляном і, чималою мірою, з нового монографічного та джерельного матеріялу, що його ще по-

трібно було, в дуже короткий час і за дуже несприятливих умовин, заготовити. Старші історики могли дати лише проєкти нової схеми й деякі ескізи нової синтези. Сили молодших істориків, хоч і досить численних, талановитих і відданих своїй справі, були скеровані на монографічні та джерелознавчі студії й археографічні публікації і в цій царині зроблено було стільки, що 1920-ті роки слушно вважають за «золотий вік» новітньої української історіографії.

Тим часом на українство знову наступила чорна хмара. Розцвіт української науки в 1920-х роках — наслідок відродження української державности в 1917-1918 роках і боротьби за неї в 1919-1920 роках — був ґвалтовно обірваний на початку 1930-х років совєтським погромом української національної культури. В наслідок цієї катастрофи, історична наука на Україні не спромоглася дати нову й повну синтезу українського історичного процесу, зокрема 19-20 століття. Це довелося робити українським історикам на еміґрації, і честь першої й дуже вдалої спроби такої синтези належить Дмитрові Дорошенкові.

Дмитро Іванович Дорошенко (1882-1951) був історик з Божої ласки. Традиція славного історичного роду, живий зв'язок із рідною землею, величезна ерудиція, глибоке знання історичного минулого своєї Батьківщини й віддана праця для її кращого майбутнього, блискучий талант професора й лектора і те, що Вячеслав Прокопович вважав за головну якість історика, — любов до рідного минулого, — все це щасливо збіглося в цій незвичайній людині й забезпечило їй видатне становище і в українській науці, і в українському національно-громадському житті першої половини нашого століття. Ледве-чи хто з сучасників Дорошенка був більше покликаний завершити те велике діло, яке було основним завданням тогочасної української історіографії й якого вона не могла виконати в умовах поневоленої Батьківщини.

З багатолітніх студій і дослідів над історією України, з глибокого пізнання українського суспільного життя, у творчому становленні нової історичної школи й популяризації її ідей в університетських курсах і семінарах, в наукових доповідях і публічних лекціях, росло й міцніло в Дмитра Дорошенка нове, державницьке розуміння українського історичного процесу. Новими очима дивився він на українське минуле, і перед ним чимраз ясніше й яскравіше виступав правдивий образ історичної України. Для нього історія України не кінчалася на Гетьманщині 18 століття, і в українській історії 19-20 століття він бачив не лише потік національно-культурного розвитку, а широку й повноводну течію економічного, політичного й культурного життя великої країни та її великого народу. Стара схема української історії наповнювалася новим і багатим змістом, і під пером великого історика з'явився нарис історії України від найдавніших часів до національно-визвольної революції 1917 року, втілений у бездоганну наукову форму. Українська історіографія має повне право вважати цей твір Дмит-

ра Дорошенка за одне з великих своїх досягнень, значення якого далеко виходить за межі його доби.

Сувора історична доля України не минула й капітальної праці Дмитра Дорошенка. «Нарис історії України» побачив світ на чужині, і то в такий час, коли зв'язки між Батьківщиною й еміґрацією були фактично неможливі. Щойно після 1939 року книга могла дістатися — і то припадково — на Велику Україну, але воєнна руїна у Варшаві знищила майже цілий наклад цього видання. Книга давно вже стала бібліографічною рідкістю, а головне — її й досі не заступила жодна інша праця цього роду. Тому треба вітати ініціятиву видавництва «Дніпрова Хвиля» перевидати цей прекрасний твір, що робить честь не тільки його авторові, але й цілій українській історичній науці.

Нові покоління, звичайно, принесуть нові ідеї, нові матеріяли, нові твори. Але як гарний витвір старої архітектури не втрачає своєї величі й краси серед пізніших будов, а навпаки, становить предмет пошани, замилування й захоплення нащадків мистецьким генієм предків, так і «Нарис історії України» Дмитра Дорошенка залишиться тривалим пам'ятником української історіографії — однієї з найвеличніших і найтрагічніших епох історії України.

8. IX. 1966.
Ludlow.

Олександер Оглоблин

I

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ Й НАУКОВИХ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДІВ З КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ Й ДО НАШИХ ДНІВ

Інтерес до своєї минувшини зародився на Україні дуже давно, можна сказати, вже на початку української державности. Вже за часів Ярослава Мудрого, в першій половині XI віку думка українських книжників того часу працює над питанням, «откуда пошла єсть руськая земля», і тоді то повстає у Києві літописання, краса й гордощі нашої старої літератури. В «Повісти временних літ» ченця Нестора поч. XII віку, в Київському Літопису, що обіймає ціле XII століття, в Галицько-Волинськім Літопису 1209—1292 років, — кожен з тих літописів відбиває свою добу з її суспільним устроєм і поняттями, — стара українська думка знайшла свій блискучий вираз. Занепадаючи в часи політичного й культурного занепаду Руси-України, хоча не перериваючись цілком, оживають знову українське літописання й українська історична думка в XVII столітті, перейняті тим самим патріотичним настроєм. Тоді ж повстають знамениті «козацькі літописи», що їх найбільш яскравими зразками являються в другій половині XVII в. Літопис Романа Ракушки (Самовидця), а в початку XVIII в. Самійла Величка і Григорія Грабянки. Серед кругів козацької старшини історична праця не припиняється протягом цілого XVIII століття, і коло 1740 р. повстає в цих кругах загальний курс української історії, т. зв. «Краткое описаніе Малороссіи», який ставить собі завдання звязати до купи князівський і козацько-гетьманський періоди української історії.

Нова доба в розвитку української історіографії, яку можемо назвати, в порівнанні до попередніх, н а у к о в о ю, зачинається в останніх десятиліттях 18-го віку. Тоді замісць старих компіляцій, т. зв. «козацьких кронічок», появляються перші спроби ширшої синтези минулого життя, з освітленням його подій в дусі нових ідей, які приходили на Україну із Західньої Европи. Серед українського громадянства з кінця 18-го століття почиається оживлення історичних інтересів, яке мало свої коріня в подіях політичного життя і виявилося передовсім у збиранні й дослідженні памяток історії та в заходах коло їх опублікування для прилюдного вжитку.

Говорячи про цей зріст історичних інтересів серед українського громадянства кінця 18-го століття, треба мати на увазі, що він, як

і цілий національно-культурний український рух того часу, зосереджувався головно на одній частині української землі, а саме — на лівому березі Дніпра, в т. зв. Гетьманщині, що обіймала пізніші ґубернії Чернігівську й Полтавську, й т. зв. Слобідській Україні (пізнішій Харківщині). Сюди, на широкі простори задніпрянських степів, пересунулася після остаточної руїни Правобережної України вісь українського життя, сюди ж пересунувся з західньо-українських земель і осередок української культурної праці. Під захистом автономної козацької держави українська культура знайшла вдячний ґрунт для свого розвитку. Вкрита густою сіткою народніх шкіл, з своєю знаменитою Київською Академією, а своїми колеґіями у Чернігові, Переяславі, Харькові, Лівобережна Україна, можна сміливо сказати, була одною з культурніших країн тогочасного славянського світу. Вона навіть мала змогу постачати вчителів і взагалі культурних діячів на цілу Московщину, ба навіть на далекі південно-славянські землі.

Громадянство лівобережної України стояло в 18-му столітті в живих і безпосередніх звязках з західньо-европейським духовим життям. Десятки й сотні української молоді вчилися в університетах й академіях Кеніґсберга, Бреславля, Кіля, Галле, Липська, Страсбурга, Лейдена, Праги, Пресбурга, Парижу, Риму та інш. европейських центрів. В глибині полтавських степів козацькі полковники й менші старшини передплачують собі французькі часописи, а на Шлеську кілька книгарень були заняті спеціяльно постачанням чужоземних книжок для українських читачів. Всі ці посередні й безпосередні звязки з Заходом, само собою розуміється, сприяли поширенню на Україні й тих ідей, якими жило у 18-му столітті західньо-европейське суспільство.

Доба другої половини 18-го віку була для українського суспільства добою глибокої політичної й культурної кризи. Централістична політика російського правительства з залізною консеквентністю нищила автономний устрій козацької України, і реформи цариці Катерини 2-ої привели Гетьманщину й близько звязану з нею Слобідську Україну на становище звичайних провінцій російської імперії.

Цей процес асиміляції України з рештою провінцій російської держави коштував їй дуже дорого: не кажучи про втрату політичної автономії, край, замість попередньої виборної й виключно з місцевого елементу зложеної адміністрації та суду, діставав бюрократичну управу на німецько-російський зразок; те саме і в церковному житті, де скасовано принцип вибору духовенства. Консеквентно переводжена політика нищення України, як самостійного економічного організму, — через заборону безпосередніх торговельних зносин з Заходом і примусове обернення України в колоніяльний ринок збуту продуктів молодої московської індустрії, — вела до занепаду місцевого купецького стану, до заникнення початків власної індустрії й до загального зубожіння. Перехід України од становища автономного державного тіла на становище звичайної провінції потягнув за собою великий відплив культурних сил до загально-імперських центрів що особливо вражає нас на полі літературнім: талановитіші письмен-

ники, такі як Рубан, Полетика, Туманський, переносять свою літературну діяльність до Петербургу. Видатні малярі, такі як європейсько-відомі Боровиковський та Левицький, або композитори як Бортнянський, переходять також до Петербургу й там здобувають собі славу вже як російські, а не українські майстрі. Але ні в чому може не позначився так різко цей культурний занепад, як на полі народнього шкільництва. Іще в половині 18-го віку, а саме 1748 р., на території Гетьманщини існувало коло 1.000 шкіл, так що одна школа припадала на 1.000 населення. В кінці ж того самого століття од цих шкіл не залишилось майже ні сліду. З початком 19 в. ми бачимо заходи місцевих людей коло відбудови народнього шкільництва вже як зовсім нової справи.

Російське правительство уперто не допускало заснування на Україні університетів, яких домагалося українське громадянство, а Київську Академію й колеґії обернуло у станові духовні школи. Із заснуванням в 1759 р. російського університету в Москві сотні української молоді почали там здобувати освіту, здебільшого одриваючись на завжди від рідного ґрунту. Нарешті треба памятати, що остаточне зрівнання України з Росією принесло з собою й форми російського кріпацтва для українського селянства.

Хто би міг виступити в обороні старого ладу й попередніх форм життя? Провідна верства Гетьманщини, козацька старшина, ще з часів Мазепи переконалася в неможливості фізичного опору. Вона старалася врятувати своє привілейоване становище в ділянці соціяльно-економічного життя, жертвуючи політичними правами. В своїй масі вона готова була миритись з утратою автономії, відколи російське правительство надало їй права російського дворянства. Але було би несправедливо не зазначити, що й серед сеї верстви, глибоко перейнятої становим еґоїзмом, знайшлися люде, котрі зуміли глянути на становище краю ширше, ніж з вузько класового погляду й стати в обороні ширших мас українського народу. Вони перші вжили могучої новочасної зброї — письменницького пера й тим проложили шлях літературі, яко чинникові громадського поступу. Устами Василя Капніста — того самого, що в 1791 р. вдався був до пруського міністра Герцберґа з таємною місією од громади однодумців: шукати у Прусії помочи проти «московської тиранії», — устами Григорія Полетики, ці люди протестували проти знищення самобутніх форм українського життя. Вони стали яскравими представниками і виразниками тих почувань, які обхоплювали тодішніх українських патріотів перед образом руїни власної державности, і їхньою заслугою було, що вони подбали про збереження історичної традиції й памяти про кращі часи рідного краю.

Так українська історична традиція подала руку новим ідеям, які приходили до нас з Заходу, ідеям народности, ідеям політичної свободи й соціяльної рівности та справедливости. Властиво в цих західньо-європейських ідейних впливах, в їх прищепленні та акомодації на українському ґрунті треба шукати зародок духових течій, що хвиля за хвилею постають на Україні з кінця XVIII віку й запов-

нюють собою зміст українського культурно-національного розвитку аж по нинішній день.

Саме тоді, коли російський уряд докінчував нищення рештків української автономії, серед українського суспільства прокинувся особливий інтерес до своєї власної історії. Можна вважати це явище характеристичним для тих епох в житті поневолених націй, коли вони, під загрозою знищення історичного укладу їхнього життя з боку сильніших сусідів, немов іще дужче відчувають вагу власної історичної традиції і, обертаючи свої погляди назад, в глиб минулого, стараються саме в цій минувшині знайти моральну опору, правну підставу й сили для обстоювання своїх громадських і національних ідеалів.

Яскравим проявом відродження історичних інтересів, навіяного патріотично-громадським почуттям, служить діяльність тільки що згаданого депутата Катерининської Законодатної Комісії 1767 р. Григорія Полетики, правдоподібно автора знаменитої «Исторіи Русовъ». Тепер, коли опубліковано невидані досі деякі його промови, матеріяли й записки, перед нами у весь зріст встає колоритна постать цього вольтеріянця-демократа, ворога кріпацької неволі й республіканця, котрий, бажаючи поставити оборону української автономії на реальний ґрунт, старався сполучити інтереси політичної свободи з інтересами української шляхетської верстви, зробивши оборону української автономії життєвим ділом української шляхти.

Опублікована на сторінках «Київської Старини» переписка з його сином Василем, також істориком, вводить нас в круг ідей і стремлінь гуртка освічених і ліберальних українських патріотів, в якому виросла й розвинулась українська історична думка. Тоді то починається збірання українських історичних документів (королівських і царських грамот, гетьманських універсалів, всяких політичних і судових актів і т. д.), як необхідного матеріялу для української історії (Адріян Чепа). В 1777 р. Василь Рубан видав у Петербурзі «Краткую Лѣтопись Малой Россіи» (це ніщо інше, як згадане вже «Краткое описаніе Малороссіи», доповнене Олександром Безбородьком), а в 1793 р. Федір Туманський видав «Лѣтописецъ Малыя Россіи» (літопис Грабянки — без імени автора).

«Исторія Русовъ» стала відомою широким кругам значно пізніше, ніж коли була написана, на цілих майже 50 років (вона була видана О. Бодянським в 1846 р.). Та це не перешкодило її відразу здобути могучий вплив на українське суспільство 30-х і 40-х років. Під її безпосереднім впливом геніяльні українці Гоголь і Шевченко склали свій історичний світогляд, а її образи опоетизували в безсмертних творах. Російський поет Пушкин своєю дивною інтуїцією провидів, що автора чарівної книги треба шукати не в епіскопові Юрієві Кониському, як спочатку всі думали, а в особі світській, з активно лицарськими настроями. Пушкин перший опублікував уривок з «Исторіи Русовъ» в своїм «Современнику». Гребінка, Срезневський, Костомаров, Куліш, нарешті видавець «И. Русовъ» — Бодянський (1846 р.), всі заплатили дань захопленню її концепціями.

Бантиш-Каменський обома руками черпав з неї для другого видання своєї «Исторіи Малой Россіи», а Маркович цілу свою пяти-томову «Исторію Малороссіи» (1842—43) опер на матеріялі й на провідних думках «Исторіи Русовъ». Це про цю книгу каже німецький подорожній Коль, що вона була «найбільше поважаною й любленою і поширеною по всьому краю в численних списках».

Оборона української автономії, стремління довести її правну основу, бажання зберегти національно-політичну українську традицію, які ми бачимо у начинателів нової української історіографії, у Григорія й Василя Полетик, у Якова Мих. Марковича, у Василя Ломіковського, у Олекси Мартоса — ідуть в парі з свідомим лібералізмом і демократизмом, які виросли, як справедливо зазначає Драгоманов, не так на історично-національному, як на загально европейському ґрунті. В скорбній «Оді на рабство» В. Капниста (1787 р.), в заяві Василя Полетики, що патріотичні писання його батька «навчили його любити людськість і свободу», в «розмишленіях» Ол. Мартоса (автора написаної в 20-х роках «Исторіи Малороссіи», од якої збереглися лише уривки) при гробі Мазепи про політичну свободу, републіку й конституцію — ми бачимо ясні відгуки цих загально визвольних ідей, які йшли на Україну з Заходу. Вдома на Україні вони переплітались з місцевою традицією політичних вольностей і державної автономії.

Навіть в льояльній і спокійній «Исторіи Малой Россій» Бантиша-Каменського, що вийшла в 1822 р., і яка своєю появою зобовязана освіченому й гуманному малоросійському генерал-губернатору князеві Миколі Репніну, ми можемо доглянути сліди загально-ліберальних поглядів і гуманного світогляду. Праця Бантиша мала ще й те значіння, що тут у-перве був використаний актовий матеріял з московських і українських архівів. Тому її властиво можна уважати за першу наукову історію України. Характеристично, що згаданий вже мною німецький подорожній Коль, подорожуючи в 1838 р. по Україні, чув од місцевих людей, ніби ця історія мала безпосереднє відношення до руху декабристів, що вона мала начеб то підготовити Україну до повстання і «представляла в найкращім світлі блискучу добу гетьманів».

Історична традиція, підогріта патріотичними почуваннями й овіяна ліберально-демократичними ідеями свого віку, прислужилася для національного українського відродження, що знайшло для себе на порозі 18-го й 19-го століття могуче джерело в тому інтересі до своєї народности, до народнього життя, побуту, мови й поезії, який характеризує собою добу романтизму. Зародившись на Заході й торуючи собі шлях на Україну через славянські землі й безпосередньо, романтизм здобув для себе на Вкраїні особливо вдячний ґрунт.

Героїчна козацька доба, що найшла собі блискучий апотеоз в українській народній поезії, давала особливо багату поживу для романтичної творчости. Козаччина остільки заполонила уми дослідників української минувшини, що закрила була собою все: і старий князівський період, і литовську добу, і розвиток інших ніж козацтво

суспільних станів, взагалі всі інші прояви історичного життя. Козаччина, як витвір українського народнього духу, як уособлення вільнолюбних ідеалів, козаччина, що іще була така свіжа в памяті народу й жила в його тисячних піснях і переказах, овіяна всіма чарами поезії, — на довший час полонила увагу дослідників української історії, стала змістом усіх їхніх розвідок і поклала глибокий відпечаток на ввесь розвиток української історичної думки.

Найхарактеристичнішою рисою цієї думки в добу романтизму був тісний звязок між історичними та етноґрафічними інтересами. Майже всі видатніші представники української історіоґрафії перших десятиліть 19-го віку були одночасно й етнографами: Максимович, Срезневський, Бодянський, Костомаров, Куліш, Маркевич — усі вони почали від етнографічних студій, і в їх праці з початку й до кінця історія тісно переплітається з етнографією. При тім інтерес до своєї рідної української народности живе в них в парі з інтересом до славянства взагалі.

Відродження сусідніх славянських народів, в першій лінії чехів, а далі славян південних, благодійно вплинуло на українське національне відродження. Воно підбадьорує, окрилює українців, дає їм нове ідейне обґрунтування, показує гарні зразки.

Розвитку українських історичних дослідів дуже сприяло видання історичних матеріялів, яке розпочалося властиво аж в 40-х роках. Українці не мали своїх власних наукових установ чи товариств, але вони зуміли використати російські офіційні установи для видання матеріялів до своєї історії. Так, проф. Осип Бодянський опублікував у кінці 40-х років на сторінках «Чтеній» Російського Історичного Товариства у Москві цілий ряд козацьких літописів та інших дуже важливих матеріялів (з тім числі літопис Самовидця й «Исторію Русовъ»). Заснована в 1843 р. у Києві урядова «Археографічна Комісія», яка спиралася на Київський Центральний Архів, опинилася в руках учених українців: вона видала 4 томи дуже важних для історії правобережної України «Памятниковъ» (1845—1859), літописи Грабянки (1853) і Величка (1848—64), а з 1859 почала видавати «Архивъ Юго-Западной России», котрий (до 1914 р. видано 35 томів) містить дорогоцінний актовий матеріял до історії української церкви, суспільних станів (шляхти, міщанства, селян), заселення краю, козаччини, гайдамаччини, станової організації й внутрішнього побуту XV—XVIII століть, головно — на правобережній Україні. Як редактор «Архива» протягом довшого часу, великі заслуги для української науки поклав проф. В. Антонович.

Для історії Гетьманщини другої половини XVII віку величезне значіння мали видані петербурґською Археографічною Комісією під редакцією М. Костомарова 10 томів «Актовъ, относящихся къ исторій Южной и Западной России» (1861—1878).

Етноґрафічні студії розкрили перед освіченим суспільством багатства народньої душі, а історичні досліди знайомили з славною минувшиною народу. Та жива сучасна дійсність була вражаючим контрастом до поезії й історії: кріпацька неволя давила народні маси,

вела їх до морального й культурного застою. Бюрократичний режім паралізував усі прояви громадської самодіяльности. Відгуки революційних рухів на Заході й кличі утопійного соціялізму досягали на Україну й знаходили тут собі сприятливий ґрунт в опозиційних настроях молодших кругів громадянства. В той час, як погроза соціяльної революції впливала на старші покоління в напрямку примирення з урядом і його централізаційною політикою, серед молоді, особливо тої, що походила з дрібнішої та із збіднілої шляхти, революційні кличі робили інше враження.

Ідеолоґія політичного українського товариства, що повстало в половині 40-х років у Київі під назвою «Кирило-Мефодієвського Братства», носить виразний слід впливів західньо-европейської революційної ідеолоґії 30—40 років.

Беручи це все на увагу, ми зрозуміємо, чому етнографізм в українських історичних дослідах легко й непомітно переходить в так зв. «народницький» напрям. Студії над народньою поезією, народніми обрядами та звичаями, приводять до глибших роздумувань над історичними причинами соціяльної й економічної недолі народніх мас. Увесь історичний інтерес починає звертатись на дослідження цих причин, на історію стихійних рухів народніх мас в обороні своєї свободи й соціяльно-економічних інтересів. Політичні ідеали й стремління провідних суспільних верств, їх стремління до відбудови власної держави, культурно-національні змагання — все це відступає на задній план перед інтересом до проявів революційних стремлінь народніх мас, без огляду на те, чи ці стремління звертались проти чужої влади й допомагали загально-національній справі, — чи проти своїх же провідників і тим цю саму справу ослаблювали й руйнували.

Ці погляди виразно виступають в писаннях Миколи Костомарова (1817—1885), талановитого історика й прихильника етноґрафічної методи в історії: його приваблюють до себе найбільше такі моменти в українській (як і рівно ж в російській) історії, де на перший план виступають народні маси; стихійні народні рухи, кріваві повстання, Хмельниччина, бунт Степана Разина — все це залюбки малює Костомаров у своїх моноґрафіях, залишаючи в тіні самих провідників рухів.

Певна річ, що це захоплення народніми рухами, без глибшої аналізи соціяльної динаміки старої України й економічних основ її розвою (що було за часів Костомарова ділом буддучини), вело до односторонього уявлення українського історичного процесу. Ідеалізація козацької свободи не давала доглянути державно-творчих, будівничих елементів української історії й оцінити їхні змагання.

Всі сильні, але разом з тим всі слабі сторони народницького напрямку української історичної думки виразно виявились в дальшім розвитку української історіоґрафії, коли з початком 60-тих років на її горизонті появилася така велика сила, як професор київського університету Володимир Антонович (1838—1908). Діяльність Антоновича має особливе значіння в розвитку нашої національної самосвідомости ще в однім відношенні. Оскільки до того часу про-

відну ролю в українськім національнім житті відограють представники дрібної й середньої шляхти Лівобережжя, остільки в особі Антоновича, і разом з ним цілого ряду його ближчих земляків та однодумців, виступає на публічну арену ґрупа нащадків спольщеної української шляхти з Правобережної України. Це українофільство спольщених шляхтичів з Правобережжя має сливе однакові коріння з українофільством зросійщених лівобережців. Вроджене привязання до своєї ближчої батьківщини України, враження її роскішної природи й багатої народньої поезії, все це під впливом ідей романтизму витворило, як знаємо, з кінця 20-х років XIX ст. цілу так звану українську школу в польскій літературі. Мальчевський, Чайковський, Залеський, Ґощинський — були її типовими представниками. Геніяльний Словацький також заплатив дань цьому напрямку. Але любов до української природи, ідеалізація колишньої козаччини, переспівування мотивів народньої української поезії — все це уживалось у поетів «української школи» разом з шляхетськими традиціями й патріотизмом історичної Польщі. Антонович, вихований на ідеях французької визвольної філософії 18 в., і сам собою дійшовши до думки про свій «борг» перед народом, зробив рішучий крок і переступив через ту глибоку прірву, яка розділяла польську історичну ідеолоґію й український демократичний народницький рух. Він просто перейшов до українського табору. Його славнозвісна «Сповідь», видрукувана в орґані українських народників, у петербургськім місячнику «Основа» (1862, I), стала громадським і національним credo для цілої ґрупи осіб, які одночасно з ним з польсько-шляхетського перейшли до народньо-українського табору. Цей знаменний історичний рух не поширився на всю спольщену шляхту українських провінцій історичної Польщі — Київщини, Волині й Поділля, але він притяг до себе ряд ідеалістично настроєних і високо талановитих одиниць, які внесли коштовні вклади в скарбницю української культури і котрі знаходили собі наслідувачів в кожній наступній генерації шляхетського суспільства на Правобережжі.

В працях Антоновича історія польсько-українських відносин, яка творить собою зміст історії українського життя на Правобережжі від другої половини XVI в. і до нині, знайшла собі вперве наукове освітлення, оперте на багатому документальному матеріялі Київського Центрального Архіву. Ті самі ідеї, що їх висловив Антонович у «Сповіді», присвічували йому і в його науковій праці: українська історія в його очах це була історія народніх мас, покинутих своїми провідними верствами і змушуваних жити в формах чужих його поглядам і поняттям про релігійні, політичні й соціяльні відносини, — в формах, які несла на Україну аристократична Польща. Звідси постійна народня реакція в формі козацьких повстань й гайдамацьких рухів, звідси вікова крівава боротьба, котра скінчилась для українських мас остаточним їх поневоленням уже в межах Росії по упадку Польської Річи Посполитої.

Народництво, з його ідеалізацією козаччини, від початку 60-х років 19 ст. нероздільно запанувало в українській історіографії, і

тільки в талановитих писаннях П. Куліша (1819—1897) зустріло було проти себе різку реакцію (з кінця 60-х років). Одначе ця реакція, ідучи в розріз з поширеними народницьким світоглядом думками, не знайшла собі серед тогочасного громадянства відповідного ґрунту і не зустріла прихильного відгуку. Противно: виступивши з різким осудженням козаччини, як нібито антикультурного й антидержавницького елементу української історії, визнаючи історичну ролю Польщі на українських землях за культуртреґерство, проголошуючи сполучення України з Москвою в половині 17 ст. за акт історичної необхідности з огляду на повну, мовляв, нездібність українців самим упорядкувати свою долю, Куліш зустрів однодушне обурення цілого українського громадянства. Огірчений цим і роздратований, ішов він усе далі й далі в своїй неґації козаччини, з надзвичайною різкістю нападаючи на таких представників українського національного світогляду, як Шевченко і Костомаров. Доходячи в своїх висновках до абсурду, зірвавши з усіма своїми приятелями й колишніми однодумцями, не зустрів Куліш у свій час зрозуміння й належної оцінки і для багатьох своїх вірних і дуже цінних історичних спостережень, наприклад, про походження козаччини, про роль українського міщанства в культурно-релігійній боротьбі з латино-польським натиском в другій половині XVI ст., про роль в цій боротьбі української шляхти й т. п. Куліш залишився осторонь од загального розвитку української історичної думки, невизнаний і забутий, і тільки в наші часи ця оригінальна й видатна постать починає все більше приковувати до себе увагу дослідників.

Зворот історичного інтересу в бік досліду соціяльних відносин, що наступив уже в половині 70-их років XIX ст., приніс багаті результати для української історичної науки. Зосереджена в таких установах, як Київська Археографічна Комісія, Товариство Нестора Літописця в Київі («Чтенія»), Історично-Філолоґічне товариство в Харькові («Сборникъ»), як журнал «Кіевская Старина» (1882—1907), українська історична робота при кінці 19 ст. могла пишатися вже дуже показними здобутками: в працях В. Антоновича, Ор. Левицького, Ів. Новицького, Ів. Каманина, Як. Шульгина було прекрасно розроблено історію української шляхти, міщанства і селянства на Правобережній Україні й історію народніх рухів — козацьких і гайдамацьких. В працях Ол. Лазаревського, О. Ефименкової, Д. Багалія, М. Василенка, Д. Міллера та інших — було дуже докладно розроблено історію Лівобережної України, історію її заселення, еволюцію соціяльних та економічних відносин, історію окремих станів: шляхетства, міщанства, козацтва і селянства, історію українських міст і історію землеволодіння, що грало основну ролю в цілім укладі українського життя. Як історики Запорожжя визначилися своїми працями Аполлон Скальковський і Дмитро Яворницький. Знов же таки, в працях учнів Антоновича: М. Дашкевича, П. Голубовського, П. Іванова, Д. Багалія, Н. Молчановського, М. Грушевського, М. Стороженка, М. Довнар-Запольського, В. Данилевича, І. Линниченка, В. Ляскоронського, Ол. Грушевського — була з вичерпуючою по-

внотою розроблена історія окремих областей князівської України-Руси й історія Литовського Вел. Князівства, до якого протягом XIV—XVI віків належала більшість українських земель. Особливе значіння мали праці самого Антоновича. («Очерки исторіи в. кн. Литовскаго», 1877—78) та М. Дашкевича.

Але в цім імпозантнім образі доконаної праці були свої тіневі боки, що орґанічно випливали з самої істоти народницького світогляду, в дусі якого провадилася вся ця наукова робота.

Вважаючи одповідальними за поневолення й культурний занепад українських народніх мас виключно свої власні провідні верстви, на лівім березі козацьку старшину, на правім шляхту, українська історіографія в особі Ол. Лазаревського і його школи відмовила всякого позитивного значіння політичному й культурному будівництву Гетьманщину і перечеркнула власну національно-державну традицію. Історія України ставала немов білим аркушем паперу, на якому допіру невідома будучність мала виписати якийсь зміст. Так народницький напрям одкидав і перекреслив усю українську історичну традицію, не передчуваючи, що тим самим підрізує найважливішу основу національного руху, і забуваючи ту, багацько разів підтверджену в історії істину, що майбутнє можна будувати тільки на історичному ґрунті, що народ без історичної памяти не є народом, і коли ця память перестає для нього бути святою, він не гідний одержаного в спадщину по батьках імени.

Вже М. Драгоманов (1841—1895), сам соціяліст і республіканець з переконань, зауважив, що ніхто так не фальшує української історії, як ті історики демократи, котрі малюють чорними фарбами оборонців української політичної свободи, таких як Мазепа, Полуботок, Виговський, а при тім мовчать про тих, хто цю свободу нищив: про московських царів Петра І. і Катерину II. Він гірко нарікав на українських істориків за їхній надмірний нахил вишукувати у власній минувшині самі лишень чорні плями й через те давати односторонній образ української історії. Зриваючи з власною державною традицією, не маючи самі ясно сформульованої національно-політичної програми, українські історики-народники засуджували себе на затрату ясної провідної думки при оцінці минулого життя. З їх праць трудно було зробити якусь синтезу, та й не було внутрішніх спонук до цієї синтези.

Але величезна підготовча робота над опублікуванням і дослідженням джерел, над розробленням окремих питань і окремих періодів української історії сама по собі принесла велику користь: вона уможливила підведення певних підсумків і спроб загальної синтези українського історичного процесу, синтези, що її все настирливіше почав домагатись український національний рух, який помітно скріпився в кінці XIX ст., після загально-російської реакції царювання Олександра III, і знайшов собі опору в успішнім національнім розвитку українських земель Австро-Угорської монархії, Галичини та Буковини.

Осередком української наукової праці взагалі, а історичних студій спеціяльно, стало на цих землях Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (од 1893 р.), особливо відколи на його чолі станув у 1897 р. проф. Михайло Грушевський. В головному органі Товариства „Записки" (від 1892 р. до 1914 р. появилося 120 томів), в «Джерелах до історії України» (10 томів) та в інших публікаціях надруковано дуже багато цінних матеріялів і розвідок з української історії. Біля Наукового Т-ва імени Шевченка обєднався цілий гурт українських істориків, в значній мірі учнів самого Грушевського (який в рр. 1894-1914 був професором української історії Львівського університету). — серед них визначилися: Б. Барвінський, Б. Бучинський, В. Герасимчук, В. Доманицький, Ів. Джиджора, М. Кордуба, Ів. Кревецький, Ів. Крипякевич, М. Чубатий, Ст. Томашівський і цілий ряд інших. В їх працях розроблено багато важливих моментів історії України литовсько-польської й козацької доби, а також новіших часів.

Деякі полекші для українського культурно-національного життя в межах Росії після революції 1905 року дали змогу орґанізувати в Київі український науковий осередок в формі Українського Наукового Товариства (з 1907 року), де головою й орґанізатором явився знов таки М. Грушевський. У «Записках» Т-ва (14 томів) та інших його виданнях містилося багато праць і матеріялів з української історії. Грушевський переніс до Київа і видання своєї монументальної «Історії України-Руси» (почала виходити у Львові в 1898 році). В 1913 р. у Київі появилася вже 1-ша частина VIII тому Історії, де події доведено до 1638 року.[1]) Зовнішні полекші й оживлення українського національного руху в першім десятилітті XX віку створили сприятливий ґрунт для появи синтетичних курсів української історії: для «Очерка исторіи украинскаго народа» М. Грушевського (1904), «Исторіи украинскаго народа» Ол. Ефименкової (1906) і для популярної «Історії України-Руси» М. Аркаса.

Колосальна й дуже цінна з чисто-наукового погляду праця Грушевського була останнім словом і завершенням довгого періоду в розвитку української історичної думки, опертої на презумпції практичного служення історичної науки громадським ідеалам свого часу. Українська історична наука в особі Грушевського вірно виконала цю службу. Але супроти тих нових завдань, які висунуло само життя, супроти тих великих історичних подій, для яких революція 1905-1906 років послужила лише прологом, цього показалося замало.

Якраз на переломі двох століть — 19-го й 20-го — спочатку в молодих умах серед українського студенства воскресла думка про політичну самостійність України. Роблено було спроби обґрунтувати її потребами економічного розвитку, оперти на діалектиці науки Карла Маркса. Але сильніше ніж сухі наукові арґументи промовляли

---

[1] В 1916 р. у Москві вийшла друга частина VIII тому (1638—1648), перевидана у Відні в 1922 р.; в 1918 році в Москві 3-тя частина (1648—50), перевидана у Відні 1922 року. Нарешті в 1926 р. у Київі появилася 1-ша частина IX тому (1650—1653) і в 1931 р. 2-га частина IX тому (1653—1657).

до серця молоді більш відчуті, ніж продумані пориви безпосереднього інстинкту нації, почуття національної чести й поваги. Поставлена війною й революцією на чергу дня проблема відбудови української державности застала українське громадянство ідейно не вповні підготованим.

Та проте зараз після вибуху російської революції на провесні 1917 року почався такий могучий національний рух на Україні, що вже літом того року було проголошено автономію, а на початку 1918 року повну державну незалежність України. І хоч людям, що стали до праці над будуванням української державности, довелося звязувати до купи обірвані нитки призабутих традицій, щоб усвідомити собі з історичного аспекту події, які розгортались у них перед очима; одначе ідея самостійної української держави дуже скоро пустила глибоке коріння серед українського громадянства й знайшла собі гарячих оборонців. В імя цієї ідеї тисячі українських борців поклали свої голови в борбі з ворогами, в імя її десятки тисячів українського вояцтва й інтеліґенції пішли на вигнання після упадку української держави.

Велика національна катастрофа 1919-1920 років, гіркий жаль за невикористаними можливостями, за втраченою самостійністю, тяжкий біль і розчарування ще більше укріпили українське національне почуття, а ідею самостійної незалежної української держави зробили ідеалом і життевим заповітом.

Відродження української державости позначилося в 1917-1919 роках на полі історичних студій збільшенням інтересу і до української історичної минувшини та зокрема до останньої перед нами доби української державности — до української козацької держави XVII—XVIII віків. Тепер, коли українська мова стала державною, коли повстали українські державні університети й Українська Академія Наук, коли по всіх взагалі високих школах засновано катедри історії України, коли приступлено до орґанізації державних українських архівів, бібліотек і взагалі наукових установ, перед українською історичною наукою відкривалися як найширші можливості й перспективи. І навіть коли своя держава впала, коли Україна знову була поневолена її історичним ворогом, то і цей ворог не зважився цілком знищити культурні досягнення короткого періоду відродження української державности: Українська Академія Наук залишилася і в т. зв. Радянській Соціялістичній Українській Республіці. Після деякої перерви знову відновилася наукова праця на ниві української історії. Правда, вчені мусять освітлювати український історичний процес неодмінно в дусі обовязкової марксистської доктрини, але й на суворіші умови, серед яких найдошкульніше — повний брак свободи наукового досліду — не знищили української наукової праці під окупантським режимом. На полі дослідження політичного устрою, соціяльно-економічної структури, судівництва, фінансів, шкільництва за останні роки появилося багато солідних розвідок, а ще більше опубліковано надзвичайно цінного архівного матеріялу.

Продовжуються українські історичні студії й на західньо-українських землях під Польщею, а також і на еміґрації. І можна з певністю сказати, що вся ріжнородна та в дуже неоднакових умовах ведена праця одушевлена одним і тим самим бажанням: вивчити й науково освітити багате історичне минуле України й допомогти створенню синтези між попередніми й сучасними стремліннями українського народу до кращої будуччини.

ЛІТЕРАТУРА

Д. Багалій, Нарис української історіографії, т. І. Літописи. В. І. Київ, 1923. В. II. Джерелознавство. Вип. 2. У Київі. 1925 Д. Багалій. Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті, т. І. Історіографічний вступ. Харьків, 1928. Д. Дорошенко. Огляд української історіографії. Прага, 1923. А. Пыпинъ. Истроія русской этнографіи, т. 3. Малорусская этнографія. СПетербургъ, 1891. Н. Василенко. Къ исторіи малорусской историографіи. «Кіевская Старина», 1894, кн. XI. М. Грушевскій. Развитіе украинскихъ изучаній. «Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ», т. І. СПетербургъ, 1914. Н. Лазаревскій. Прежніе изыскатели малорусской старины. «Кіевская Старина», 1895-97. Д. Дорошенко. Бантиш-Каменський і його «Исторія Малой Россіи» Ужгород, 1932. Д. Дорошенко. М. Костомаров. Берлін, 1924. Д. Дорошенко. П. Куліш. Берлін, 1922. Д. Дорошенко. Исторія Русовъ як памятка української політичної думки другої пол. XVIII ст. «Хліборобська Україна», кн. III, Відень, 1921. Ст. Томашівський. Вол. Антонович, Львів, 1906. В. Дорошенко. Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Львів, 1914. Бібліографічний Збірник. Бібліографія історії України за 1917-1927 рр. Під ред. Д. Багалія. Харьків, 1929.

II

ПИТАННЯ ПРО СХЕМУ ІСТОРІЇ СХІДНЬОЇ ЕВРОПИ В ЗВЯЗКУ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ. НАЗВИ «РУСЬ» І «УКРАЇНА». ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ: ЛІТОПИСИ, ЗАПИСКИ ЧУЖИНЦІВ, ПАМЯТКИ ЮРИДИЧНІ; ЗДОБУТКИ АРХЕОЛОГІЇ.

Предметом мого курсу є огляд історичного життя українського народу так, як тепер воно нам уявляється в світлі наукових дослідів. Я хочу оглянути процес політичного, соціяльно-економічного й культурного розвитку українського народу на цілім просторі його історичного існування. Для нас само собою тепер ясно і не підлягає ніякому сумніву, що обсяг української історії обхоплює собою цілий історичний процес українського народу, від тих часів починаючи, коли історичні свідоцтва показують безсумнівні ознаки перебування наших предків на території, на якій український народ живе й досі. Не викликає тепер ні в кого з нас сумніву й та схема, в якій треба укладати огляд історичного життя українського народу; коротко кажучи, ця схема обіймає початки української державної організації з осередком у Києві; розвиток і занепад київської держави; добу галицько-волинської держави; запанування Литви й Польщі на українських землях; повстання української козацької держави; занепад українського життя й поділ українських земель між Росією й Австрією, національне відродження й нарешті, уже за наших часів, змагання відновити українську державність.

Як один суцільний і непереривний історичний процес, уявляли собі минуле українського народу й наші далекі предки, починаючи від старих київських літописців. У писаннях українських істориків XVII в., духовних і світських, виразно підкреслюється думка, що козацька Україна є продовженням старої княжої Руси. Цю думку висловлюють не раз і тодішні українські політичні діячі. Вона позначилася дуже виразно в першім підручнику української історії, в «Сінопсісу» Гізеля 1674 р., а пізніше в першім курсі української історії, у згадуванім уже «Кратком описанії Малоросії», зложенім коло 1740 року, нарешті — в славнозвісній «Исторіи Русовъ». Одначе, з початком XIX століття оця свідомість тяглости й непереривности українського історичного процесу трохи затемнюється серед нашого громадянства. Сталося це через те, що саме в ті часи

українські освічені круги, виховані вже в російській школі, підлягають впливу російських понять і поглядів на своє історичне минуле. Російська історіографія, служачи інтересам російської держави й пануючої великоруської народности, виробила особливу схему так званої «русскої історії», змішуючи в ній до купи три ріжні поняття: історію території, історію народу й історію держави.

В поняттях російської історіографії ще в половині 18-го віку утвердилось представлення одної «русскої» держави, що, зачавшись, мовляв, у Києві, потім продовжувала неперервно своє існування під владою одної династії, тільки міняючи місце осідку, столицю: спочатку Київ, потім Володимир, далі Москву, нарешті Петербурґ. В основі цієї схеми лежала, як влучно каже проф. Мілюков, запозичена у московських книжників 15-16 вв. «ґенеологічна ідея московської династії». Московські князі, походячи самі з Рюрикового дому, що панував колись у Києві, вважали себе прямими спадкоємцями київських князів і, збившись у силу, почали заявляти претенсії на всі землі, що колись належали до київської держави. Ця схема, санкціонована відомим російським істориком Карамзіним, автором «Истории Государства Россійскаго», на довгий час запанувала в загальних курсах російської історії і в підручниках, а звідти перейшла і за кордон, де наробила багато баламутства. Ця схема, як я що-йно сказав, вела од передісторичних часів східньої Европи і од появи там славян, через розселення славян на східьо-европейській рівнині, через київську державу, до другої половини 13 в., до великого князівства володимирсько-суздальського, до московського царства й далі до петербурської імперії 18-19 віків.

Таким способом історія руського півдня й заходу, історія народів українського й білоруського залишалась поза обсягом наукового кругозору, і лиш зовнішнім та поверховним способом втручається вона в цей обсяг такими окремими епізодами, як галицько-волинська держава 13-14 віків, як сформування на руських землях великого князівства литовського, як унія цього князівства з Польщею, церковна унія, козаччина, повстання Богдана Хмельницького й унія України з Москвою. При цій схемі залишалася без початку історія самого великоруського народу, котрий раптом появляється на історичній арені в другій половині XII в. Зовсім залишається без уваги й історія білоруського народу, котрий випливає аж у 18 ст., щоб увійти при розділах польської Річи-Посполитої в склад російської імперії.

Вже новіші російські історики: Ключевський, Мілюков, Платонов — відчули незручність цієї схеми; наприклад, в курсі проф. Платонова, а ще виразніше у проф. Ключевського зустрічаємо відокремлення київського періоду, як початкового і спільного для всього Сходу Европи, а потім уже ідуть спеціяльні розділи про сформування великоруського племени. Але далі виклад іде у них за звичайною старою схемою: історія московського царства і петербурської імперії, з епізодичними згадками про українців та білорусів.

Отже, ця нераціональна з наукового погляду й баламутна схема зробила свій вплив і на історіоґрафію українську. Наші історики перших десятиліть XIX в. теж почали були дивитись на початковий і князівський періоди української історії як на «спільні» з росіянами, а саму історію України представляти головно як історію козаччини й гетьманщини, лишаючи поза обсягом своєї уваги інші періоди української історії. Так уложили свої праці Бантиш-Каменський, Мартос, Маркевич. Хоча вони й здавали собі справу з того, що й князівський період так само належить до української історії, як і доба литовсько-польська та козацько-гетьманська, але їхню увагу цілком заполонила козаччина, як, мовляв, основне явище нашої історії, як найбільш яскраве виявлення творчих сил, здатности й самої національної вдачі українського народу. Етноґрафічні студії, захоплення устною народньою поезією з її ідеалізацією козаччини, а пізніше — народництво, усе це спріяло зосередженню уваги наших дослідників головно на козацькій добі історії України, тимчасом як учені російські розробляли княжий період нашої історії, як початковий період історії «общерусской», отже ніби своєї власної. Тільки в працях проф. В. Антоновича та його школи вже в останній чверті XIX століття починається дослідження історії окремих областей старої Руси-України за княжих і литовських часів.

Великою заслугою Антоновичевого учня проф. М. Грушевського було те, що він перший поставив питання про вживану в російській історіоґрафії схему, яко проблему більш раціонального укладу історії східнього славянства взагалі. Він виступив з рядом розправ на сторінках «Сборника статей по славяновѣдѣнію» 1904 р., виданого Петербургською Академією Наук, і в цих розправах доводив незручність і нераціональність до того часу уживаної схеми. Він поставив, як чергове завдання історичної науки, — скласти історію великоруського народу й заснованої ним держави окремо, й окремо історію українського народу протягом цілого його історичного життя, в складі як власної київської держави, так і пізніше чужих: Литви, Польщі, Москви. Що до української історії, то проф. Грушевський це завдання сам і виконав у своїй капітальній «Історії України-Руси» та в своїм курсі з 1904 р. Статті Грушевського не залишилися без впливу в російській історіоґрафії: академік Шахматов і його школа звернули особливу увагу на історію початків великоруської народности; в 1918 році появилась моноґрафія одного з ліпших представників російської історичної науки проф. Прєснякова під многозначною назвою: «Образованіе великорусскаго государства», а ось недавно вийшла праця другого видатного історика, російського професора Любавського: «Образованіе основной государственной территоріи великорусской народности» (1929), де ясно і виразно говориться, що великоруська народність повстала через мішанину ріжних славянських племен східньої Европи з фінськими племенами і що ця народність сформувалася в басейні верхньої Волги й Оки. Серед російських істориків-марксистів останнього часу також помічається реакція проти «великоруських тенденцій» в російській історіографії.

Таким робом, можна сподіватись, що одиноко правильна й наукова схема історії Східньої Европи (а разом з тим остаточне розмежування російської й української історії), прийнята вже в нашій історіографії, буде прийнята остаточно і в історіографії російській, а також і в чужоземній, яка все ще стоїть під значним впливом російських понять і поглядів.

*

Іще одна увага щодо термінології. Маю на думці вживання назв: руський, малоруський, український. Найстарша й основна назва для південного руського народу є Русь: так він сам себе називав, відколи із конґломерату племен став народом, і народом державним; так його називали й чужі (поляки називають його так і досі). Дарма, що слово Русь, як можна думати, належало первісно чужому племени, яке підбило південні племена східно-славянської ґрупи, орґанізувало серед них державу й само зникло, розчинилось серед славянської стихії, залишивши по собі одну назву, яка й стала тепер назвою нової народности й нової держави. Ця назва Русь стала нашим національним іменем і держалась у нас дуже довго. Але вже з половини XVII стол. входить в ужиток поруч з нею друга, також стара назва, котра мала колись чисто ґеоґрафічне значіння й означала поняття земель пограничних: ця назва — «Україна». В перше знаємо її з літопису під 1187 роком. Спочатку утвердившись в мові й поняттях народу, що ми бачимо з пісень та дум, вона скоро робиться ужитком освічених верств, переходить в дипломатичні акти, в літературу й науку. Її вживають і поляки, і великоруси, і Західна Европа. Так сталося головно в наслідок повстання в половині XVII в. козацької української держави, що поставила була своєю програмою обєднання всіх українських земель під булавою козацького гетьмана. Але цій програмі не судилося здійснитись. Україна недовго пробула в єдності. Розділена між Польщею й Москвою, вона знову сходить на провінційне становище, і сама назва «Україна» стає знову назвою ґеоґрафічною для означення окраїнної землі: для Польщі Україна — се її південно-східне пограниччя, себто Київщина; для Московії — південно-східній край нашої землі, т. зв. Слобідська Україна (Харьківщина й Вороніжчина). Тільки національне відродження XIX віку принесло остаточну перевагу терміну Україна, українець, український, і навіть в Галичині, де через певні історичні умови терміни «Русь», «русин», «русинський» трималися найдовше, тепер уже сам народ загально вживає там назв: український, українець, Галицька або Західня Україна. Вдержалася стара назва Русь лише на Закарпатті, що до недавна належало до Угорщини.

Термін «Мала Русь» і «малоруський» є чисто штучного книжного походження: так стали називати нашу землю в XIV віці вчені греки: *ἡ Μικρὰ Ῥωσία,* а далі й по латині Russia Minor на означення Малої, себто старої Руси на півдні, а протилежність Великій, себто новій Руси на півночі. Точнісінько, як в давнину називано Малу Азію для відріжнення від Великої Азії, або Велику Грецію на півдні Італії,

що вийшла як колонія зі старої, отже «малої» Греції на Балканах. Цей термін прийнявся особливо з кінця XVII віку в Московщині для означення тої частини Української землі, яка після 1654 р. знайшлася в політичній унії з Москвою, себто на означення Гетьманщини. В устах освічених людей він продержався й на самій Гетьманщині в XVIII і навіть XIX столітті. Є деякі українські вчені, котрі вживають його й тепер, але виключно в наукових працях, на означення «малоруської», себто української мови, поруч «великоруської» і білоруської мови. Але загально прийнята й освячена ідейно-національними стремліннями назва є нині Україна, українець, український, і вживати поруч неї якусь іншу, принаймні для нас самих, немає жадної рації. Термін, назва, імя є все річі умовні, конвенціональні, але рішаючим моментом для названня так або інакше якогось народу має бути, як він сам себе називає і хоче бути називаним.

*

Приступочи до огляду найстаршої доби української історії, треба сказати насамперед про ті головні джерела, на які спирається сучасна історична наука, досліджуючи минуле життя українського народу на початках його історичного життя.

Довший час за майже одиноке джерело вважалися писані памятки свої й чужі. На першому місці серед наших власних памяток стоять літописи, себто хронолоґічні записи про події, розположені по роках. Літописання у нас на Україні почалося дуже рано, трохи не одночасно з початком християнства на наших землях. З цього погляду ми випередили всіх наших сусідів, бо ось приміром, найстарший польський літописець Мартин Гал писав свою хроніку десь між 1112-1113 роками; у чехів Козьма Пражський, що жив в рр. 1045-1125, почав писати свою хроніку вже при кінці свого віку; канонік Вишеградський писав р. 1141; угорський хроніст Анонім писав між 1270-1282 роками; усі вони писали мовою латинською, тоді як українське літописання від самого початку свого велося мовою українською.

Наші старі літописи не дійшли до нас в ориґіналах: вони збереглися в пізніших копіях або переробках, при чім ці копії зроблено не на Україні, а на півночі, на Московщині. Найстарші списки, які досі знайдено, це Лаврентієвський, названий так по імени ченця Лаврентія, що списав його в 1377 році для Суздальського князя Дмитра Костянтиновича, і список Іпатієвський, названий від Іпатієвського манастиря в Костромі, де його знайдено; цей список зроблено десь в першій чверті XV століття. В обох списках іде спочатку історія Київської Руси до 1110 року, а далі в Лаврентієвському міститься літопис про події Володимиро-Суздальської землі до 1305 року, а в Іпатієвському про події на українських землях до 1292 р. З цього бачимо, що Лаврентієвський список уявляє собою великоруський літопис, в якому тільки перша частина взята з українського літопису, літопис же Іпатієвський від початку до кінця являється літописом українським. Одначе й Іпатієвський список був зроблений на півночі з українського ориґіналу, зложеного, як думають,

десь на Волині. Вічні руїни й спустошення України привели до того, що навіть наші найстарші літописи збереглися не на своїй землі, і навіть не в оригіналах, а у великоруських копіях та переробках.

Частини нашого найстаршого літопису збереглися також в літописах новгородських, які цілком внесли до свого тексту цілі уступи з найдавнійшого київського літопису. Щоб реставрувати текст наших літописів, які не збереглися й у великоросів, доводиться іноді звертатися ще й до інших джерел, наприклад, до польського хроніста XV віку Длуґоша, який мав у своїх руках і користувався з літописного списку, зложеного в Перемишлі в першій половині XIII в., списку, що не зберігся до нашого часу ні в оригіналі, ні в копіях.

Вже від самого початку XIX віку ведеться складна й дуже важка робота по відшуканню в масі списків (копій і переробок) первісного основного тексту найстаршого літопису. Почав цю роботу німецький вчений А. Шлецер, а продовжували її цілі покоління українських (Срезневський, Костомаров, Олексій Маркевич, Шараневич, Грушевський, Перфецький) і російських (Погодін, Бестужев-Рюмін, Шахматов, Істрін, Приселков) учених. Найбільше значіння для наукового досліду літописів мали праці недавно померщого російського вченого Шахматова. Йому належить велика заслуга установлення головних складових частин літопису, часу їх зложення і авторства. Довгий час вважали за першого літописця монаха київо-печерського монастиря Нестора. Потім почали оспорювати взагалі його авторство; нарешті установлено, що Несторові належить одна з пізніших редакцій літопису, зложена ним уже на початку XII віку. Взагалі встановлено, що літописи були, як каже Грушевський, свого роду літературним архівом, до якого його упорядчики вносили, в оригіналі і в переробках, ріжні памятки письменства, не дбаючи про збереження імен їхніх авторів так само, як вони не дбали і про власне імя, і творили таким чином анонімну антологію нашого старого письменства, яка носить на собі сліди колективної праці довгого ряду поколінь.

Тепер, на основі головно праць Шахматова, розріжняють аж цілих 6 поступових стадій чи «редакцій» початкового літопису, а саме:

1. Коло 1039 р. (приблизно) року постав у Київі Найдавніший Київський Літописний Звід (кодекс), який оповідає про початок Київа (може бути, виводячи династію від легендарних братів Кия, Щека і Хоріва), про князів Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава й Володимира, про охрещення Руси, докладно розповідає про князювання Ярослава Мудрого і кінчиться оповіданням про посвячення катедри св. Софії у Київі 1037 року та похвалою Ярославу за його просвітну діяльність. Цей звід був положений в основу Новгородського літопису, через що його текст зберігся в найчистішій формі в т. зв. другій редакції І Новгородського літопису.

2. Коло 1074 року Найдавніший Звід був продовжений правдоподібно київо-печерським монахом Никоном Великим (дехто здогадується, що тим Никоном Великим був ніхто інший, як Іларіон, перший київський митрополит з українців), що вніс звістки про кн. Мстислава Тьмутороканського, а пізніше Чернігово-Сіверського. Він же

вставив і оповідання про початок Печерського манастиря та про чуда його подвижників. Так повстав т. зв. Перший Київо-Печерський Звід.

3. В 1095 році повстав т. зв. Початковий Звід або Другий Київо-Печерський Звід, доведений до смерти в. кн. Всеволода, себто до 1093 року. Літопис кінчиться сумними міркуваннями з приводу половецьких наїздів на Руську Землю, що її не можуть оборонити князі, які ввесь час ворогують між собою. За автора цього Зводу дехто з учених вважає ігумена Печерського монастиря Івана.

4. Аж в 1113—1114 роках повстала на основі всіх цих попередніх кодексів славнозвісна праця печерського Нестора: «Повість временних літ, откуду пошла єсть Руськая Земля, і кто в ній начал первіє княжити і како Руськая Земля стала єсть». Узявши за основу працю своїх попередників, Нестор додав од себе нарис розселення народів після потопу; дав нарис праслав'янської історії (виводячи славян з-над Дунаю), слабянського розселення й географії східної Европи. Особливо докладно зупинився він на старій історії Київа, виявляючи свій місцевий київо-полянський патріотизм. Історична частина Несторового твору починається роком 852, кінчиться роком 1110. «Русь» уважає Нестор за варязьке (скандинавське) плем'я, приведене Рюриком, що явився, мовляв, на заклик самих славян і став родоначальником руської княжої династії. Кінчалась «Повість» 1112 роком. Нестор був добре знайомий з грецькою історіографією і мав мабуть доступ до княжого архіву, з якого він наводить текст договорів з греками. Праця Нестора відзначається великим літературним хистом і перейнята глибоким патріотизмом. Це, як каже один російський історик, «дозрілий твір, писаний з широкої історичної перспективи».

«Повість временних літ» Нестора здобула собі заслужену славу. Її знали чужинці за старих часів, а в наші часи переложено її на мови латинську, чеську, польську, данську, а ось торік появилися переклади німецький та англійський. Як каже Шахматов, «Несторові вповні належить честь утворення «Повісти врем. літ» і разом з тим збудування найдавнішої історії Руси. Майстерно скомпонований і багатий змістом Несторів Звід викликав зразу ж по своїй появі живий інтерес і перш за все спроби переробки й доповнення».

5. Отже, вже в 1116 році повстала друга редакція Несторової «Повісти», зроблена ігуменом св. Михайловського Видубицького монастиря у Київі Сильвестром. Вона відзначається збільшеною увагою до особи й діяльности кн. Володимира Мономаха, що був патроном Видубицького монастиря. Сильвестер сам поставив своє імя й дату на своїй праці, а рештка літописних Зводів усі, як один — анонімні.

6. Нарешті в 1117 або 1118 році повстала третя редакція «Повісти», або шоста початкового кодексу. Автор її (мабуть монах Печерського монастиря) вніс, між іншим, до літопису «Поученіє» Володимира Мономаха дітям.

Джерелами літопису для авторів усіх шости редакцій були твори грецької історіографії (хроніка Амартола, Івана Малали, Никифора та інш.), добре звісної київським книжникам, грецька церковно-історична література, твори місцевої літератури (житія, повість про Печерський монастир і чуда його святих, повісті про окремі події українського життя), народні перекази й легенди історичного змісту, пісні, нарешті — устні спомини учасників або свідків подій та взагалі старих людей. Безперечно, автори наших літописів користувалися і з джерел західньо-европейських в устній а, може бути і в писаній формі.

М. Грушевський, підкреслюючи той факт, що літописання почалося майже одночасно у Києві і в Новгороді, і маючи на увазі збірний характер наших літописів взагалі, вважає, що «Повість временних літ» в її останніх редакціях зложилася з кілька-разових комбінацій оповідань київських і новгородських, обєднуючи в собі творчість цих двох культурних і політичних центрів, які один час боролися за гегемонію й конкурували між собою.

«Повість временних літ» становить, так би мовити, перший цикл старого українського літописання. Другий цикль становить т. зв. Київський Літопис, який обіймає роки 1113—1200 й оповідає головно про події київського князівства на протязі цілого XII століття. Майстерна аналіза цього літопису, переведена Грушевським, показує, що Київський Літопис, складаючись з кількох окремих, розложених хронологічно оповідань (повість про кн. Ізяслава Мстиславовича, про Ігоря Ольговича, про Половецькі напади, про події в Галичині, про поход Ігоря Сіверського на половців і т. д.) містить в собі виразні сліди дружинного лицарського епосу про найбільш улюблених або популярних київських князів. Він уважає Літопис за історичну хрестоматію дружинної повісти й за найбільшу культурну й літературну цінність нашого старого золотого віку.

Може ще вище з погляду художньо-літературного, ніж київський літопис, стоїть третій цикл нашого старого літописання, т. зв. Літопис Галицько-Волинський, який обхоплює майже ціле XIII століття (роки 1209—1292) і оповідає головно про події Галицько-Волинської держави. Першу частину літопису складає широке прагматичне оповідання про усобиці («великий мятеж») в Галицькій Землі по смерти князя Романа, про боротьбу його сина Данила за галицький стіл аж до остаточної його перемоги. Друга частина, писана мабуть в північній Волині, подає багато звісток з литовсько-руської боротьби того часу (1250—1270). Нарешті третя частина (70—80-ті роки) уявляє собою двірський літопис князя Володимира Васильковича. Грушевський доводить, що Галицько-Волинський літопис був писаний спочатку без років, як одне загальне прагматичне оповідання, і що вже пізніше якийсь книжник, редактор, що притулив Галицько-Волинський літопис до Київського, сам розставив роки, але «зробив це дуже по дурному, валив роки навіть без огляду на зміст, розриваючи частини одної події на кілька років, або кладучи під один рік події багатьох років». Але певна річ, що літопис пи-

саний не одним, а принаймні трьома авторами, яких усіх обєднувала відданість дому Романа Мстиславовича. Автор (чи автори) перших двох частин малює з великою любовію постать короля Данила, як справжнього лицаря, хороброго й бездоганного. Автор останньої частини (певно духовна особа) малює так само любовно постать Володимира Васильковича, освіченого й гуманного князя, великого покровителя церкви й мистецтва. Цілий Галицько-Волинський літопис відзначається високо-артистичним стилем і квітчастою мовою; в ньому повно епітетів, поетичних порівнань, алеґорій, персоніфікацій місяця й зірок, прислівів, притч, а часом вставлено в текст уривки поетичних творів, наприклад, на самім початку чарівна леґенда про Евшан-Зілля. Автори були широко обізнані з грецькою літературою (в однім місці літопису згадується Гомер), а багацтво звісток з середно-европейського життя свідчить про його знайомство і з джерелами західньо-европейськими.

Досліди над мовою Іпатієвського кодексу, в якім збереглися Київський і Галицько-Волинський Літописи, доводять, що не зважаючи на їх церковно-славянський книжний склад, вони мають в собі багато народніх українських слів, які ми вживаємо й сьогодня, наприклад: батіг, вабить, великдень, водохрещі, віз, схопитися, гребля, казати, кожух, коли, лаяти, ніколи, очевисто, свита, сивий, сокіра, сопілка, сорочка, сумний, тулитися, черевик і т. інш.

Пильна аналіза літописного тексту привела вчених до відкриття слідів цілого ряду місцевих українських літописів: чернігівського, переяславського, тьмутороканського, перемишльського та інших. Але вони до нас не дійшли в цілості, і лиш окремі уривки з них були включені київськими або галицько-волинськими літописцями до своїх творів.

Наші літописи подають величезний матеріял відомостей ґеографічного, етнографічного й особливо історичного характеру. В порівнянні з ними памятки чужоземні грають лиш доповнюючу роль, хоч часто подають окремі звістки дуже великої історичної ваги. Передовсім багато звісток про початковий період київської держави і про події XI—XII віків подають літописи великоруські: новгородські й ростово-суздальські, які взагалі краще збереглися, ніж українські. Далі велике значіння мають памятки візантійські (патріярха Фотія, імператора Костянтина Порфірородного, Лев Діякон, Готський топарх та інш.); записки арабських подорожніх і вчених (Масуді, Ібн-Хаукал, Ібн-Фадлан, Ібн-Даста та інш.), які подають відомості про Русь IX—X віків; нарешті памятки західньо-европейські — німецькі, французькі, англійські, угорські та інші хроніки, які подають окремі звістки і факти. Відгуки стосунків між варягами й Київською Державою збереглися в скандинавських та ісляндських саґах — епічних піснях про варяжських вікінґів та їхні пригоди.

Памятки юридичні: договори Руси з греками X віку, законодатний збірник «Руська Правда» XI—XII віків, що збереглися в складі літописів; церковні устави Володимира Великого й Ярослава Мудрого, деякі грамоти, листи, що теж збереглися переважно в складі

літописів, доповнюють собою обсяг писаних джерел найстаршої доби нашої історії.

Вже на початку XIX століття деким з дослідників було звернуто увагу на те, що чимало джерел для нашої початкової історії зберігає в собі таки наша земля, де по могилах, курганах, по городищах переховується чимало памяток старого життя. Один з піонерів української та й загально-славянської археолоґії був поляк Адам Чарноцький (Доленга-Ходаковський), котрий звернув особливу увагу на кургани. Випадкові знахідки, а пізніше й спеціяльні розкопи (вже в початку XIX в. почали робити розкопи в садибах Десятинної церкви й св. Софії у Київі) ствердили, що як влучно висловився один учений, «розсипані по нашій землі курганні старожитності переховують в собі справжню, дійсну колиску нашого народнього життя». Та наукою зробилася археолоґія лише в останній чверті XIX століття, коли на чолі дослідів старожитностей українських став великий наш учений проф. В. Антонович, справжній батько української археолоґії. Спільними силами українських, російських, польських і чеських дослідників удалось дуже багато зробити для зясування, на основі археолоґічних даних, початкової історії східнього славянства взагалі й українського народу спеціяльно. Особливо важливі досягнення археолоґії на полі досліду зміни ріжних народностей на нашій території перед появою славян і вже в часі славянського на ній розселення, про поширення варяжських осад, про ріжні варіянти культурного типу українських племен. Про це докладніше буде мова в дальших розділах.

Нарешті на поміч історії прийшла ще й філолоґія — дослідження мови, яка зберігає в собі сліди історичного життя народу, що нею говорить, стадій його культурного розвитку і його, так би мовити, історичної памяти, яка позначилася в назвах річок, озер, гір, лісів, і ріжних урочищ. Особливо велику прислугу історії принесли досліди мови в працях російського вченого Шахматова й цілої плеяди його учнів, серед яких було немало й українців.

Так, спільними силами історії, археології й мовознавства удалося науці підняти край тієї густої завіси, яка скривала від нас життя наших далеких предків, удалося потроху розсіяти не тільки пітьму минулого, але й той туман легенд і фантастичних уявлень, які залишили нам минулі часи, коли наука з її критичними методами перебували ще в сповитку.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Звичайна схема «русскої історії» й справа раціонального укладу історії східнього славянства. «Сборникъ статей по славяновѣдѣнію». т I., Петербургъ, 1904. D. Dorošenko, Die Namen Ruś, Russalnd, Ukraine in ihrer historischen und gegenwärtigen Bedeutung, «Записки Українського Наукового Інститута в Берліні», т. III, 1931. Б. Барвінський. Звідки пішло імя Україна. Відень, 1916. Ст. Томашівський. Українська історія. I. Старинні віки. Львів, 1919.

П. Клепатський. Огляд джерел до історії України. Камянець на Поділлю. 1921. Д. Багалій. Нарис української історіографії т. I., Літописи. Київ, 1923. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I., Київ, 1912, екскурс: Найдавнійша літопись. М. Грушевський, Історія української літератури, т. III, Львів. 1923. А. Шахматовъ, Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ. Петербургъ,1908. А. Шахматовъ, Несторъ-Лѣтописецъ «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 117—118, у Львові, 1913. М. Приселковъ, Несторъ-Лѣтописецъ, Петербургъ, 1923. М. Грушевський, Хронольогія подій Галицько-Волинської літописі, «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. 41. Львів, 1901. В. Истринъ, Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славяно-русскомъ переводѣ, 2 т., Петербургъ, 1920—1922. Е. Перфецький, Перемишльський Літопис першої редакції, як частина хроніки Яна Длугоша, «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. 147—149, Львів, 1927—28 Е. Перфецкій, Русскіе лѣтописные своды и ихъ заимоотношенія. Братислава, 1922. М. Грушевський, Виїмки з джерел до історії України-Руси до половини XI віку. Львів, 1895. А. Лященко, Сага про Олафа Тригвасона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна». 1926, кн. 4. Ол. Лотоцький, Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. Р. Лащенко, Лекції по історії українського права. ч. I. Княжа доба. Прага, 1923.

III

ПРИРОДА УКРАЇНИ ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ. ПЕРЕДІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ. ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ЧОРНОМОРРЯ І КОЧОВИКИ. РОЗСЕЛЕННЯ СЛАВЯН У СХІДНІЙ ЕВРОПІ. ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ. ВАРЯГИ ТА ЇХ УЧАСТЬ В ОРҐАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Наш огляд українського історичного процесу почнемо від короткого огляду території, на якій цей процес відбувався. Вплив природи краю на зародження і розвиток в ньому історичного життя віддавна вже вважається за аксіому історичної науки. Як влучно висловився російський історик Ключевський, сила, яка держить в своїх руках колиску кожного народу, це є природа його землі. Отже, придивимось до природи тої землі, на якій оселились предки українського народу й на якій і досі майже на тих самих місцях живуть і нащадки.

Як ми далі побачимо, український народ є автохтоном на своїй землі. Се значить, що український народ живе на тій самій території, яку здобув в початках свого розселення в східній Европі, дуже мало уступивши з цієї території чужим народам, а те, що він здобував, це було продуктом колонізації порожніх, незаселених просторів, з яких не було потреби когось усувати та проганяти. Отже, український народ був не завойовник, лише мирний колонізатор. Сьогодні етноґрафічна українська територія майже в цілості покривається з ґеоґрафічною. На заході вона троки переступає за Карпати, на півночі йде більш-менш по поріччу Припяти, Десни, Сейма, на південнім заході йде понад Прутом до нижнього Дунаю, з півдня обмежує її Чорне море, за те на сході губиться вона серед мішаного населення Вороніжчини й Донщини, а на південнім сході в басейні Кубані досягає Кавказьких гір.

Взагалі можна сказати, ціле ґеоґрафічне положення України опреділюється Чорним морем, яке служить ґеоґрафічною, політичною й господарською основою української землі. Сюди пливуть всі

українські річки, і тільки невеличкий окрайчик української території на північнім заході належить через Сян і Буг до Балтійської системи.

Система річок на території України мала величезний вплив на народнє життя, на формування української народности й держави. Головна артерія України — це Дніпро, що збірає води з широких просторів і сполучується через свої допливи з басейном Зах. Двини, Зах. Буга, Німана, Оки й Донця. Середнє подніпровя було, як побачимо, правітчиною українського народу. Важливе значіння мав і Дністер, яким можна було дістатися з західньо-українських земель до Чорного моря. По більших річках, як головних торговельних шляхах, скупчувалось населення краю. Тут виникали перші торговельні осередки-міста. Населення, що розміщувалось далі од річок, залишалось при хліборобстві й лісових промислах, але тягло до річок, де знаходило пункти для збуту своїх продуктів. Маючи великий вплив на народньо-господарське життя, річки тим самим мали і велике значіння політичне. За розміщенням населення по басейнах річок ішов і політичний поділ краю. По річках укладались політичні области землі, і літописець ясно вказує нам гідрографічну основу найстаршого поділу України на племенні землі, позначаючи, понад якою річкою жило кожне з цих племен. Але замкнутість Чорного моря й залежність його від тої сили, що володіла його воротами — Босфором і Гелеспонтом — мала некорисні наслідки для дальшого розвитку українського життя, ставлячи українську торгівлю в залежність від Візантії, а потім від Туреччини.

Ще більш некорисним для цього життя було сусідство на південнім сході з одкритим степом, що віддавна служив прямою дорогою для руху азійських орд в напрямі на захід. В зв'язку з геологічною будовою краю, на якій не будемо тут зупинятися, українська територія поділяється на дві основні полоси щодо ґрунту: лісову й степову з переходовими середніми смугами; границя лісової полоси йде в меридіяльному напрямку приблизно по Сейму, Десні, доходить до Київа, далі понад Ірпенем до Верхньої Случи й Горині. Лісова полоса має мало-родючий ґрунт і менше здатна до хліборобства, за те придатна для ріжних лісових промислів. Південна степова полоса має розкішний чорнозем, найліпший в Европі, але, відкрита зі сходу, вона не давала умов для спокійної хліборобської праці. Майже ціла українська історія наповнена боротьбою за опанування степом. Замкнена на заході Карпатами й сусідством з осілими народами, вся експансія українського народу, увесь його колонізаційний розмах був звернений на схід і на південний схід; але у своїм розгоні український колонізаційний рух натикався на опір кочових орд, мусів не раз подаватися назад, відпливати до більш захищеної лісової полоси. Тільки в кінці XVIII в. закінчилася ота боротьба зі степом, і український плуг міг спокійно приступити до розорювання розкішної цілини в над-чорноморських просторах.

В цій боротьбі українського плуга й меча за опанування степом і за установлення на ньому хліборобської культури, боротьбі, що переходила ріжні стадії оборони й наступу, дехто з новіших україн-

ських істориків добачує одну з провідних ідей української історії й заслугу українського народу перед європейською цивілізацією.

*

Предки нинішніх українців оселилися на території, яка вже мала за собою давню історію, а її населення перебувало в зв'язку з культурними народами старинного світу. Сліди перебування людини на території України збереглися з найстаршої доби існування людини взагалі — з часів палеоліту (старо-камяної доби). По всій Україні розкидано селища людини доби пізнього палеоліту. З цих селищ, де знайдено знаряддя з кремня й з кости мамута (деякі з них дуже штучно орнаментовані), найбільш досліджені: в Києві на Подолі, в с. Мізені над Десною (близько Новгород-Сіверська), в с. Гонцях (Лубенського повіту на Полтавщині, біля Кривого Рогу на Запоріжжі. Доба неоліту (ново-камяної доби) залишила нам велику силу памяток, які знаходимо по всій території України. Особливо багато їх в околицях Києва і взагалі понад Дніпром. Від містечка Трипілля на Дніпрі на захід до Карпатів і до нижнього Дунаю тягнуться сліди життя людини в добу неоліту, й ціла культура цієї доби здобула в науці назву «Трипільської культури». В цю добу бачимо значний розвиток гончарського майстерства, бачимо дуже вибагливої форми посуд і кольорову орнаментацію на керамічних виробах. Появляється вже культ небіжчиків і форми похорону зі скорченими кістяками, частенько посипані червоною охрою на ознаку жалоби. Могил з такою формою похорону знаходимо велику силу від Кубані до Бесарабії. В південній Волині й на Поділлі небіжчиків клали на поверхні землі й зверху насипали могилу. В Галичині ховали в камяних скринях, зложених з камяних плит. Разом з небіжчиком клали посуд і камяне знаряддя. Пізніш, а може й одночасно, починається палення мерців. Останками такого похорону являються урни з попелом, знайдені на Поліссі, на Волині й на сході басейна Донця.

Неоліт зміняється металічною культурою. Спочатку появляються мідні предмети — сокіри та інші вироби, потім входить в ужиток бронза, далі залізо й срібло. Вже за найстарших часів ми бачимо цікаве перехрещування на території України ріжних культурних впливів: Дунайська культура дає нам зразки поліхромної кераміки з спіральним орнаментом: культура кавказька дає свої метальові вироби.

На початку першого тисячоліття перед Різдвом Христовим зустрічаємо перший історично відомий народ на українській території кимерійців, що належали до одного з тракійських племен. Могили кимерійських царів знайдено над Дністром. Памяткою кимерійців залишилися назви нинішньої Керченської протоки — Боспор Кимерійський. На зміну кимерійців приходять коло VII в. перед Різдвом скити, народ правдоподібно іранського походження. Бувши сами по собі суворими кочовиками, скити прийняли в свою культуру елементи ріжних впливів: дунайського, кавказького, іранського й грецького. Про скитів оповідає нам докладно грецький історик IV в. Ге-

родот. Багато археологічного матеріялу для характеристики побуту скитів та їх культури дають нам могили скитських царів. Там знайдено, між іншими, прекрасні срібні вази грецького виробу з вирізьбленими сценами з життя скитів.

Майже одночасно з появою скитів в українських степах, себто коло VII ст., розпочинається колонізація г р е к а м и північно-чорноморського побережжя. Метрополією грецьких колоній був з початку Мілет, пізніше висилають своїх колоністів Атени. Грецьких колоністів приваблювали головно інтереси торговлі з місцевим населенням. Можна думати, що спочатку засновувалися торговельні факторії, а вже згодом і постійні колонії. Найвизначнішими колоніями були: Тіра (при усті Дністра), Ольвія (при усті Дніпра); Херсонес — в Криму біля теперішнього Севастополя; Теодозія; Пантікапея (теперішня Керч), що зробилася в IV—V вв. столицею Боспорського царства, яке обіймає Таврію, Крим, Тамань; Танаїс (при усті Дона); Фанагорія і цілий ряд інших, менш значних. Греки вивозили з своїх колоній до Еллади худобу, невільників, шкіри, мед, віск, солону рибу, натомість збували тубільцям матерії, одежу, вино, окраси й ріжні речі культурного побуту. Колоністи займалися не тільки торговлею з своїми сусідами, але також сами бралися до хліборобства й виноградарства. Життя колоній в сусідстві з войовничими кочовиками було дуже трівожне й проходило в постійній боротьбі. В кінці II в. перед Різдвом починається занепад грецьких колоній. Від греків ідуть до нас перші історичні відомості про природу й населення південної України.

Вже в IV ст. скитів починають витісняти споріднені з ними с а р м а т и, народ безперечно вже іранського походження. Їх панування в наших степах тяглося од IV—III вв. перед Різдвом до II в. по Різдві Христовому. Вони надовго полишили по собі назву для цілого нашого краю — Сарматії або Савроматії. Крім того, по їх залишилося, як довів німецький учений Фасмер, коло 600 топоґрафічних назв в південній Україні. На зміну савроматам появляються р о к с о л а н и чи просто а л а н и, так само кочовики як і сармати: вони не знали хат, ні хліборобства, жили на возах, мали багато коней і рогатої худоби. Можна думати, що вони мали під своєю владою якесь місцеве хліборобське населення, з якого побирали дань.

Взагалі перші два віки по Різдві виявляють присутність на ріжних частинах української території цілого ряду окремих племен і народів, звісних нам здебільшого лиш з самої назви, перехованої грецькими й римськими авторами, і в яких одні вчені вгадують тракійську галузь індо-европейців, другі — кельтів, треті — германців. Певно лиш, що в кінці II або в початку III ст. по Різдві германське племя г о т і в, яке сиділо на півночі між Одрою й Вислою, рушає на південь, переходить через Полісся і в III ст. розселюється на півдні України від Дністра до Дунаю й до Карпатів. Готи створили над Дніпром свою державу з осередком в місті Данпарштад, в якому дехто хоче бачити наш Київ. Відомий їх король Германарих. Готи в половині III в. почали робити напади на сусідні римські провінції на заході, і імператор Декій поляг року 251 в боротьбі з ними.

Двадцять років пізнійше римляни мусіли уступити їм Дакію — теперішню Румунію. В половині IV в. готи прийняли христіянство. Та вже в томуж IV в. починається зі сходу рух гунів, народу урало-алтайського або турко-фіно-монгольського походження. Коло 370 року гуни знищили аланів і кинулись на готів (остроготів — східніх готів), розбили їх і потиснули за Дунай. Лиш невелика частина готів залишилася в Криму і Тамані й предержалась там дуже довго. Дехто думає, що це готи заснували Таматарху, пізніщу українську колонію Тьмуторокань. «Красних дів готських» згадує автор «Слова о полку Ігоря» ще в кінці XII ст.

Гуни довго не задержались на Україні і в половині V в. під проводом славнозвісного Аттіли рушили на захід. Заснована Аттілою величезна держава. з осередком на середньому Дунаю в теперішній Угорщині, розпалася по його смерті (453).

На зміну гунам приходять нові кочові орди: болгари, а за ними авари. Туркська орда болгарів появилася в Европі вже в кінці V в. Частина заснувала своє царство над Волгою (де тепер Казань), а друга частина вже в VI віці пройшла аж на нижній Дунай й оселилася там в колишній римській провінції Мезії. Авари чи Обри, як зве їх наш найстарший літопис, засновують в другій половині VI віку свою державу в середньо-дунайській рівнині (тепер Угорщина), звідки нападають на Візантійські області та на інших сусідів.

З поза цього калейдоскопу ріжних народів, які пересуваються через нашу територію, починає коло VI віку визирати обличчя славян, безпосередніх предків українського народу.

Вже з цього короткого перегляду перед-славянського населення України можна бачити, що територія, на якій застає історія в VI віці славян, уявляла собою терен перехрещування культурних і політичних впливів між Сходом і Заходом та зберігала в собі наверствовання ріжних культур. Вона мала всі дані для того, щоб розвивати у себе багату культуру, яка згодом мусіла дати цікавий образ синтези обох цих впливів, змодифікованих на суто-славянському ґрунті. Та власне отой відкритий характер землі в сусідстві з кочовим азійським степом, як побачимо далі, не дав розгорнутись оцій культурі в усю широчінь, абсорбуючи всі сили українського народу на боротьбу зі степом, на необхідну самооборону.

Та всеж таки ми мусимо сконстатувати той безперечний факт, що Київська Русь, як влучно каже російський вчений Ростовцев, «одержала в спадщину по своїх попередниках усі риси, характеристичні для держав, що повстали на її території в класичну добу й добу переселення народів: їх військовий і комерційний характер, їх стремління наблизитись, скільки можна, до Чорного моря, їх орієнтацію на південь і схід, але не на північ і захід. Як культура скитів і сарматів, як культура готів, так само й київська цивілізація є південною цивілізацією, просякнутою східними елементами».

Для ясности зазначу, що «схід» у відношенню до Київської держави означав головно впливи арабські й хазарські, що ж стосується Візантії, то треба памятати, що це була найкультурніша дер-

жава тогочасного світу. Звичайно Візантію вважали за синонім застою й закостенілости старих культурних форм, і лише в останні часи ближче ознайомлення з візантійською історією привело вчених до переконання, що саме доба, коли Русь найбільше підлягала візантійським впливам, була добою не тільки великого розцвіту політичної могутности візантійської імперії (панування македонської династії, 867—1081 роки). Як зазначає Charles Diehl в своїй «Histoire de l'empire byzantin», розцвіту політичної могутности, розвитку індустрії й комерції цієї доби відповідав подібний же розцвіт і життя інтелектуального. У відновленому університеті Царьгороду, під активним протекторатом цісарів, видатні вчені викладали філософію, реторику, й ріжні знання; біля їх катедр тиснулися учні з усіх країв візантійського й арабського сходу. Спіраючись на новознайдені памятки античної культури, покінчивши з іконоборською кризою, відбувається ренесанс на всіх полях людської мисли...

І ось до цього багатого джерела культури, яка саме в той час переживала свій ренесанс, — в області релігійно-філософічної думки, в області науки, письменства, мистецтва, — до цього джерела доторкається наша молода Київська Русь і припадає до нього жадібними устами; її здоровий, юний організм легко засвоює елементи цієї культури, але не скоряється їй рабськи, він перетворює, модифікує їх на своїм власнім ґрунті, і вже в XI в. витворюються у Києві такі форми життя і такі умові інтереси, які позволяють вважати столицю молодої руської держави за один з найкультурніших осередків тодішньої Европи. Це нам треба затямити, поки ми перейдемо до огляду початків українсько-руської держави з її осередком в Києві.

Поява славян у східній Европі, їх первісне розселення, питання про славянську прабатьківщину й початок племінної диференціяції — все це питання ще досі не вирішені наукою одностайно. Наш найстарший літопис виводив усіх славян знад Дунаю: «по мнозіх же временах сіли суть словени по Дунаєві, кде есть нині Угорськая Земля і Болгарськая. От тіж же словен розідошася по землі і прозвашася імени своїми». Одначе вже в перших десятиліттях XIX в. вчені звернули увагу на те, що в басейні, наприклад, Волги, зовсім нема славянських ґеографічних назв, а що найбільше тих назв якраз в Галичині та на Волині, і що звідти вони йдуть до Дніпра. Отже, на довший час установився був погляд, що прабатьківщиною славян в Европі була область Карпатів; звідси вони, мовляв, розійшлися в усі сторони. Предки східних славян сиділи тут аж до VII в., коли вони рушили звідти на схід і на північний схід. Так, наприклад, уявляв собі початкове розселення славян російський вчений Ключевський.

Та новіші досліди, оперті на комбінованих даних археолоґії й філолоґії, представляють справу інакше. Чеський вчений Нідерле вважає, що передісторичну колиску славян треба шукати в землях від середньої Висли на схід до Дніпра й басейну Десни, від пасма гір Карпатських на північ до Могилева білоруського. Отже, славяне сиділи, на думку Нідерле, головно на тих землях, де тепер живуть білоруси. Східня частина цього простору: басейн Припяти, середнього

Дніпра й Десни є прабатьківщиною руських або східніх слвян. З усіх слявянських народів найбільшими автохтонами являються, як думає Нідерле білоруси й українці.

Грушевський трохи інакше зазначає межі первісного розселення славян у Европі. Він думає, що вони сиділи на просторі від Карпатського підгіря до Алаунської (Валдайської) височини, в областях середнього й верхнього Дніпра та в області між Вислою й Німаном. Відповідно до того прабатьківщина українців лежала би в південно-східній частині цієї території, — на поріччі середнього Дніпра. Колонізація українська йшла на захід і на південь. До думки Грушевського більш-менш прилучається й Багалій, підкреслюючи, що природні умови України й її ґеографічне положення сприяли тому, що вона могла бути територією первісного розселення славян.

Нові погляди розвинув у питанні про славянську прабатьківщину Шахматов. Він уважав, що славяне були відрізані від середземноморської культури й знайомилися з нею за посередництвом германських племен. Якби славяне жили споконвіку на Наддніпрянщині, то через Чорне море прилучились би швидче до середземно-морської культури. Тим часом посередниками у них були ґерманці, і на доказ того Шахматов старається довести, що такі назви як Дунай, Волохи, Бескиди — ґерманського походження, та що, наприклад, словяне не мали своєї назви на означення дерева «бук», а взяли у ґерманців („bôkas"); отже, думає він, на славянській прабатьківщині бук не ріс, значить, славяне жили первісно на схід від лінії Кеніґсберґ-Одеса, далі якої на схід бук не росте. На підставі цих та інших міркувань Шахматов уважав, що прабатьківщиною славян був басейн західньої Двини. На південь від них сиділи ґоти, а коли ґоти рушили на південь, то славяне посунули на Надвислянщину й звідти вже розійшлися на всі сторони й поділилися на три основні ґрупи: славян західніх, східніх і південних. В Антах, народі, що за його часто згадують візантійські джерела VI в., Шахматов, так само як і Грушевський, бачив безпосередніх предків українців.

Шахматов, як і більшість інших учених, визнавав існування спільно-руської або праруської племінної сімї, переходової від праславянської сімї до окремих славянських народів. В останні часи дехто з дослідників української мови, головно, проф. Ст. Смаль-Стоцький відкидають існування праруської мови, а, значить, і праруської сімї східніх славян; на їх думку, предки українців виділилися безпосередньо з праславянської сімї. В своїх доказах вони спіраються на існування певних явищ в історії розвитку старої української мови, які, на їх думку, свідчать, що головні характеристичні риси української мови, які відріжняють її від мови великоруської, ми зустрічаємо вже в перших памятках нашого письменства, і що цілий ряд основних звукових явищ української мови наближує її більш до сербської, ніж до великоруської мови. Цей погляд на походження українців безпосередньо від праславянської сімї, без посередньої праруської ґрупи, ще не здобув собі загального признання в українській історичній науці.

Славян (під назвою венедів) згадує вже грецький письменник Птоломей у 1. віці, так само й римські письменники Пліній і Тацит. Ґотський історик Йордан та Візантійський Прокопій VI в. вже розріжняють славян і антів, як два споріднені, але окремі народи, при чім анти мешкали на північ від Чорного моря. Наш найстарший літопис дає таку картину розселення славян у східній Европі в IX столітті. На самій півночі коло озера Ільменя сиділи С л о в е н и , на південь од них, між Чудським озером і верхнім бігом Волги і Дніпра седіли К р и в и ч і: над верхнею Двиною — П о л о ч а н е. В басейні верхньої Оки седіли В я т и ч і , на південний захід од них, над середнім Дніпром і Сожем — Р а д и м и ч і , на захід од останніх і на північ од Припяти, в Поліссі седіли Д р е г о в и ч і . Це все племена, які пізніше склали два великі славянські народи: великоруський і білоруський. Тепер, ідучи далі на південь, бачимо за літописом племена, які складали південну або українську ґрупу. Се були: між річками Горинню, Припятем і Дніпром, з півдня омежовані Тетеревом, седіли Д е р е в л я н е. На південь од них в теперішній Київщині — П о л я н е. На лівім березі Дніпра, в басейні Десни і лівих допливів середнього Дніпра — С і в е р я н е. Між Дністром та Бугом седіли *У л и ч і*, між Дністром та Прутом, на південний захід од Уличів — Т и в е р ц і , що сягали своїми осадами аж до моря. В теперішній Галичині літопис уміщує Х о р в а т і в , доволі неясне племя: одні вчені зараховують їх до руської ґрупи, другі (як Нідерле) вважають за останок великого колись славянського племени, що седіло на північ од Карпатів і в більшій своїй частині вимандрувало на південь. Шахматов думає, що хорвати були не руське, а західнославянське племя. Нарешті над верхнім Західнім Бугом седіли Д у л і б и або В о л и н я н е.

Археологічні дані підтверджують те, що подає нам літопис про розселення східньо-славянських племен. Як каже видатний російський археолоґ Спіцин, в руських старожитностях зустрічаємо стільки ж археологічних типів і районів, скільки літопис подає племен. Ґеографічне положення цих районів відповідає вказівкам літопису про місце розселення кожного окремого племени.

Навіть більше: на основі археолоґічних даних всі руські (або східньо-славянські, якщо хочемо правильніше висловитись) племена можна звести до трьох ґруп, з яких кожна уявляє собою певну цілість під культурним оглядом: 1) першу групу складали б новгородські словени й кривичі; 2) до другої належали б радимичі, вятичі й сіверяне; 3) до третьої — волиняне, деревляне, поляне й дреговичі.

Трохи інакше уявляє собі цей поділ на три ґрупи Шахматов, що спірається головно на лінґвістичні дані. Він до першої, великоруської ґрупи зараховує словенів, східню частину кривичів, вятичів і східню частину степових племен, яких не називає літопис; білоруську ґрупу складають дреговичі, радимичі, частина кривичів і частина східніх степових племен; нарешті, малоруська (пізніше українська) група поглинула в себе полян, сіверян, деревлян, волинян, уличів і хорватів.

славянської ґрупи. Тим часом цілий ряд посередніх і безпосередніх вказівок свідчить, що в басейні Дона існувало в IX-X вв. славянське населення, котре пізніше, під натиском печенігів відступило, може бути, на північ і влилось в інші славянські племена й засимілювалося з ними. Частина цих степових, невідомих нам по імени східніх славян, думає Шахматов, злилась з великорусами, частина з білорусами.

Але в окремі східньо-славянські племена ще перед X віком увійшли, як інґредієнт, не тільки східньославянські елементи, злилися з ними і вплинули на сформування окремих племен також деякі західньо-славянські, ляхітські або пізніше польські елементи. Память про це збереглася аж до XI в., коли літописець записав це в формі леґенди. А саме, літописець записав буквально: «Радимичі бо і Вятичі от Ляхов. Бяста бо два брата в Лясіх: Радим, а другий Вятко, і пришедше сідоста Радим на Сожю, і прозвашася Радимичі, а Вятко сіде с родом своїм по Оці, от него же прозвашася Вятичі».

Спіраючись не тільки на літописну традицію, але й на цілий ряд лінґвістичних даних, вчені приймають дійсно ляшське походження радимичів і вятичів: під впливом натиску аварів з заходу в VI і VII ст. ці ляшські племена посунули просто на схід і врізались клином понад Припяттю й далі в ґрупу східньо-славянського населення. Протягом ближчих століть, одначе, вони засимілювались з ними; частина увійшла в склад білоруської ґрупи, як радимичі, друга ж, вятичі, злилась з білорусами й з великорусами. Слід ляхізма ще й досі можна бачити в деяких особливостях білоруської мови.

Одначе, ледве чи можна уявляти собі процес діференціяції східнього славянства, процес формування екремих племен і обєднання їх в окремі ґрупи, котрі пізніше перетворилися в три руські народності, ледве чи можна, кажу, уявляти собі, що цей процес вже закінчився тоді, коли літописець в XI віці давав свій знаменитий огляд етноґрафії східнього славянства. Цей процес затягнувся ще принаймні на два століття, й на його розвиток впливав цілий ряд факторів; передовсім фактор ґеоґрафічно-економічний, що зближував між собою окремі племена, хоча б вони належали до ріжних ґруп; так само фактор політичний — обєднання ріжних племен в одній державі, що повстала в Києві, а потім по розпаді цієї держави й зформуванні кількох окремих князівств, розділ на окремі «землі» — князівства; нарешті відограло ролю сусідство з чужими народами й засимілювання окремими руськими племенами, чи цілими ґрупами руських племен, чужих етнічних елементів.

Звернемо спочатку увагу на цей останній фактор, на сусідів східнього славянства. Про цих сусідів так само ґоворить літописець, котрий властиво дає нам етноґрафічний огляд не лише самого східнього славянства, але й цілої східньої Европи.

Як уже згадувалося вище, предки сучасних українців одідичили Наддністрянщину й Наддніпрянщину безпосередньо після ґотів, які вимандрували на південь і на південний захід. По ґотах полишились

памятки лише в назвах річок, знов же таки одідичених ґотами од колишнього іранського населення — сарматів і алянів. Може знайшли вони малі рештки й ґотської людности, які не відіграли ніякої помітної ролі в сформуванні східньо-славянського типу.

В VI-VII вв. в басейнах нижньої Волги й Дону повстала держава туркського народу — х а з а р і в. Ця держава досягла в VIII-IX вв. великої політичної могутности й культурного та економічного розвитку. Вона підбила собі східно славянську людність над Доном; її зверхність мусіли визнати сіверяне, поляне, вятичі й радимичі. Через хазар східньо-славянські племена вступали в торговельний і культурний звязок зі сходом, з персами та арабами. Але головна вага хазарської держави для наших предків полягала в тім, що вона протягом кількох століть служила для них оборонним валом проти натиску кочових азійських орд. Під захистом цього валу східньо-славянські племена встигли уложити свій громадський побут, скласти державну орґанізацію. Тоді вони X в. зруйнували хазарську державу, щоб відкрити собі безпосередній шлях на багатий схід. Але разом із тим вони одкрили шлях і кочовикам на південно-руські степи, і це, як побачимо, мало свої фатальні наслідки для цілого східнього славянства. В X в. появляються в степах Печеніґи; в XI в. приходять Половці. Під їх натиском славянська колонізація Подоння й Наддніпрянщини мусить податися назад, на північ. Русь, що сиділа в X в. над Азовським морем, що мала свою колонію аж на Кубані, — це так зв. Тьмуторокань, — в кінці XI в. боронить свої границі вже близько самого Київа й Переяслава.

Степові кочовики утруднюють зносини й з Візантією та її колоніями на північнім березі Чорного моря, які являються останками широкої античної колонізації північної Чорноморщини, про яку вже було нами сказано вище.

З півночі й зі сходу східньо-славянські племена були оточені цілим пасмом ф і н с ь к и х племен. Але про цих фінських сусідів говорити не будемо, бо для східньо-славянського півдня, для будучої України вони значіння не мали, хоч мали велике значіння в сформуванні і в діях великоруського народу.

На північнім заході східньо-славянські племена мали своїми сусідами племена л и т о в с ь к і. Найближче межували литовці з білорусами. До українського племени прилягали безпосередньо ятвяги, що жили в басейні лівих допливів Припяти. На очах історії вже в XII-XIII ст. вони впали жертвою експанзії української держави, були частиною знищені, частиною засимільовані.

На заході, майже по тій самій етноґрафічній лінії, що ділить сьогодня українців од поляків, мали наші предки сусідами ляшські або п о л ь с ь к і племена. Є всі дані твердити, що тут етноґрафічна границя протягом історичних часів посунулася на схід, на некористь українського народу. Те саме можна сказати більш-менш і про українсько-словацьке пограниччя в межах сьогоднішної Підкарпатської Руси. За Карпатами м а д я р и або угри, які прийшли туди в кінці IX в., знайшли вже руські осади. Але на полі відносин політичних

взаємини з мадярською державою починають грати ролю аж в XI столітті.

На південнім заході українська людність стикається з **в о л о х а м и**. Тут, можна сказати, українська етнографічна територія понесла **в т р а т и**. Протягом майже тисячеліття українсько-волоських історичних взаємин етнографічна межа тут не раз подавалась то на схід, то на захід в наслідок обставин політичного життя. Але в X-XI вв. майже ціла теперішня Бесарабія належала до політичної системи Київської держави, од якої перейшла в спадщину до держави Галицько-Волинської XII-XIII віків. Треба думати, що й під оглядом етнографічним це так зване тоді «Пониззє» належало до східньо-славянського світу, як область тиверців, що седіли, як каже літописець, «по Бугу і по Дністру і присідяху к Дунаєві оли до моря».

Але були іще сусіди, які хоч і не межували безпосередньо з славянськими племенами, які тільки невеличкими колонійками осідали серед безконечних просторів східньо-европейської рівнини, але саме цим сусідам довелося відіграти ролю завязи, ролю цементу, яким скріплено в одно ціле окремі руські племена й звести їх в одну політичну систему, в одну державу. Я розумію **в а р я г і в** або **н о р м а н і в**. Вони ж, як можна думати, надали отій державі й збитій у ній масі східньо-славянських племен одне спільне імя, яке залишилося навіки. Це імя — **Р у с ь**.

Варяжське питання, себто питання про ролю варягів або норманів у ґенезі руської держави, належить до найспірніших питань історії східньої Европи. Воно має за собою більше як столітню історію й величезну літературу. І досі вчені сперечаються над цим питанням, і їх суперечка то затихає, то розгорається з новою силою. Вихідним пунктом вічного спору являється знамените оповідання літопису про закликання варягів славянами і заложення ними держави в Новгороді, звідки вона, ця держава, скоро перенесла свій осередок до Києва.

Наведемо це кляcичне оповідання: під 859 роком записує літописець, що «приходили зза моря варяги і брали дань од Чуді, Словян, Мерян, Весі й Кривичів». Поясню, що Чудь, Меря і Весь — то фінські племена в близькім сусідстві з Новгородом. А під 862 роком стоїть буквально: «ізгнаша (славяне) Варяги за море, і не даша їм дані, і почаша сами в собі володіти, і не бі в них правди, і воста род на род; і биша усобиці в них, і воєвати сами на ся почаша і ркоша: поіщем сами в собі князя, іже би володіл нами і рядил по ряду. — Ідоша за море к Варягом, к Руси, аще бо звахуть ті Варяги Русь, яко се друзії зовуться Свеє, друзії же Урмани, Аньгляне, инії і Готе; тако і сі. Ркоша Руси Чудь, Словені, Кривичі і всі: земля наша велика і обильна, а наряда в ней ніт; да пойдете княжить і володіть нами. І ізбрашася три брата с роди своїми і пояша по собі всю Русь і придоша к словенам первіє. І срубиша город Ладогу і сіде старійший в Ладозі Рюрик, а другий Синеус на Білоозері, а третій Трувор в Ізборьсці. І от тіх Варяг прозвася Руская Земля».

Хто ж були перш за все варяги? Не підлягає ніякому сумніву, що це були зайди, батьківщина яких була Скандинавія, ближче ка-

жучи — Швеція. Вже в кінці VIII віку, можна думати, почалися звязки між Швецією й хазарами, в першій лінії торговельні. Посередньою станцією в мандрівках скандинавів на східне побережжя Балтійського моря й далі був острів Ґотлянд. Шведський учений Арне в своїй монографії „La Suède et l'orient", що появилася 1914 року в Упсалі, дає нам послідовний образ розвитку зносин між Скандинавією й східньо-европейським світом. Вказуючи на величезні знахідки арабських монет на острові Ґотлянді (їх знайдено в такій кількости, як ніде в Европі і навіть Азії, а саме 280 скарбів з 20 тисячами монет) і стежачи за знахідками з другого боку предметів скандинавського виробу на території Великоруси й України, Арне приходить до висновку, що скандинави відкрили спершу шляхи по Волзі до Каспійського моря, і це сталося коло 800 року, а потім вже відкрили і шлях по Дніпру, знаменитий шлях «изъ варягъ въ греки».

Варяги спочатку осаджувались невеликими колоніями в торговельних центрах, а пізніше виступали як завойовники і як орґанізатори державности серед західньо-славянських племен. Розуміється, не можна заперечити, що деякі, а може й всі східньо-славянські племена мали свою власну державну орґанізацію з своїми місцевими династіями на чолі. Сліди цих місцевих династій задержались подекуди аж до XII в. Але се була, видко, досить слабка орґанізація і, як ми бачили, вона не могла охоронити деякі племена від залежности од хазарів. І ось появляються серед цих племен варяги, скидають місцевих князьків, силою підбивають окремі племена під владу своїх конунгів і сформовують одну велику державу, на чолі якої стає варяжська династія Рурика. Такий змисл ролі варягів у сформуванні руської держави, і це не перечить змислу літописної леґенди. Можна добачити в цій леґенді, занесеній у літопис — не забуваймо — яких двіста років після подій, бажання леґалізувати початок пануючої в Києві династії, виставляючи його як акт добровільного закликання. Але це не грає істотної ролі. Ми знаємо з історії ряд аналоґічних фактів заснування серед тубільчого населення держав якраз тими ж самими скандинавами і в туж саму добу: в Нормандії, в Сицилії, нарешті в Анґлії. І там так само переможці скоро засимілювалися з переможеними і що найбільше — залишили свою династію, а подекуди й своє імя. Те саме було й у нас.

Але хто була ця Русь. Оттут то ми й підходимо до питання, яке викликало й досі ще викликає найбільше суперечок. За змислом літописного оповідання виходить, що Русь це була племінна назва того скандинавського племени, що виселилось з своїми князями до східньої славянщини. В однім місці літописець просто так і говорить: «сице бо тії звахуся Варязі Русь, яко се друзії зовуться свеє, друзі Урмани, Англяне, друзії Готе». Одначе ця вказівка літопису викликала якнайгарячіший спротив з боку цілого ряду російських і українських вчених. І ті, і другі немов добачали в цім питання національної чести, щоб заперечити уявлення, ніби творцями й орґанізаторами руської держави були чужі зайди. Серед російської історіоґрафії повстала ціла т. зв. антинорманська школа, яка всіма способами ста-

ралась довести, що Русь — це була назва місцевого славянського племени, може бути тих таки самих полян. Антинорманісти готові були шукати цю Русь на півдні, коло Азовського моря, серед поморських славян на нижній Одрі й Лабі, аби лишень не в Скандинавії.

На такім же антинорманськім становищу стоїть і більшість українських вчених: Костомаров, Антонович, Грушевський, Багалій. Костомаров, наприклад, спробував виводити Русь з Литви...

Одначе більшість учених, не тільки славянських, як Шахматов або Нідерле, але й чужих, стоїть на скандинавськім походженні Руси, спіраючись на ряд справді дуже поважних арґументів.

Головним і, на думку багатьох дослідників, рішаючим доводом на користь норманської теорії служить те, що й досі «Руссю» («Rûotsi») називають Швецію західні фіни. Цінним підтвердженням цієї теорії служать назви Дніпрових порогів наведені у візантійського імператора Костянтина Порфірогенета, в його праці, звісній під латинською назвою «De administrando imperio». Оповідаючи тут про русів, як їдуть вони на однодеревках-човнах (моноксилах) з Руси до Царгороду, перераховує він назви порогів по славянськи й по руськи. В славянських назвах ми можемо зараз же впізнати сьогоднішні українські назви порогів (наприклад: неясит — ненаситець, вульніпрах — вільний порог і т. д.), тим часом як «руські» назви мають чисто скандинавський характер і можуть бути пояснені лише з старої шведської мови.

Далі маємо цілий ряд арабських і західньо-европейських письменників, з яких особливу вагу мають свідоцтва т. зв. «Бертинських анналів». Епіскоп Пруденцій записав під роком 839 в цих анналах таку звістку: цього 839 р. прийшли до цісаря Людвика Побожного до Інгельгайму посли од візантійського цісаря Теофіла; разом з послами прислав Теофіл людей, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, Chacanus vocabulo, ad se amititiae, sicut asserebant, causa dixerat», себто: ці люди казали, що вони, себто їх народ називаються Rhos, і що їх направив до нього їх царь іменем Хакан для заключення приязні, як вони запевняли. Коли цісар Людвик розпитав їх докладніше, чого вони прибули до Царьгороду, то зрозумів, що вони родом шведи: comperit eos gentis esse Sueonum. Що до «Хакана» то пояснимо від себе, що такий був титул хазарського царя: хакан абож каган. Відгуки цього титулу залишились в Київі ще в XI в. коли митрополіт Іларіон писав свою «Похвалу кагану», себто князю Володимиру Святому.

Іван Діякон з Венеції, оповідаючи про облогу Царьгороду в 860 р. Руссю, називає її «норманськими племенами» (Normanorum gentes). Італієць Ліутпранд Кремонський в своїй праці 970 р. писав: gens quedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis graeci vocant Ῥούσιοι, Rusios, nos vero a positione loci nominamus Nordmannos». А в другому місці писав про «Rusios, quos alio nomine Nordmannos apellamus». Нарешті Симон Логофет в X в., оповідаючи про напад Руси на Царьгород в 941 році, казав про неї, що вона «з роду франків», себто взагалі західьо-европейців.

Цілий ряд **арабських** подорожніх і письменників хоч і називає Русь норманами, але відріжняє русів від славян, і руські звичаї малює, як окремі від славянських (Фергані, Ібн-Ростех, Гардізі, Ібн-Фолдан, Ібрагим-бен-Якуб, Масуді та ін.).

Імена князів, бояр, купців, які подає нам літопис, такі як Рурик, Трувор, Синеус, Олег, Ольга, Ігорь, Якун, Аскольд, Свінельд, Рогнідь, Асмуд, Фарлаф і т. д. — усі скандинавські. Залишилися сліди скандинавських впливів і в староруській культурі, в мові, праві, орнаментиці, в поезії.

Тяжко не вірити словам західньо-европейських свідків IX—X вв., котрі в русах зараз же впізнавали шведів або норманів. Яким же способом імя «Русь» перенеслося на цілу східньо-славянську племінну ґрупу, яка ж була кількість, яка питома вага цих русів-скандинавів, коли вони змогли надати забарвлення великому комплексові племен зовсім іншої породи?

Шахматов здогадується, що в области новгородських славян варяги заложили на початку IX в., а може ще і вкінці VIII в. такий політичний осередок, звідки вони могли поширювати своє панування на фінські та східньо-славянські племена. За такий осередок він уважає навіть не Новгород, а невелике тепер повітове місто Стару Русу; до цієї думки Шахматова прихиляється також проф. Платонов. Потім засновується новий осередок в Новгороді, і в його заснуванні беруть участь не тільки варяжські, але й місцеві славянські елементи. Деякі з варяжських конунгів спускаються вниз по Дніпру й засновують своє князівство в Київі. На початку X в. конунг Олег, що сидів у Новгороді, опановує Київом і обєднує під своєю владою і Київ, і Новгород. Повстає нова держава, яка збірає до купи східньо-славянські землі.

Варяжські войовники, що прийшли на східньо-славянські землі, правдоподібно носили імення русів. Вони дуже скоро засимілювались з славянами, бо їх було не багато, а культура їх стояла мало чим вище од славянської. Вони мали лиш дух ініціятиви, активности, жадобу панування, те, чого може бути, якраз бракувало мирним славянським хліборобам, звіроловам, риболовам і торговельникам, і вони, ці руси, послужили дуже добрим цементом, щоб звязати окремі славянські племена в одну цілість, збити їх в одну державну організацію, розворушити їх і втягнути в міжнародний круговорот. Київ, де варяги-руси дуже влучно вгадали природний осередковий пункт і дуже важливу торговельну станцію, стає руським містом в першій лінії. Він передає своє імя цілій землі полян, а за нею усій південній ґрупі східнього славянства, що стає основою, так би мовити, Руси. А далі назва «Русь» переходить на всі інші східньо-славянські племена, взяті вкупі. Правда, на півночі, в Ростові й Суздалі ще довго будуть називати Руссю теперішню Україну, в першій мірі Київську землю, але назовні, в очах чужоземців назва «Русь» простягається на всі землі, які входять в склад київської держави.

Варяги приходили на цю, відтепер руську землю, не тільки яко войовники, яко дружинники своїх конунгів. Вони являлись також як

купці. Археологічні знахідки з X віку вказують нам на досить значні варяжські колонії біля теперішнього Смоленська, на Московщині в губерніях Володимирській та Ярославській, а окремі сліди перебування варягів знайдено в теперішній Новгородській області (де, між іншим, аж три місцевості мають назву Руси), в Псковській, Тверській, Ярославській, Костромській, Володимирській, Смоленській, Орловській, а у нас на Україні — коло Путивля на Курщині, на Чернігівщині, Волині, Полтавщині та на Катеринославщині. Не так давно викопано під самим Черніговом аж 80 могил варяжських вояків-вікінгів. Вся зброя і всі предмети, знайдені біля кістяків у цих могилах, мають шведський тип, поширений в цілій області Балтійського моря.

Але процес асиміляції з місцевим славянським населенням ішов дуже швидко. В кінці XI ст. од варягів залишаються сами імена та літописні згадки, а в XII ст. варяжське походження династій і може деяких аристократичних родів стає уже просто історичним переказом. Отже, чисельно варяжський елемент не був сильний; культурно, як уже було вище зазначено, він мало чим перевищував (і то хіба в початках) славянських тубильців, а тому і дав скоро себе засимілювати славянській стихії. Так повстала у Києві українсько-руська держава.

ЛІТЕРАТУРА

Головні питання цього розділу обговорені в таких працях: М. Грушевський Історія України-Руси, т. I, Київ, 1912. Д. Багалій, Нарис історії України на економічному ґрунті, т. I, Харьків, 1928; також див.: Ст. Томашівський, Українська історія. I. Львів, 1919; Про передісторичні часи: Збірник «Трипільська культура на Україні», Київ, 1926. В. Данилевич, Археологічна минувшина Київщини, Київ, 1925. В. Хвойка, Древніе обитатели средняго Приднѣпровья, Кіев. 1913. А Спіцин. Південно-руський неоліт, «Ювілейний збірник в честь Д. Багалія», Київ. 1927. Статті з археології в збірниках: «Київ та його околиця в історії і памятках», Київ, 1926 і «Чернигів і північне Лівобережжя», Київ, 1928. Ф. Вовк, Статті про палеолітичні знахідки у Київі в «Матеріялах до української етнології» т. I. Львів, 1899 і т. VI, Львів, 1905; Ф. Вовк, Магдаленське майстерство ня Україні. «Записки Наук. Т-ва імени Шевченка» т. 45, Львів, 1902; Ф. Вовк, Палеолітичні знахідки в с. Мізині на Чернигівщині, «Записки Українського Наукового Товариства, т. IV, Київ, 1909. Я. Пастернак, Коротка археологія Західно-українських земель, «Богословія», т. I-II, Львів 1932. Про грецьку колонізацію крім Грушевського і Багалія М. Ростовцевъ, Еллинство и иранство на югѣ Россіи, Петроградъ, 1918, а також гарний популярний нарис: М. Ростовцев, Давно-минуле нашого півдня. Петроград, 1916. Про славянське розселення крім Грушевського: L. Niderle, Slovanské starožitnosti T. I. Praha, 1919. А. Шахматовъ, Древнѣйшія судьбы русскаго племени, Петроград, 1919. А. Спицынъ, Розселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1899, кн. VIII. Про початки руської держави і про варяжське питання: В. Мошинъ, Варяго-русскій вопросъ, «Slavia», 1930, т. X. В. Мошинъ, Начало Руси, Норманы въ носточной Европѣ.» Byzantinoslavica, Praha 1931, т. III. 1932, т. IV. T. I. Arne, La Suède et l'Orient. Upsala, 1914., П. Смірнов, Волзький шлях і стародавні руси. Київ, 1928. M. Vasmer, Wikingerspuren in Russland. „Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften", Phil.-Hist. Klasse, Berlin, 1931. XXIV. В. Пархоменко, Початок історично-державного життя на Україні, Київ, 1925.

IV.

ПЕРШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗІ. ОХРЕЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСИ. ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ І ЯРОСЛАВ МУДРИЙ. КИЇВСЬКА ДЕРЖАВА ТА ЇЇ МІЖНАРОДНЄ СТАНОВИЩЕ. ПИТАННЯ ПРО ФОРМУ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ РУСИ-УКРАЇНИ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

В останні часи дехто з українських учених — я маю головно на увазі проф. В. Пархоменка — почав усе дужче й дужче налягати на легендарности оповідання літопису про перших київських князів. Розуміється, щодо окремих епізодів, щодо особистих взаємин окремих князів поміж собою, то тут можливі ріжні умисні й неумисні ухили в бік легенди, в бік певних казкових уявлень. Але в цілому процес формування руської держави в його фактичній основі, так як він переказується в літопису, знаходить собі потвердження і в інших, головно чужих джерелах. Отже, для надмірного скептицизму, на нашу думку, нема підстави. Мова може йти хіба що про подробиці, деталі. Та річ, розуміється, і не в цих фактичних подробицях — головне завдання історика полягає в тім, щоб вірно представити образ розвитку молодої руської держави і зясувати ті чинники соціяльно-економічного і політичного характеру, які були движучими пружинами в процесі цього розвитку.

Вже в попереднім розділі мені довелося говорити про те, що поява варягів на середньому Дніпрі вплинула на зміну укладу тутешнього життя. Міста, положені над Дніпром і Десною, стають політичними центрами, і племінні інтереси відступають на другий план, даючи місце інтересам політичним, державним. На берегах Дніпра кладуться дуже легко основи славянської держави, бо елементи для неї були вже тут давно.

Осередком держави стає натурально Київ. Перші кроки цієї держави — рух на південь, походи на Царгород. Один з перших князів Олег (879—914) вже переходить в літописну традицію, як щасливий переможець у цих походах: від 911 р. маємо його договір з греками, де він вимовляє собі контрибуцію, право торговлі без мита й установляє норми торговельних зносин Руси з греками. Руські купці, прибуваючи до Царгороду, мали право залишатись там 6 місяців і, вертаючись, діставали на дорогу потрібні припаси. Мешкати

в Царгороді вони мусіли на передмісті, в подвір'ї монастиря св. Мами. Входити до міста могли тільки партіями не більше 50 душ, без зброї і в супроводі грецьких урядовців. Договір установляв також форми судового процесу між русинами й греками, спеціяльні приписи щодо корабельних пригод на морі, про спадщину померших на грецькій території руських купців і дозвіл русинам служити в імператорськім війську. Ця умова має велику вагу для історії старого руського права, і тому вона викликала цілу наукову літературу.

Наступник Олега, князь Ігорь (914—945) продовжує обєднання руських племен і робить новий похід на Царгород 941 р., але не такий щасливий, як Олегів. Наслідком походу була нова торговельна умова з р. 944. В ній установлялась свобода дипломатичних і торговельних зносин, заборонялися безчинства русинів на грецькій території (зупинятись по прежньому мали русини в монастирі св. Мами), обмежувалося закупно паволок (дорогих шовкових матерій) руськими купцями; були внесені статті про поворот рабів, що утікали від своїх панів, про підсудність русинів в часі побуту в Царгороді, про викуп полонених. Спеціяльною постановою Русь зобовязувалася не втручатись до справ Корсунської области в Криму. Дозволялася русинам вільна ловля риби при усті Дніпра, але не вільно було їм там зимувати. Русь зобовязувалася не пускати т. зв. чорних болгар на грецькі володіння. Договір мав бути ратифікований у Києві.

Часи Ігоря то вже повна консолідація Київської держави. Під владою Ігоря — коло 20 «світлих князів руських», треба думати, його намісників. В Новгороді седів як намісник його власний син Святослав.

Візантійський імператор Костянтин Порфірогенет (913—959) залишив нам образ господарювання київського князя. В падолисті, каже він, руські князі виїздили з своїми дружинами εἰς τὰ πολίδια до деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян, уличів та інших. Це було «полюддя», збірання дані. Цілу зиму швендяли, збірали данину в натураліях, робили суд. В квітні вертались вже водою — Дніпром, Десною, Припяттю. В Київі споружали каравани, щоб завезти назбірані продукти до Царгороду.

Певна річ, відносини з Візантією не обмежувались війною або торговлею. На Русь дуже скоро знаходять собі шлях і впливи візантійські культури. Вже жінка Ігоря, розумна й енергійна Ольга приймає християнство, заводить зносини з німецьким імператором Оттоном Великим, думаючи один час дістати собі епіскопа з Заходу, нарешті їде сама до Царьгороду (957 р.). Про цей її візит знаходимо докладні відомости у згаданого вже Костянтина Порфірогенета. По смерти Ігоря, вбитого деревлянами під час «полюддя», Ольга якийсь час (945—957) сама править державою. Вона являється прототипом пізніших гетьманш і полковниць козацької доби, які у відсутності своїх чоловіків правили краєм, видавали універсали і взагалі грали активну ролю в політиці.

Син Ольги й Ігоря Святослав (957—972) був типовий варязький вікінг-завойовник. Сміливий і непосидящий, з лицарською вдачею,

він ціле життя провів у війнах та походах, в здобуванні нових земель і нових торговельних шляхів та ринків. Своєю постаттю та обличчям, так як його змалювали візантійці, Святослав зовсім нагадує пізніших запорозьких лицарів. Він закінчив обєднання східньо-славянських племен в одній державі, підбивши вятичів, які до того часу платили дань хазарам; поширив свою владу на фінські племена, що жили між верхньою Волгою й Окою; напав на волжських болгар за Волгою й зруйнував їхню столицю Болгар (коло теперішньої Казані). Далі пішов на хазарів і здобув та зруйнував їхні головні міста Саркел над Доном й Ітіль (Білі Вежі) при усті Волги. Тепер безпосередній шлях на Схід був одкритий, і можна було провадити з ним торговельні зносини без чужого посередництва, бо хазарська держава впала. Одначе упадок цієї держави, що протягом трьохсотлітнього свого існування служила заборолом проти натиску кочових орд зі сходу, мав для Руси свої негативні наслідки: вдержувати кочовиків на величезнім степовім просторі між нижньою Волгою й Доном не було більше кому, і вже в кінці князювання самого Святослава появляються в наших степах печеніги, котрі нападають навіть на самий Київ і держать його якийсь час в тісній блокаді. Побивши хазарів, Святослав пішов на теперішню Кубань, погромив там ясів та касогів (черкесів) і укріпив своє панування на Тамані, де була стара грецька колонія Таматарха, звана в наших літописах Тмутороканню.

Тим часом візантійська дипломатія втягає Святослава в болгарські справи. Це була звичайна політика візантійців: нацьковувати одних варварів на других. 968 р. іде Святослав на дунайських болгарів. Він розбиває їх під Доростолом (Сілістрією) й опановує східню Болгарію.

Святослав готовий був залишитись на завжди в Болгарії, де він вибрав собі осідок в Переяславці (тепер Преслава коло Тульчі). Літопис переказує, що на заклик з Києва вертатись до дому він відповів: «Хочу жити над Дунаєм. Тут середина моеї землі, сюди звозиться всяке добро: від греків шовкові матерії, золото, вино й всякі овочі, від чехів та угрів срібло й коні, з Руси йдуть міхи, віск, мед і невільники». Та не довелося йому всидіти в Болгарії. Його успіхи стривожили візантійців, і сам імператор Іоан Цимісхій (969—976) пішов вибивати небезпечного союзника з Болгарії. Почалася завзята боротьба. Святослав боронив не тільки свої завоювання, але й честь руської землі: літопис переказує, що він заохочував своїх вояків до бою словами: «станьмо кріпко та не посоромим Землі Руської... лучче лягти кістками, ніж попасти в полон, бо мертві сорому не мають». Проте не зміг Святослав вдержатися й вимовив собі почесний відворот до дому, склавши з Іоаном Цимісхієм писану умову. Та при повороті коло Дніпрових порогів напали на нього печеніги, і войовничий князь знайшов тут собі кінець (972).

Після короткої усобиці між синами Святослава бере гору його син В о л о д и м и р В е л и к и й, (980—1015) знищивши попереду своїх братів Ярополка і Олега. Він такий самий войовник, як і його батько. Він продовжує закріплення своєї влади, стараючись досягти цього

також звязком династичним, садовлячи своїх численних синів по важливіших містах в характері намісників. Прилученням од Польщі т. зв. Червенських міст: Перемишля, Белза, Червеня та інш., Володимир довершив обєднання етноґрафічної території південної галузі східнього славянства в одній державі.

Та головне діло Володимира — це прийняття ним християнства, яке за літописом датується 988 роком. Охрещення Руси й орґанізація церкви було фактом великої культурної ваги. З усього видно, що охрещення було підготоване попередніми звязками й відбулося на Україні-Руси без великих труднощів, без рецедивів поганства, як це було на заході та й у північних володіннях самого Володимира, у Новгороді. Поганські вірування у східніх славян взагалі не вилилися у форму розвиненого культа; вони мали свою мітологію й своїх богів: Дажь-Бога або Хорса, Перуна, Стрибога, Сварога та цілий ряд інших. Але ці боги не мали ясного образу й строго розмежованих функцій. Не було у наших предків ні храмів, ні жерців, місце яких займали звичайні ворожбити чи знахарі. Невироблені й несформовані вірування легко уступали своє місце стрункій системі християнської віри.

Цілий ряд свідоцтв говорить нам, що християнська проповідь ішла не тільки з Візантії, але і з Риму. Є безперечні відомості про поширення християнства з дуже давніх часів у Криму й на теперішній Тамані. Протягом IX віку християнство зробило в самому Київі значні успіхи, так що за часів Ігоря там вже була церква св. Ілії, а серед княжої дружини було не мало християн, мабуть, головно варягів. Можна думати, що княгиня Ольга й її внук Ярополк (син Святослава) спробували навязати безпосередні зносини з Римом. Але Володимир вирішив справу на користь християнства грецького, з Візантії. Пізніше наші літописи старались замовчувати західньо християнські впливи й зв'язки. Про саме охрещення Володимира утворилася леґенда, занесена до літопису. Вона оповідає, що Володимир, задумавши покинути поганство, довго вагався, яку б йому прийняти віру: чи магометанську, яку пропонували йому волжські болгари, чи жидівську від хазарів, чи римську від німців, чи грецьку з Візантії. Він вислав своїх послів у ріжні сторони, щоб ті на місці побачили, чия віра краща. Вибір упав на Візантію. Але, не бажаючи, мовляв, упокорюватися Візантії, приймаючи від неї віру, Володимир пішов походом на Корсунь (Херсонес), що належав Візантії і, здобувши його, поставив умовою миру, щоб за нього було видано заміж візантійську царівну, сестру імператорів Василя й Костянтина. Цей шлюб потягнув за собою охрещення Володимира в Корсуні, а потім і охрещення київської Руси. В основі цілої леґенди лежать деякі імовірні факти, але хоча вона й називає Корсунь місцем охрещення Володимира, це напевно не відомо, і є звістки, що цим місцем був Київ, а по другій версії Васильків під Київом.

Новозаснована руська церква опинилась в єрархічній залежності від Царьгороду. Вона дістала собі митрополита з греків і кілька десятків літ по тому митрополитами були виключно греки, що викликало,

як побачимо, незадоволення й реакцію з боку місцевих кругів. Було засновано кілька єпархій: у Київі, Чернігові, Переяславі, Турові, Білгороді, Володимирі, Тьмуторокані. Одначе справа з деякими з цих єпархій неясна, як не зовсім ясна справа: чи київський єпіскоп дістав титул митрополита зразу ж таки, і де він спочатку мав резиденцію, в Київі чи в Переяславі. Окрім цих єпархій повстали згодом єпархії у великоруських областях київської держави у Новгороді й Ростові.

Відразу були принесені до Київа церковні книги в тодішній болгарській мові, яку розуміли в Київі, і тим положено початок роздвоєнню між мовою книжною й народньою. Можна думати, що в орґанізації української церкви взяло певну участь болгарське духовенство, яке мало своїм центром Охриду.

Христіянізація Руси відкрила широко двері культурним впливам Візантії в усіх галузях життя; в сфері понять про державу й суспільні відносини, в сфері права; в сфері матеріяльної культури: будівництва і всякого роду майстерства та мистецтва. Вже за Володимира Київ прикрашується палатами й церквами, будованими візантійськими майстрами, а на його площах ставляться мідяні статуї, вивезені з грецьких колоній в Криму. Вже в кінці князювання Володимира (він помер 1015 р.) Київ став багатим культурним містом, яке викликає подив чужоземних подорожніх, як наприклад, у Тітмара Мерзебурзького, що звідавши Київ у 1018 р., оповідає про 400 церков, 8 базарів і «несчисленну силу мешканців».

*

По смерти Володимира Великого (1015 р.) наступила між його синами усобиця. Змисл цієї боротьби закритий для нас літописною леґендою й церковною традицією, котрі ґлорифікували як мучеників двох синів Володимира, князів Бориса й Гліба, забитих їх старшим братом Святополком. Цей Святополк забив і третього свого брата Святослава й проголосив себе київським князем. Очевидно, у нього був план зібрати всю владу в своїх руках і не допустити поділу держави на уділи. Він цей план висловив у збережених літописцем словах: «ізбью всю братью і приму власть Рускую єдин». Одначе, у нього був небезпечний противник в особі йогож таки брата Ярослава, що сидів в Новгороді, як намісник свого батька Володимира.

Ярослав (1019—1054) вступив у боротьбу з Святополком за Київ. В цій боротьбі він спирався на ново затягнену з Скандинавії дружину і на союз з німецьким цісарем Генрихом II. Святополк же спирався на союз з польським королем Болеславом, що був йому тестем, та на печенігів. Спочатку Ярославу вдалося захопити Київ. Цікава подробиця: щоб оплатити варягів, Святополк наложив на місто контрибуцію по гривні (1-2 фунта) срібла на душу. Але Святополк з Болеславом одбили Київ (1018), і на цей раз місто стало здобиччю польського війська. Болеслав повернувся до Польщі з багатою здобиччю, ведучи силу полонених, серед котрих була й сестра Ярослава, князівна Предслава. Та ще важливіше для нього було те, що він повернув собі червенські городи, себ-то північну Галичину.

Одначе тріюмф Святополка був недовгий. За допомогою варягів і новгородців Ярослав таки подолав Святополка в крівавім бою над річкою Альтою (1019) і опанував Києвом. Святополк мусів тікати на захід «між ляхи і чахи» і там десь на чужині «іспропрже живот свой злий», як каже неприхильний до нього літописець, додаючи йому назву «Окаянного.»

Та Ярославу довелось сточити ще боротьбу з останнім своїм братом, з лицарським Мстиславом, що сидів у далекій Тьмуторокані, воюючи там з кавказькими племенами ясів та касогів. Ярослав був побитий в знаменитім бою коло с. Листвена, недалеко від Чернігова (1024 р.). Цей бій дуже мальовниче описаний в літопису, мабуть про нього довго зберігалися усні перекази, а може й пісні. Одначе брати покінчили боротьбу компромісом: вони поділили між собою Русь-Україну по Дніпру; Ярослав дістав правий беріг Дніпра з Києвом, а Мстислав лівий з Черніговом. Обидва брати жили між собою мирно і в політиці виступали солідарно. Коли ж Мстислав помер бездітним (1034), то знову ціла спадщина Володимира Великого обєдналась в одних руках у Ярослава.

Сполучення сил і згода обох володарів дали змогу Руській державі закінчити процес обєднання руських земель і повернути втрати, заподіяні усобицею. Скориставшись усобицею в Польщі по смерти Болеслава (в 1025 р.), Ярослав узяв свій реванш супроти поляків і повернув «червенські городи», себто Галичину. Він навіть заключив союз з королем Казимиром, видавши за нього свою сестру Доброгіну і оженивши свого старшого сина Ізяслава з сестрою Казимира. Як думає проф. Грушевський, Ярослав привернув усі етноґрафічні українські землі на заході.

Він заокруглив межі своєї держави й на північнім заході, прилучивши чудські (фінські) землі в теперішній Естляндії, де було заложено місто Юріїв — сьогошніший Дорпат чи Тарту. Син Ярослава Володимир, що сидів у Новгороді, поширював владу Руської держави на північ і північний схід, покоривши фінські племена Ямь і Чудь Заволоцьку.

Тільки в напрямі на схід і на південь доводилось Ярославу думати не так про експанзію як про оборону. Разом з братом Мстиславом ходить Ярослав в далекий похід на Кавказ проти Ясів. З печенігами зводиться рішуча боротьба і їм наноситься удар під самим Києвом, після якого Русь дістала на деякий час передишку, аж поки на зміну печенігам не зявилася нова орда половецька. Одначе загроза з боку кочовиків є настільки реальною, що Київ обводять цілою лінією фортифікацій понад річками Стугною і Россю.

Щоб закінчити огляд зовнішньої політики Ярослава, треба згадати ще за його похід на Візантію, останній похід Руси проти своєї церковної метрополії. Року 1043 ціла флотилія під проводом княжича Володимира Ярославича вирушила морем на Царьгород. В той самий час сухопутна армія йшла довкола західнього берега Чорного моря через Болгарію під проводом воєводи Вишати. Обидві сили були погромлені греками: їх славний грецький вогонь спалив частину руської

флоти під самим Босфором, і решта повернула назад. Грецька ескадра рушила навздогін. але сама була знищена вже коло устя Дніпра.

Сухопутне військо було побите під Варною, 800 полонених разом з Вишатою були приведені до Царьгороду, і тут їм усім викололи очі. Аж в 1052 р. запанував остаточний мир, скріплений шлюбом четвертого сина князя, Всеволода Ярославича, з візантійською царівною. Та ця неудача війни з Візантією була лиш часовим епізодом, в цілому ж Ярославу вдалося довершити великого діла: на сході Европи сформувалася велика славянська держава, що своїми границями сягала од фінської затоки до Кавказу, від середньої Волги до Карпатів і під самий Краків. Цілий ряд фінських племен на півночі ввійшов у склад цієї держави, знов же на півдні в склад населення домішалося не мало туркського кочового елементу, із тих кочовиків, що приймали руську зверхність, оселялися на руській землі вздовж її границь і діставали завдання боронити цих границь од інших напасників.

Сформування й обєднання такої держави було ділом не тільки щасливих походів, але й зручної дипломатії. З цього погляду особливо цікаві династичні звязки родини Ярослава. Сіть цих звязків розкидана майже по цілій Европі. Насамперед висунуто було план одруження цісаря Генриха III з донькою Ярослава. План цей не здійснився, але все ж таки один з синів великого князя Святослава оженився з німецькою; знов же німецькі хроніки подають, що якийсь «rex russorum» одружився з дочкою саксонського ляндграфа, а другий «rex» з дочкою графа Штадського.

Сам Ярослав був одружений з Інгігердою, дочкою шведського короля Олафа, а другим шлюбом з Анною, дочкою візантійського цісаря. Норвежський королевич Гаральд жениться з дочкою Ярослава Елизаветою. Цей Гаральд пізніше став королем, і його було вбито в Англії в бою під Гастингсом, в 1066 р.

Вже згадано вище за шлюб княжича Всеволода з візантійською принцесою з дому Мономахів і за матримоніяльні звязки з родиною Казимира польського. Збереглися не досить, правда, ясні звістки про шлюб угорського принца Володислава з одною з руських князівен.

Нарешті дочка Ярослава Анна виходить за французького короля Генриха I і по його смерти править якийсь час Францією в часі малолітства свого сина Филипа.

Всі ці династичні звязки вели безумовно до скріплення становища великого князя Київського, до збільшення його авторитету й міжнародньої поваги.

Київський двір робиться притулком, де шукають пристановища й захисту члени ріжних европейських династій, заскочені ріжними пригодами тодішнього бурхливого життя. Норвежський король, святий Олаф, стративши престол, однятий у нього данським королем Канутом Великим, знаходить собі притулок у Києві разом із сином Магнусом. Пізніше Магнус вертає собі батьківський престол за допомогою володаря Руси. Угорські королевичі Андрій і Левента тікають на Русь і сидять у Києві, аж доки угорські магнати не за-

кликають Андрія на престол. Як можна думати, цей Андрій вертається одружений з князівною Елизаветою, донькою Ярослава.

Коли року 1016 Канут Великий опанував Англію, королевичі англійські Едвард і Етельред, сини забитого короля Етельреда, тікають аж до Києва. Звідси пізніше вибирається Едвард на батьківщину і стає там королем.

Одначе держава Ярослава не була така сконсолідована й сильна в середині, як це могло здаватися на зовні. Партикуляризм окремих східньо-славянських племен, опертий на ріжні умови ґеографічно-етноґрафічного характеру, помалу почав переходити в сепаратизм окремих земель. Цей сепаратизм знову ж знайшов собі опору в стремлінні княжої династії до як найбільшої децентралізації й виборення собі як найбільшого обсягу влади, в ролі намісників великого князя київського. Власне цьому сприяла сама система управління, яка полягала в тім, що князь-батько роздавав своїм синам окремі землі в управу в характері намісників. Коли помер в р. 1054 Ярослав, то ми бачимо, що його держава була поділена на сім частин в руках його синів, котрі негайно почали між собою змагатись за київський престол.

На якій основі, на якім принципі була заснована система наслідування престола в Київській державі і чи взагалі існувала якась система, якийсь законний і загально узнаний порядок наслідування? Тут ми підходимо до питання, яке було предметом довгих наукових спорів головно в російській історіоґрафії, яке породило цілу літературу, цілий ряд наукових теорій. Питання про спосіб наслідування князівського стола тісно вяжеться з другим, загальнішим питанням: що уявляла собою Київська держава Ярослава і його ближчих нащадків? Під яку відому нам форму державного устрою можна підвести цю державу? На яких основах сполягала її орґанізація?

На початку XIX стол. на стару Київську державу дивились як на монархію. Цей погляд в українській історіоґрафії спирався на стару традицію: «монарха руський» — це назва для київських князів в устах козацьких літописів XVII—XVIII віків. Гетьман Богдан Хмельницький казав про себе сам в момент своїх найбільших успіхів: «Бог дав мені, що я став самодержцем, князем руським». Подібно до української, дивилась і історіоґрафія російська. Карамзин дивився на Київську Русь, як на єдину монархію, котра розпалась через нерозумний звичай наділяти кожного княжого сина уділом і через нездарність самих князів. Такий погляд підкупав своєю простотою, але дуже скоро науковий аналіз фактів, подій і форм історичного життя, привів до переконання, що справа в дійсності стояла значно складніше, і звідси в російській історіоґрафії, що найбільше цікавилась цим питанням, повстав ряд теорій.

Ці теорії стали в залежності від пануючих. в даний момент в суспільстві людей. З кінця 30-тих років серед російського суспільства позначились два головних напрямки, з котрих один дістав назву западницького, а другий — не зовсім вірну — славянофільського. Обидва напрямки мали спільне джерело в філософії Геґеля, але робили

з цілої філософії не однакові висновки. Кардинальна ріжниця полягала в поглядах на історичну ролю російського і взагалі славянського світу. Славянофіли дивились на західньо-европейську цивілізацію й на вироблені за Заході форми суспільного життя неґативно. Вони вважали, що славянський світ, а в першій лінії руський, має розвиватись на своїх власних самобутніх основах. Основну силу руської історії добачали славянофіли в «общині», себто сільській громаді-комуні. Існування цієї общини у великоруських селах сконстатував вперше учений німець, барон Гакстгаузен, але славянофіли ухопились за общину, й цим общинним устроєм історики-славянофіли (Погодін, Шевирьов, Лєшков, Беляєв) пояснювали походження цілого суспільного ладу на Руси.

«Руський» народ, на думку славянофілів, розвивався іншими шляхами й виробив собі інші форми життя, ніж західньо-европейські народи. В основі повстання західньо-европейських держав лежить елемент завойовництва, звідки повстає боротьба між владою й народом. В Західній Европі в основі життя лежить поняття держави, як джерела всіх людських благ і добробуту. На Руси ж народ, громада добровільно зрікаються влади, закликають до себе чужих варяжських князів, передають їм зовнішнє керування. Звідси — взаємне довіря влади й громади, яке виявлялось у вічах, а пізніше в земських соборах. Держава є виявленням, так би мовити, зовнішньої правди, зовнішнього порядку, але правда внутрішня, моральна, живе в громаді. Державі потрібна, особливо в важливих моментах, піддержка з боку цієї внутрішньої правди, і тоді вона звертається до громади, скликає віче, а пізніше земський собор, щоб вислухати пораду і підперти свої рішення моральним авторитетом громади.

Так уявляли собі славянофіли історичний процес на Руси. Очевидно, що повний розвиток своїх ідеалів вбачали вони не в Київській Руси, яка не дуже то відповідала їхнім уявленням, а в Московськім царстві. Взагалі на полі історичного досліду їх більше приваблювала Москва, тому то для виявлення характеру історичного процесу й форм суспільного життя Київської Руси вони зробили небагато.

В протилежність славянофілам історики-западники не тільки переносили на російський ґрунт методи й прийоми европейського наукового досліду, але раз-у-раз підкреслювали аналоґію між історичним розвоєм Західньої Европи й Руси. Вони звернули більше уваги на найдавніший період руської історії, котрий вони вважали за спільний для українців і великорусів, — на Київську Руську Державу.

Вони висунули теорію т. зв. родового побуту. Цю теорію розвинув і обґрунтував знаменитий російський учений Соловйов. Він звернув увагу на характер відносин між руськими князями й прийшов до такого висновку. Князі, казав він, уважали всю руську землю за спільну власність цілого свого княжого роду; найстарший в роді великий князь сидів на старшому столі, другі родичі, залежно від степені свого старшинства, сиділи на других столах, знов же в порядку значіння цих столів. Звязок між старшими й молодшими членами роду був чисто родовий, а не державний. Єдність роду під-

державалася тим, що коли вмірав старший або великий князь, то його гідність і стіл переходили не до його старшого сина, тільки до найстаршого в цілім роді князя. Цей найстарший переходив на великокняжий стіл, причім пересовувались і інші родичі на ті столи, які тепер відповідали їхній степені старшинства. Як правило приймалося, що дядько є старший за свого племінника. Князі помалу пересовувалися вгору, немов по драбині.

Якщо який князь вмірав, не встигнувши посидіти на столі, що відповідав степені його старшинства, то діти цього князя зовсім виключались з порядку наслідування, втрачали право на якийсь стіл, робились т. зв. «ізгоями».

Цей родовий устрій почав слабнути аж в другій половині XII в. коли на перше місце виступила північна Володимиро-Суздальська Русь, яка встановила у себе зовсім інші відносини, ніж на Руси Київській.

Погляди Соловйова поділяв і другий видатний російський учений Кавелін, котрий підкреслював, що і в історії Руси був елемент завоювання й зачатки феодалізму. Князі, думав Кавелін, з своїми дружинами вперше внесли ідею державности, систему правління, яка вимагає податків, систему грошевих кар за злочини. Князі підлягали були впливу місцевих родових відносин, але помалу серед них узяв гору принцип родинний. На ґрунті розкладу родових ідей і зросту родинного принципа виросло московське єдинодержавство і збирання руських земель.

Слабким боком родової теорії була сила виїмків в практиці княжих відносин, виїмків, що зводили до нічого загальне правило. Тоді виступив професор петербурзького університету Сергієвич з своєю теорією договірних відносин і принципом добування князями столів.

Метод Сергієвича полягав на виборі окремих звісток з літописів і на аналізі цих звісток. Літописну звістку приймав він яко факт. Основною формою побуту було, на думку Сергієвича, віче. Народ і князь однаково істотні елементи староруського побуту. Народ не може жити без князя, знов же головну опору князя складає той самий народ. Участь народу в громадських справах виявляється в формі віча. Віче не створене князем. Воно існувало ще перед князями. Завдяки рівности всіх кругів населення й відсутности якихсь видатних родів, що могли б претендувати на перевагу, не можна було з місцевих елементів створити владу, не викликавши тим ворогування партій. Одинокий з цього вихід був — закликання князів. Воно поклало початок особливій породі людей, які в силу свого походження од закликаного князя вважались здатними виконувати вищу судову й урядову діяльність. Так витворився окремий, замкнений і спадковий стан князів, які не змішувались з рештою населення. В основі відносин князя з народом лежав договір. Княжа Русь не знала якоїсь системи, якогось сталого й законного порядку передачі й наслідування княжих столів: столи не наслідувались, а здобувались. І це здобування реґулювалося, нормувалося договорами між самими

князями і між князями та вічем. В наукових кругах теорія Сергієвича була прийнята з великою увагою, і з нею рахуються ще й досі.

За кілька літ перед виходом книги Сергієвича «Князь і віче», де вперше він виложив свою теорію, в українськім місячнику «Основа» (1861) появилась стаття Костомарова, де він виступив з теорією федеративного устрою давньої Руси. Костомаров писав, що ґеографічні умови староруського життя й політичні обставини сполучали єдність і суцільність всієї руської землі з окремішністю її частин, що кожна з них жила своїм власним життям. Ці окремі частини дуже рано відокремились в шість територій, з яких кожна уявляла з себе також певну етноґрафічну відміну. Іншими словами, Костомаров добачав в старій княжій Руси завязок шости народностей: 1) української, 2) сіверської, 3) великоруської, 4) білоруської, 5) псковської, 6) новгородської.

Основами, що служили зв'язком для цих народностей і давали їм спільну назву Руської Землі, були: 1) родовий побут, мова, звичаєвий уклад життя; 2) єдиний княжий рід, 3) християнська віра й єдина церква. Формою звязку між поодинокими землями-народностями була федерація.

Наукова критика зразу вказала на слабкі сторони теорії Костомарова, на брак форм організації, які звичайно определюють федерацію, і на невідповідність поділу на шість народностей. Скоро і сам Костомаров згодився, що в старій Руси були лиш зародки федерації, які не мали змоги розвинутись у справжню федерацію. У своїй статті «Начало единодержавія въ древней Руси» (1870) Костомаров писав, що за вічової доби ціле руське життя відзначалося крайньою невиразністю, неточністю й невиробленістю форм, що тут як в хаосі можна відшукати зародки федерації, і республіки, і монархії. В дійсності ж тут ніщо не підходило під наші сучасні поняття про форми державного устрою.

Був висунутий ще цілий ряд теорій, котрі не розвязали остаточно спірних питань, хоч принесли велику користь науці, сприяючи всебічному й детальному освітленню усіх сторін старо-руського життя. Так повстала була «задружна» теорія, яка вказувала на аналогію з задругою південних славян; цю теорію обстоювали українець Леонтович, серб Богішич і чех Кадлец. Далі черґова теорія була висунута Ключевським, який добачав у князях не стільки володарів, скільки наємних охоронників порядку, які в певній черзі переходили з волости до волости. Один з найбільш авторитетних російських вчених останнього часу проф. Пресняков, у своїй монографії «Княжое право въ старой Руси», підкреслює, що стару Русь не можна підвести під поняття єдиної держави, ані під поняття федерації. Це була своєрідна форма державного звязку, де основною одиницею була волость. Ці волості складалися в системи по окремих землях біля головних міст, а в сумі складали стару київську Русь. Князі ж правили волостями й землями на основі родинної власности.

Що стосується нової української історіографії, то проф. Грушевський в своїй «Історії України-Руси» уявляє собі систему земель давньої Руської Держави від половини XI. в. як групу автономних незалежних земель князівств, звязаних єдністю династії й традицією давнішої приналежности до одної Руської Держави, під сеніоратом більше або менше реальним київського князя. Сеніорат київського князя в теорії мав відповідати родовому старшинству династії.

З розростом династії й з роздробленням земель ця група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожна земля, під сеніоратом свого найстаршого князя, що знов визнає над собою старшинство київського князя. Ця система дає певну аналогію з федерацією, але не є федерацією.

Організація землі полягає на діархії: 1) громада з суверенними правами, чинник найвищий, і її орган — віче; 2) князь з дружиною й своїми агентами. Він одначе лише в принципі стояв під контролею громади й віча, в дійсності здебільшого був повновласним господарем у своїй волості.

Проф. Томашівський в своїм нарисі старої української історії підкреслює, що сеніорат, себто право старшинства, було загально знаною інституцією середньовічного політичного права, наприклад, в Угорщині, Польщі, Чехії. Ця інституція полягала на засаді, що держава є власністю цілого княжого роду. Одначе, на Руси ця засада, як каже Томашівський, мала одного ворога, а саме велику плодючість княжого роду. При низькому культурному стані і слабкости моральних звязків внутрі роду сеніорат дуже рано перемінився у нас у право сильного й кинув руську державу з хаос міжусобиць і коромол. Усеж таки, хоч право старшинства скоро стало майже порожнім згуком, родовий принцип залишався одною з тих сил, що піддержували ідею державної чи політично-національної єдности Руси. Одночасно з піднесенням родового старшинства до степені признаної державної правної засади, що мала принаймні в теорії удержувати єдність «Руської Землі», прокидається другий, протилежний принцип — вітчинний, який виходив з засади, що волость батька — це виключно добро його дітей. Ця засада сприяла відокремленню, партикуляризму окремих земель. Цей другий принцип скоро узяв гору, що й привело до того, що «Руська Земля» дуже рано стратила право називатися державою, а стала поняттям лиш історично-географічним.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси. тт. I і II. Київ, 1912 і Львів, 1905; т. III, Львів, 1905 (розділ III; політичний і суспільний устрій укр.-руських земель в XI—XIII вв.). Е. Голубинскій, Исторія русской церкви т. I. період первый кіевскій или домонгольскій, Москва, 1901—1904. В. Пархоменко, Начало христіяства на Руси. Полтава, 1913. М. Приселковъ, Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси, X—XII вв., Петербургъ, 1913. Ол. Лотоцький, Українські джерела церковного права. Варшава. 1931. Н. Ко-

стомаровъ, Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси. *Собраніе сочиненій*, кн. І., Петербургъ, 1903. А., Прѣсняковъ, Княжое право въ древней Руси. Очерки по исторіи X—XII ст. Петербургъ, 1909. Огляди ріжних теорій про *політичний* устрій Київської Руси в курсах: Владимирскій-Будановъ, Обзоръ исторіи русскаго права, Кіев, 1915., С. Платоновъ, Лекціи по русской *исторіи*, *Петроградъ*, 1917 (коротенько). Р. Лащенко, Лекції по історії українського права. Частина І. Прага, 1923. А. Филипповъ, Учебникъ исторіи русскаго права, *Юрьевъ*, 1912. Н. Рожковъ, Обзоръ русской исторіи съ соціологической точки зрѣнія. Кіевская Русь. Петербургъ 1903.

V

ПОЧАТОК РОЗПАДУ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ПОЛОВЕЦЬКА РУЇНА. КНЯЖІ УСОБИЦІ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ. НАУКОВИЙ СПІР ПРО НІБИ ТО ВЕЛИКОРУСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДОМОНҐОЛЬСЬКУ ДОБУ. СФОРМУВАННЯ ВЕЛИКОРУСЬКОЇ НАРОДНОСТИ.

Єдність Київської Руської Держави, існувала за Ярослава Мудрого, коли майже всі землі, заселені східно-славянськими племенами, увійшли в склад цієї держави, скінчилася із смертю Ярослава 1054 року.

Вже цей князь поділив державу між своїми синами в той спосіб, що найстаршому свому синові Ізяславу дав Київ і Новгород; Святославу дав Чернігів, землі радимичів і вятичів і далекий Тьмуторокань; Всеволоду — Переяслав та північний Ростов; Ігорю — Волинь; Вячеславу — Смоленськ; внукові Ростиславу — Галичину.

З цього часу розклад Київської Держави дуже скоро поступає наперед. Стремління князів до поширення своєї влади й до унезалежнення від великого князя київського зустрічаються з сепаратизмом окремих земель. Княжий рід дуже скоро множиться. Між князями ростуть апетити до кращих, себто багатших уділів, сильніші князі перехоплюють у слабших уділи для себе або для своїх синів. Ситуація ускладнюється тим, що скоро по смерти Ярослава появляється нова орда зі сходу й нападає на Русь: це були торки або узи. З ними князі ще дали собі раду й погромили їх спільними силами (1060) так, що частину винищили, частину забрали в полон і розселили серед руської людности на Київщині й Переяславщині. Та слідом за торками прийшли далеко численніші і сильніші від них половці або кумани, які більш ніж на півтора століття стають справжнім Божим бичем для Руської Землі. Боротьба з половцями наповнює собою всю дальшу історію південної Руси, аж до приходу татар в першій половині XIII стол. Нам доведеться ще зупинятись на цій боротьбі, тепер лише скажемо, що найбільшим лихом було втягання князями половців до своїх внутрішніх усобиць. Це давало половцям легальний привід втручатися в руські справи й пустошити руські землі, забираючи людей в неволю.

В 1068 році половці погромили трьох старших Ярославичів над річкою Альтою й страшенно спустошили Переяславську землю. На-

слідком погрому князів була революція в Києві, звідки кияне вигнали Ізяслава. Але той, за допомогою польського короля Болеслава Сміливого знову вернув собі київський престол. Як компенсацію за послугу Болеслав захопив Перемишль. Весною 1073 р. Ярославичі посварились між собою за полоцький уділ, і Святослав з Всеволодом вигнали Ізяслава з Київа. Він знову втік до Польщі, а в Києві великим князем зробився енергійний і освічений Святослав Ярославич (1073—1076), відступивши брату Всеволоду Переяславщину, Смоленщину, Волинь і Туровщину. Болеслав, діставши великі гроші від Ізяслава, почав було воювати за його інтереси, але скоро замирився з братами, загрожений з боку чехів. Тоді Ізяслав поїхав до імператора Генриха IV в Майнцу і привіз йому багаті дари. «Ще ніколи, оповідає один німецький літописець, не бачила Німеччина стільки золота, срібла й дорогих матерій». Але Генрих IV не допоміг. Тим часом Ізяслав вислав одного з своїх синів до Риму, до папи Григорія VII. Зносини з папою нічого не дали Ізяславу. Аж тут прийшла звістка про смерть Святослава. На його місце сів був Всеволод, але в 1077 р. прийшов Ізяслав з польським військом, і брати помирились. Ізяслав угрете засів на київськім столі (1077—1078). Діти Святослава розплатилися за свого батька: у них одняли їхні уділи на Чернігівщині, яку забрав собі молодший з Ярославичів — Всеволод. Один з Святославичів, Олег Святославич знайшов собі притулок в далекій Тьмуторокані, куди прибув другий такий же «ізгой», князь Борис, син наймолодшого Ярославича — Вячеслава. Вони пішли походом на Всеволода й вигнали його з Чернігова. На поміч брату прибув з Київа Ізяслав, але в бою на «Нежатиній ниві» (під Черніговом) наложив головою. Проте Олег і Борис були побиті (Борис також поляг у бою) і Олег втік знову до Тьмуторокані, звідси не переставав конспірувати проти дядька.

Всеволод зробився тепер великим князем київським і став «единовладцем» у Руській Землі. Він дав небожам Ізяславичам: Ярополку — Волинь, а Святополку — далекий Новгород; собі ж залишив Київщину, Чернігівщину, Переяславщину, а з неукраїнських областей — Смоленщину й Ростово-Суздальську Землю. Але ж він не мав спокою: усі 15 років його князювання (1078—1093) пішли тільки на те, щоб одбиватись від ізгоїв, серед яких перед вів завзятий Олег Святославич, прозваний Гориславичем за те, що багато горя приносив рідній землі своєю боротьбою.

Серед цієї боротьби помер старий князь Всеволод, один з освіченіших людей свого часу: ніколи не бувши за кордоном, він знав пять чужих мов. Він мав широкі династичні звязки: сам одружений з візантійською принцесою з дому Мономахів, він оженив сина Володимира (що за матірю дістав призвіще Мономаха) з дочкою англійського короля Гаральда, а дочку Евпраксію віддав заміж за німецького імператора Генриха IV (цей шлюб був нещасливий, і Евпраксія, зазнавши багато лиха, вернулася до дому до Київа, де постриглася в черниці); свого внука Мстислава одружив Всеволод з дочкою шведського короля Інга — Христиною.

Сам Всеволод був кволого здоровя й мало енерґійний. Нарікали, що він оточує себе молодими дружинниками й слухає їхньої ради, що не йшло на користь ладу в державі. Зате його син Володимир мав усі прикмети, необхідні для князя: енерґійний, рухливий, з високими поняттями про обовязки правителя: він невтомно боровся з половцями, які пустошили Руську Землю, і цим придбав собі велику популярність і загальну любов. Від батька він унаслідив літературні інтереси і залишив свою автобіоґрафію й дуже цікаве поучення дітям.

Володимир Мономах не хотів вдержати за собою батьківський престол у Києві і уступив його старшому синові свого дядька Ізяслава, Святополкові, а сам подався до Чернігова, де колись сидів його батько.

Одначе спокою на Руси не було. Княжі усобиці продовжувалися далі, і в них втягнулися всі руські землі. Особливо терпіли від цих усобиць осередкова Київська Земля й Переяславщина, на котрі раз-у-раз нападали половці. Майже не проходило року, щоб вони не робили більших або менших наїздів, під час яких руйнували цілі околиці й забірали в неволю масу полонеників. Нераз доходили вони до самого Київа й палили його околиці. Знаменитий Печерський монастир, осередок українського літописання, став жертвою половецького погрому.

Літопис малює цілий ряд надзвичайно драматичних моментів з цієї половецької руїни: про погром руського війська над річкою Стугною (1094), де потонув молодий княжич Ростислав, брат Володимира Мономаха; про здобуття половцями міста Торчеська; про те, як хан Боняк напав на Печерський монастир. Він малює сцену, як половці женуть у полон українських людей, і як ті гірко плачуть і нарікають на свою долю. Ця сцена дуже нагадує пізніші «невольницькі плачі» з турецько-татарської доби.

Даремно великий князь Святослав думав утихомирити половців, даючи їм великі окупи і навіть одружився сам з дочкою половецького хана Тугоркана. Нічого не помагало, бо князі самі втягали половців у свої усобиці, особливо Олег Гориславич, котрий закликав їх собі на поміч і тим «показував їм путь на Руську Землю».

Життя на Україні стало незносним. Тоді князі зробили спробу порозумітися між собою й розвязати всі свої заплутані справи полюбовною згодою. З ініціятиви Володимира Мономаха відбувся в 1097 році над озером Любчею коло Київа знаменитий княжий «снем» (зїзд). На цім снемі була винесена постанова, щоб кожен князь держав свою (отчину [батьківщину]). Тим закріплювався поділ окремих руських земель між окремими фаміліями княжого роду. Крім того було ухвалено жити між собою в мирі та в згоді, і ця ухвала була скріплена урочистою взаємною присягою з цілуванням хреста.

Та не встигли князі, учасники снему, повернутися до своїх міст, як постанови снему були порушені в найбрутальніший спосіб. Князь Волинський Давид, за порадою великого князя київського Святополка, зрадницьки захопив Василька Теребовельського (з Галицької Землі) і звелів виколоти йому очі. Цей злочин викликав нову війну князів

між собою і новий переділ окремих князівств. Деякий внутрішній спокій запанував лиш в першій чверті XII віку, коли на київському престолі засів сам Володимир Мономах. Енерґійною боротьбою з половцями йому вдалось установити на цілих 50 років безпечність степової ґраниці. Цілий ряд дрібних орд піддався Руси і ними були зколонізовані південні окраїни. В руках Володимира Мономаха обєдналась більша частина держави Ярослава Мудрого: Київ, Волинь, Переяслав, Смоленськ, Новгород, верхнє-Волжські землі. Нагадували часи Ярослава й широкі династичні звязки Мономаха з Візантією, Анґлією, Швецією, Норвеґією, Данією, Німеччиною й Угорщиною. Внутрішня діяльність Мономаха позначилася ревізією законів, обмеженням лихви, що знайшло свій вираз в новій редакції «Руської Правди».

Володимир Мономах придбав собі такий авторитет і популярність на Руси, що по його смерти київський престол без усяких перешкод перейшов до його сина Мстислава, (1125—1132) коротке князювання котрого було продовженням доби Мономаха. Сама особа Мстислава була оточена загальною пошаною, і відблиск батькової слави лежав на ній. Мстислав умів піддержати свій престиж по чужих землях. Своїх дочок він повидавав заміж одну за шведського принца, другу за данського, третю за візантійського. Сильною рукою держав він у послуху дрібних князів, а непокірних карав суворо. Полоцьких князів він заарештував і вислав у Грецію на заслання. Та по смерти Мстислава знову наступили для Руси чорні дні. Виявилось, що центробіжні сили й сепаратистичні стремління були сильніші від тих звязків, якими Володимир Мономах та його син зуміли якийсь час вдержати руські землі при купі.

Перш за все по смерти Мстислава почалися незгоди серед численних представників фамілії Мономаховичів, а скоро по тому заявили свої претензії до київського стола «Ольговичі» з Чернігівської династії Святослава Ярославича. Почалася завзята боротьба за Київ, котрий переходив з рук до рук. Героєм цієї боротьби зробився внук Володимира Мономаха Ізяслав II Мстиславич (1146—1154), лицарська постать, улюблений герой «Київського літопису» XII століття. Його суперником явився його ж дядько, син Мономаха Юрій, князь Ростово-Суздальський, прозваний Довгоруким. В боротьбу дядька й небожа був втягнутий цілий ряд европейських держав. Ізяслав в кінці вдержав за собою Київ. Коли він помер в 1154 році, то, як пише літописець, «плакала по нім вся Руська Земля і всі Чорні Клобуки, як по царю й володарю своїм, більше як по батькові, бо він був чесний, благородний, христолюбивий і славний». Ховаючи улюбленого князя, Київ прочував, що ховає з ним і свою власну силу та славу. По смерти Ізяслава II почалася боротьба за Київ між кількома претендентами, і в цій боротьбі вже яскраво виступив національний антаґоізм між українцями й великорусами. Коли син Юрія Андрій Боголюбський, що замолоду не схотів жити на Україні, ненавидячи її вільнолюбне населення, й переселився на північ, прийшов у 1169 році з своїми великоруськими полками (допомагали йому також і деякі

українські князі) і взяв Київ, то він три дні без жалю грабував і руйнував столицю України-Руси і, щоб остаточно її понизити, не залишився сам у Київі князювати, а посадив свого намісника. Він навіть хотів був утворити у своїм Володимирі-Суздальськім окрему митрополію, щоб позбавити Київ його значіння релігійного осередку для цілого православного сходу, але ці заходи не мали успіху. Своїм автократизмом і суворістю Андрій Боголюбський викликав незадоволення серед власної дружини і впав жертвою змови в 1175 році.

Київ переходив знову з рук до рук, і то здебільшого на короткий час. Трохи нагадало кращі часи князювання Святослава II Всеволодовича (1176—1194) з чернігівської династії, але по його смерти знову загострюється боротьба і в 1203 році Київ зазнав нової руїни з рук своїх же. Він перестав з того часу бути столицею Руської Землі. За ним залишилося значіння релігійного центру, бо тут жив митрополит, та ще значіння традиційного осередку руської культури. Сама Руська Земля вже розпалася на окремі землі-князівства, і в ній намічалися нові політичні центри.

Процес виділення окремих земель із одної спільної Руської Держави починається зовсім вже виразно в кінці XI віку. Першою відокремилася Галичина. Її захопили три молоді князі-ізгої Рюрик, Володарь і Василько Ростиславичі. Їх дід, Володимир Ярославич, помер раніше від свого батька Ярослава Мудрого, і їх батько Ростислав Ярослав, зробився ізгоєм і утік до Тьмуторокані шукати щастя-долі. Тут його, мабуть з намови Ростиславового дядька, великого князя Ізяслава, отруїли греки. Молоді Ростиславичі, залишившись сиротами, сами здобули собі уділи в Галичині і твердо там засіли. Рюрик, що захопив був Перемишль, скоро помер, а Василька спіткала лиха доля — його, як уже згадано, осліплено з наказу князя Давида Ігоревича. Одначе він вдержався у своїй Теребовлі, а Володарь у Перемишлі. Їм удалося обернути Галичину в свій уділ, оборонитися від сусідньої Польщі й Угорщини. Вони почали колонізацію Пониззя, осаджуючи там на порожніх просторах не тільки українських поселенців, але й замирених печенігів, торків та берендіїв, які мусіли берегти границю від половців. Володарь заснував династію, яка панувала в Галичині аж до самого кінця XII століття. Столицею князівства син Володаря, князь Володимирко, зробив місто Галич над Дністром. Галичина, яка лежала на західній окраїні руських земель, куди майже не досягали половецькі наскоки, дуже скоро зробилася людною й багатою країною, з розвинутим господарством і торговлею.

Слідом за Галичиною відокремилися в осібну область-князівство земля Сіверянська або Чернігівщина. Вона вже жила якийсь час самостійним життям за князя Мстислава Тьмутороканського (1024—1036) а потім за Святослава Ярославовича зробилася остаточно окремим князівством. Це була дуже обширна земля, яка обхоплювала цілий басейн Десни і Сейма, верхів'я Сули і Псла і басейн верхньої Оки. Поруч з Черніговом другим осередком Сіверщини був Новгород-Сіверський. Потомство Святослава виросло в широкий

князівський рід, члени якого доволі пильно додержувалися порядку старшинства: старший в роді сидів у Чернігові й був головою цілої землі; другий по нім сидів у Новгород-Сіверську, а далі йшли столи Курський, Стародубський, Трубчевський, Рильський, Путивльський і т. д. Князі Чернігівські, звані загально «Ольговичі» (від Олега Святославича), втручались постійно в справи інших земель, захоплювали чужі уділи і деякий час сиділи в самім Київі. Активні й непосидячі Чернігівські князі виявляють взагалі велику експанзію, і не раз їм удається панувати у Київі, Переяславі, Володимирі Волинськім, навіть в Галичині. В той час як південна Чернігівщина дуже терпіла від половецьких наїздів, і в половині XII віку була настільки спустошена, що цілі округи зовсім обезлюдніли, північна, лісова Чернігівщина була захищена самою природою, і тут, на північ від Десни і Сейма, куди майже не заглядали половці, край був добре залюднений; тут велося сільське господарство, тут лежали великі княжі і боярські маєтки. Самий Чернігів уже в першій половині XII. стол. робиться визначним культурним центром — другим після Київа.

Величаві архітектурні памятки — з Спасо-Преображенським Собором на чолі, цією найстаршою памяткою українського будівництва, яка збереглася, та знахожувані при розкопках зразки ювілірного мистецтва, свідчать, що Чернігів переймав і модифікував у себе впливи візантійського (почасти в його закавказькому варіянті) і західньо-европейського (романського) мистецтва.

Сливе одночасно з Чернігівщиною почала відокремлюватися й етнографічно споріднена з нею Переяславщина. Переяслав був важливим центром Руської Землі вже в X віці. При поділі Руської Держави по смерти Ярослава Мудрого Переяслав стояв на третьому місці після Київа й Чернігова й дістався Всеволоду Ярославовичу. З того часу помітно бажання переяславців бути самостійним князівством, незалежним як від Київа, так і Чернігова. Одначе, це їм не зразу вдалося. Правда, в Переяславі довший час трималися нащадки Всеволода Ярославича, але коли почалася в половині XII ст. боротьба серед самих Мономаховичів, між Ізяславом II і Юрієм Довгоруким, то переяславці взяли сторону Юрія, і в Переяславі запанували Юрієвичі; князі з далекої Суздалі, вони були більш бажані, ніж князі з близького Київа або Чернігова. Головним завданням переяславських князів була оборона краю від половців. Переяславщина з усіх руських земель найбільш терпіла від половецького сусідства. Переяславська земля займала північно-західній кут пізнішої Полтавщини й південну окраїну Чернігівщини. Границя її йшла від Чернігівської землі по лівому допливу Десни Остру, далі вздовж Десни майже під самий Київ і потім спускалася Дніпром до устя Сули. Переяславська земля мала форму трьохкутника; східня лінія цього трьохкутника то подавалася далі на південний схід, то подавалася назад, в залежності від того, які відносини панували в степу: при кінці X віку під страшним натиском печенігів населення Переяславщини мусіло уступити аж під самий Переяслав, за лінію укріплених

пунктів, побудованих над річкою Трубежем. Здавалося, що вся область на схід уже втрачена для української колонізації. Але в 1034 р. силу печенігів було зломано, границі Переяславщини посуваються знову в глиб теперішньої Полтавщини, і на початку XII віка доходять до лінії Сули: Ромен, Лубні, Горошин, Жовнин стають пограничними укріпленими пунктами. Але половецький натиск примушує зосередити всі сили князівства для оборони. Половці страшенно нищать землю і самий Переяслав тримають у постійній блокаді. Побіди Володимира Мономаха припиняють на деякий час агресивність половців, і границя української колонізації посувається аж до Ворскли; майже вся теперішня Полтавщина опиняється в границях Переяславського князівства. Для колонізації погряничних округ переяславські князі висилали звичайно замирених або полонених кочовиків: печенігів, торків, берендіїв, Чорних Клобуків. Це внесло в населення цієї области значну домішку турксьної крови, що й досі помітно в типі населення північно-західньої Полтавщини. Для оборони будовано цілу систему укріплених пунктів і валів, сліди яких зберігаються до цього часу. Столиця князівства — Переяслав — вже з кінця X віку став важливим культурним центром. Переяславські єпископи навіть носили деякий час титул митрополитів (до кінця XI в.). Місто було обнесено вкінці XI в. камяними мурами з кількома брамами, оздоблене прекрасними храмами і публічними будинками, серед яких були й муровані громадські лазні на грецький зразок. Є певні підстави думати, що в Переяславі велося й своє власне літописання. Як зауважує Грушевський, постійна боротьба з степовиками дуже сприяла витворенню лицарського бойового духу й лицарської поезії, відгомони якої збереглися в цілому ряді легенд про переяславських героїв, переказаних в літопису.

Земля В о л и н с ь к а, багата й добре захищена своїми лісами, а на півночі ще й болотами, де можна було знаходити в пригоді захист, довго перебувала в безпосередній залежності від Київських князів, які розпоряджали нею, як своїм уділом. Вона переходила з рук до рук від одного представника тої княжої лінії, яка тримала в своїх руках Київ, до другого, аж поки 1146 р. остаточно запанував над нею Ізяслав II Мстиславич, і вона вже залишилася за його нащадками, які зробилися Волинською династією. Цей момент уважає Грушевський за початок відокремлення Волині. Сини Ізяслава поділили між собою Волинь на два окремих князівства: Мстислав дістав західню Волинь з Володимиром як столицею, Ярослав дістав східню Волинь з Луцьком. Мстислав прилучив до Володимира Берестейську область, Ярослав забрав Погорину (область понад річкою Горинею). Волинь почала дробитися на дрібні уділи між синами Мстислава й Ярослава, але рід Ярослава вже в першій чверті XIII ст. вимер, і Луцьке князівство опинилося в руках талановитого Романа Мстиславича, який успів уже звязати своє князівство з Галичиною. Син Романа, Данило, створив одну сильну Галицько-Волинську державу. Столицею Волині було місто Володимир, добре укріплене й людне; в ньому було багато чужоземних купців, особливо Німців. Володимир мав свою єпископську катедру, початок якої йде від часів Воло-

димира Великого. Окрасою міста був великий собор Успенія Богородиці, збудований Мстиславом Ізяславичем. Коли угорський король Андрій прибув з військом під Володимир в 1232 р. то, здивований красою й багаством міста, сказав, що такого города він не бачив і в німецьких краях.

Одночасно з Волинню відокремилась і Турово-Пинська земля, область колишніх Дреговичів, Полісся. Це був дуже обширний край, який займав басейн Припяти й обіймав значні частини пізніших Мінщини, Гроднещини, Волині. Він був бідний природою — самі ліси й болота, але добре захищений, що в давні часи дуже цінилося. Головне місто було Туров, яке мало епіскопа вже в початку XII ст. Крім того були міста Пинськ, Степань, Дубровиця, Чарторійськ, Слуцьк і Копиль. Довший час Турово-Пинська земля була наче придатком до київського стола, аж поки не опинилася в руках правнука Ізяслава I Ярославича — князя *Юрія*. Туровці дуже піддержували цього князя (можливо, ними самими й закликаного) і помогли йому укріпити самостійне значіння князівства. Але вже за його синів Турово-Пинська земля почала дробитися і цим ослаблювалося її політичне значіння. В кінці XII в. починає даватися в знаки небезпечне сусідство, спочатку з Литвою, а потім з сильним Галицько-Волинським князівством.

Історія окремих земель, на які розпалася Київська Держава, дуже докладно розроблена в моногографіях українських учених з школи проф. В. Антоновича. Кожній землі присвячено одну, а то й дві спеціяльні монографії, всі відомості, які подає нам археологія, старі літописи, записки чужинців та інші памятки, зібрані тут в системі, і ми маємо змогу простежити долю кожної окремої землі, взаємні відносини земель між собою, а разом із тим можемо уявити собі загальний розвиток на цілій Руси-Україні. Так само розроблена в окремих моноґрафіях українських учених й історія білоруських земель, які входили в склад Київської Держави.

Мені вже доводилось згадувати в попередніх розділах про те, що на початку XI ст. руська колонізація на південно-східньому степовому просторі простягалась аж до Азовського моря й досягала Таманського півострова по той бік моря, де була знаменита Тьмуторокань. В самих звістках про Тьмуторокань багато неясного, а через те і в поглядах учених щодо цієї землі існують значні ріжниці. Навіть не однаково означають, де саме Тьмуторокань була. Більшість учених вважає, що Тьмуторокань виникла на місці давньої грецької колонії Фанагорії на півострові Тамані, що за хазарських часів вона звісна під іменем «Таматарха», що тут серед ріжного мішаного населення існувала русько-славянська колонізація ще перед тим, як Тьмуторокань війшла в систему Київської Держави по упадку хазарського царства. В XI в. Тьмуторокань стоїть в живих зв'язках з Києвом і з Черніговом, тут існує монастир, який являється наче філією Печерського монастиря у Києві. В другій половині XI ст. Тьмуторокань стає пристанищем князів-ізгоїв. Одначе деякі вчені заперечують, що Тьмуторокань була на Тамані; А. Спіцин, напри-

клад, вважає, що Тьмуторокань була десь коло гірла Дону, як київський порт на Азовськім морі. В недавні часи появилося ще кілька нових здогадів про місце цієї загадкової українсько-руської колонії: російський дослідник І. Козловський доводить, що Тьмуторокань лежала на острові (якого вже нема) десь коло Таманського півострова. Він підкреслює значіння Тьмуторокані, як «передового боєвого поста руської колонізації, подібного до Запорозької Січи». Український дослідник В. Новицький (у своїй праці про «Давнє Лукомор'я» каже, що під Тьмутороканню треба розуміти «Руський Острів» — Косу Джарилгач, що являється продовження Тендера на південь од Дніпрового Лиману. Та де б ми не уміщували Тьмуторокань, вона відогравала не аби-яку ролю в нашій історії XI віку і справді була опорою руської колонізації понад Азовським морем та посередницею в передачі на Русь культурних впливів із Закавказзя і еллінізованої Малої Азії. Одначе розцвіт Тьмуторокані був недовгий. Вже поява на наших степах печенігів була для неї грізним memento. В половині XI в. появляються торки, за ними половці, і за короткий порівнюючи час вікові колонізаційні зусилля були страчені. З кінця XI в. замовкають всякі чутки про Тьмуторокань; в другій половині XII в. вони виринають знову в доволі неясній формі, так що можна догадуватись, що в той час Тьмуторокань перебувала вже в сфері політичного впливу Візантії. Грушевський думає, що в другій половині XII віку вона вже була втрачена для Руси.

Так само були втрачені сколонізовані простори на ближчім півдні, в межах сучасної Полтавщини. Як тільки що згадувалося, границя руських осель в половині XII в. досягала була лініїВорскли (сама Полтава під іменем Лтави вже існувала в ті часи). Але дуже скоро під половецьким натиском, ця границя все далі й далі відступає назад, під самий Переяслав, і коли в 1187 р. три сіверські князі вибралися в свій знаменитий, оспіваний в «Слові о полку Ігоря» похід, то досить було їм переступити лінію Сейма, щоб опинитися вже «в незнайомім половецькім степу». А деж поділася руська людність сьгоднішніх Полтавщини, Харьківщини й Курщини?

Я вже казав, що ця людність помалу одходила на північ, в більш захищену лісову область сьогоднішньої Чернігівщини й Волині. Певна частина висиленців одначе не зупинилася і тут, а мандрувала далі на північ, переходила густі брянські ліси й землю вятичів і осідала на далекій півночі, між верхньою Волгою й Окою, куди вже раніш направився густий колонізаційний поток з землі новгородців і вятичів. Колоністи розселялися серед місцевого фінського населення, доволі рідкого, й асимілювали його з собою. Так, з мішанини слав'янських колоністів з фінами, сформувалася під владою князів Рюрикового дому народність великоруська.

Тут ми підходимо до питання, яке довгий час було предметом завзятого спору між ученими російськими й українськими і яке тільки недавно було остаточно вирішене спільними силами археології, історії й філології. Це був спір про сформування української й великоруської народностей. Спір цей виник ще в половині XIX сто-

ліття, коли російський історик Погодін виступив з теорією, ніби в Києві і взагалі на середній Наддніпрянщині до половини XIII ст. жили великоруси, котрі, мовляв, після татарської руїни 1240 року вимандрували на північ, де й сьогодні знаходиться осередок великоруського племени. Натомість на порожні місця на півдні прийшли вже в XIV ст. нові переселенці з Волині й Галичинни, які й явилися предками сьогоднішніх українців. Погодін спирався головно на припущення, ніби в памятках старого київського письменства нема ознак сучасної української мови; далі він вказував на те, що билини, героями яких являються київські князі й багатирі, збереглися тільки у великорусів на півночі, а на Україні їх немає; нарешті вказував на факт існування цілого ряду географічних назв, які повторюють такі самі назви, які здавна вже відомі на руськім півдні.

Погодіну зараз же відповів український учений Максимович, довівши, що після Батиєвого погрому зовсім не було такого обезлюднення України, коли б ціла людність звідти вимандрувала, а на її місце прийшли б якісь нові переселенці. В поміч Максимовичу прийшов українець-славіст Котляревський, котрий вказав на те, що останки билинного епосу збереглися і в українців, та що дані мови не дають ніяких підстав уважати київські памятки XI—XII віків за великоруські. Знов же таки Погодіна піддержав філологічними арґументами Ламанський.

Одначе в ті часи — на початку 60-ох років — обидві сторони розпоряджали занадто бідним науковим матеріялом, особливо на полі філології, й тому питання не могло бути розвязане остаточно.

В нову фазу вступило питання, коли в 1882 р. Соболевський (тоді професор київського, пізніше петроградського університету) виступив у Києві з рефератом «На якій мові говорили в Києві в XIV—XV вв.» і в цьому рефераті поновив теорію Погодіна, арґументуючи головно філологічними міркуваннями. Цілий ряд київських учених, таких як Анотонович, Дашкевич, Житецький, Науменко, Голобовський, Лучицький, Голубєв — виступили з контр-рефератами. Найкращою відповіддю була моноґрафія Антоновича «Київ, його доля й значіння від 14 до 16 століття». Тут Антонович з повною очевидністю довів поперше, що про ніяку пустиню на місці Києва по Батиєвім погромі не може бути мови: досить згадати свідоцтво домініканського монаха Плано Карпіні, який переїздив Київ у 1246 р., отже, 6 літ по погромі, і застав тут хоч зменшену й зубожілу, але таки місцеву людність, застав навіть чужоземних купців. Далі цілим рядом науково доведених фактів Антонович сконстатував, що ніякої масової еміґрації місцевої людности не було, що тільки в першім переполоху по татарськім приході ця людність поховалась по більш безпечних схованках, по лісах, звідки знов верталася на старі місця, як минула гроза.

Проти Соболевського виступив із Філологічними арґументами й Ягіч. Та Соболевський не здався й обстоював свою теорію, проти якої виступили ще Потебня, Мочульський, Колесса, Кримський, Владимирський-Буданов. В користь теорії

Соболевського висловився був, хоч і не цілком рішуче Ключевський. Якийсь час стояв за Соболевського й Шахматов, пробуючи відстояти великоруський характер принаймні лівобережного племени сіверян. Але скоро Шахматов з усією рішучістю перейшов на бік противників Соболевського, і поле бою залишилося за ним. Тепер, як каже Грушевський, гіпотезу про неприналежність сіверян до української ґрупи племен можна вважати відданою до архіву. Наука поставила над нею хрест, і всякі сумніви щодо української приналежности сіверян являються лиш запізненим відгомоном суперечки, скінченої й похованої.

В своїй передсмертній праці «Очерки древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка» Шахматов признав, що розпад східно-славянських племен та їх мови припадає ще на VII і VIII віки. А в IX в. напевно вже стався, як завершення попереднього процесу, розпад єдиного руського племени на три ґрупи: південну, північну й західню. Цитуючи ці слова великого російського вченого, професор Кримський додав від себе, що ріжниці трьох язикових ґруп в IX ст. були практично ще дуже невеликі. Про яке небудь обопільне нерозуміння між ними в X віці не може бути й мови. Коли рівночасно тодішню проповідь Кирила й Методія, апостолів із південно-славянської землі, прекрасно розуміли в Чехії, то вже ж варяжські ватажки, які запанували в IX віці над славянами східньої ґрупи, повинні були чути від Новгорода аж до Чорного моря мову, яка здавалась їм скрізь однаковою.

Та разом із тим той же Кримський дуже виразно підкреслює, що мова наших предків в XI столітті вже прибрала була ті окремі риси, які відріжняли її серед інших східньо-славянських мов. Він каже, що «усією сукупністю своїх познак жива мова півдня XI віку стоїть посеред східнього славянства цілком відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Руси (Галичина) XI віку — це цілком релефна, певно означена, яскраво індивідуальна лінґвістична одиниця. І в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної української мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних українських особливостей».

Але коли не можна говорити про раптове й поголовне виселення української людности на північ, в межиріччя Волги й Оки, то безперечно ми маємо перед собою факт повільного, починаючи з половини XII віку, а то й раніш, еміґраційного руху цієї людности в двох напрямках: на захід в область Підкарпаття, і на північ. Цей рух був викликаний небезпекою й неспокоєм життя перед половецькими нападами. Але питання, наскільки, в якій мірі цей південний, говорячи сьогоднішнім язиком — український елемент став рішаючим інґредієнтом при формуванні в XII в. великоруської народности? Раніше історики надавали власне цьому українському елементові рішаючу роль, хоч не одкидали зовсім колонізації басейнів Оки й верхньої Волги також переселенцями з Новгороду, з землі Кривичів і, певна річ, самих Вятичів. В новіші часи відомий російський учений Спіцин, оперуючи головно даними археології, ві-

щуче заперечує масову колонізацію півночі виселенцями з Наддніпрянської Руси. Передовсім він зменшує серйозність характеру половецької погрози й підкреслює, що борячись з половецькими наїздами, південна Русь не тратила голови й надії: вона дивилась на поганих усе зверху вниз і за кожний напад готовила свій реванш. Далі він уважає саму можливість масового переходу наддніпрянської людности на далеку північ за цілком виключену. «Од благодатного чорнозему, каже він, до глини й піску, од степу — до лісу, од тепла — до холоду, од добрих урожаїв — до поганих, од вола — до коня, од хати — до ізби, од великих сел — до «починків» (окремі селища), од легкої роботи — до тяжкої праці — ледве чи хто піде добровільно».

Коли раніше підкреслювано, що на півночі з половини XII в. зустрічаємо цілий ряд південних назв: Переяслав, Стародуб, Перемишль, Вишгород, Звенигород, Галич, Юріев, Трубеж, Либедь, Почайну, Владимир і т. д., то це Спіцин пояснює тим, що це назви княжі, урядові, а не народні. Князі сами були з півдня, вони й давали назви. Ці назви — виключно назви міст (а їх будували якраз князі), а не сел.

Щодо билин, то цей арґумент не має для Спіцина жадної ваги: в X—XII вв. билини співали однаково на півдні і на півночі, але на півночі билини знайшли для себе сприятливий ґрунт — довгі зимові вечори, а південна людність скоро їх розгубила під враженням нових подій, нових героїв.

Отже, приходиться зупинитись на думці, що основна маса славянських переселенців, яка осіла в басейні верхньої Волги, ішла з Новгороду, з области Кривичів і Вятичів. Була певна домішка й південно-руського, українського елементу.

За те на місцях був уже готовий тубільний елемент, що увійшов як інгредієнт до великоруської народности. «Треба признати, каже К л ю ч е в с ь к и й, деяку участь фінського племени у сформуванні антропологічного типу великоруса. Наша великоруська фізіономія продовжує він, не зовсім точно вередає загально-славянські риси. Інші славяне, добачаючи в ній ці риси, одначе зауважують і деяку сторонню домішку, а саме: скулистість великоруса, перевагу темного цвіту обличчя й волосся, а особливо великоруський ніс, що лежить на широкій основі; все це треба поставити на карб фінського впливу». Ключевський підкреслює також зміну мови під фінським впливом.

Проф. П л а т о н о в також підкреслює міґрацію великорусів з фінами, яка вплинула на зміну мови, фізіолоґічного типу й духового та морального типу переселенців. За останні часи російські вчені (Пресняков, Любавський) взялися за дослідження процесу славянської колонізації заселених фінами земель і висвітлили зовсім ясну картину цієї колонізації й її характер. Дехто з самих російських дослідників (М. Покровський, С. Піонтковський) зовсім не вважає цю колонізацію за мирний процес; навпаки, вони бачуть в ній завоювання й поневолення тубільної фінської людности, яка вже знала хлібороб-

ство і своєю культурою мало чим нижче стояла від великоруських колоністів. Як каже Покровський, «Великорусь побудована на кістках інородців, і в жилах теперішніх великорусів тече принаймні 80% фінської крови». Він називає Московську державу, що об'єднала й сконсолідувала великоруську народність, такою ж самою «тюрмою народів» якою була пізніше імперія Романових.

Але не тільки асиміляція з фінами відогравала свою ролю при формуванні великоруської народности: не менший був вплив і географічних та кліматичних умов на переселенців, коли вони розселювалися серед суворої обставини північної природи. Довелося затрачувати передовсім багато зусиль, щоб осушити болота та викорчувати ліс, щоб здобути трохи ґрунту, годящого для оранки; та й то ґрунт був малородючий і давав скудний урожай. Не завжди хлібороб міг і дочекатись сього врожаю, бо холодні ночі, т. зв. заморозки іноді ще серед літа нищили хліб на корню. Взагалі сувора північна природа вимагала від людини великого накладу праці й напруження.

Переселенці розташовувалися невеличкими селами серед рідкого і вбогого фінського населення. Великих осередків тут не було. Умови життя були примітивні. Переселенці мусили відразу переходити від торговельного побуту до чисто хліборобського, від міського до сільського. Тут була повна перевага лісових промислів: лови, гутництво, ликодерство, бортництво й т. д.

Приходячи на нові землі, переселенці заставали вже тут княжу владу, яка мала повну перевагу над принципом вічовим. Ця влада носила вотчинний, патріярхальний характер. Князі були оточені земельним боярством. Переселенці відразу опинялись під владою твердою й суворою, яка на кожнім кроці безапеляційно давала себе чути.

Все це потроху накладало свою печать на характер великоруської народности. В ній почала вироблятися перевага громадського принципу над особистим, індивідуальним. Вироблялось почуття солідарности й громадської дисципліни, уміння жертвувати собою, своїми особистими інтересами в імя загального добра. В боротьбі з суворою природою, в невпинній праці, серед тяжких умовин життя виховувались витривалість, обережність, невпинність у переслідуванні поставленої собі мети, упертість в добрім значінні слова, виносливість; взагалі сформувалась сильна, здорова, талановита, енергійна народність, яка у високій мірі розвинула в собі державницький інстинкт і імперіялістичні стремління. В той час як ні південна, українська Русь, ані Русь західна, Біла, не зуміли вдержати своєї власної державности і вже в XIV ст. опинились під чужим пануванням, великоруське племя, підпавши в половині 13 в. під татарське ярмо роздробленим на цілий ряд окремих князівств, зуміло протягом двох століть об'єднатись, скинути чуже ярмо і вже при кінці XIV в. уявляло собою могутню, сконсолідовану Московську державу.

Хоча виразні риси окремого етноґрафічного типу, окремого побуту й своїх окремих політичних понять на північній Руси вже зовсім ясно виступають в другій половині XII в., хоча між Київом та північним осередком — Суздаллю наростає все гостріший антаґонізм,

що виявився так болюче для Києва в його погромі 1169 р. військами суздальського князя Андрія Боголюбського, одначе і південна, і північна Русь усе ще належали до одної спільної державної системи, мали тих самих князів, того самого голову церкви — Київського митрополита, в значній мірі жили спільним культурно-духовим життям. Розуміється, ця спільність відноситься до верхніх більш освічених верств, головно до духовенства. Повне відокремлення й розрив приніс з собою аж татарський погром 1237-40 років, після якого Русь південна й Русь північна пішли кожна своєю окремою історичною дорогою. Ріжниця політичного й суспільного устрою та культурного стану побільшувалася чим далі, то все глибше, аж поки не витворилися з обох народів два зовсім відмінні культурно-історичні типи.

ЛІТЕРАТУРА.

М. Гушевський, Історія України-Руси, т. II, Львів, 1905. М. Костомаров, Історія України в життеписях визначніших її діячів, Львів, *1918*. *М.* Костомаровъ. Собраніе сочиненій, кн. I, Петербургъ, 1903 (розправи: Мысли о федеративномъ началѣ въ древней Руси, Двѣ русскія народности, Черты народной южнорусской *исторіи*). М. Костомаров, Дві руські народності. Ляйпціг, 1922. Д. Іловайський, Княжий період України-Руси, «Руська Бібліотека», т. 3-4, Тернопіль, 1886. Про половців та *інш.* кочовників і досі не перестаріла праця: П. Голубовскій, Печенѣги, Торки и Половцы до нашествія татаръ, Київ, 1884. Монографії до історії окремих земель *України-Руси*· М. Грушевський, Очеркъ исторіи Кіевской Земли, Київ, 1891; Ол. Андріяшев. Нарис історії колонізації Київської Руси до кінця XV в., Збірник «Київ та його *околиці*», Київ, 1926; П. Голубовскій Исторія Сѣверской Земли до половины XIV столѣтія, Київ, 1882; Д. Багалій, Исторія Сѣверской Земли до половины XIV столѣ*тія*, Київ, 1882; М. Грушевський, Чернигів і Сіверщина в українській історії. Збірник «Чернигів і північне Лівобережжя» Київ, 1928; П. Смолічев, Чернигів та його околиці за часів великокнязівських, там-же; Ол. Андріяшев. Нарис історії колонізації Сіверської Землі до початку XVI віку. «Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук», т. XX, Київ, 1928; В. Новицький, Давнє Лукоморря, там-же, т. XXIV, Київ, 1929 (про поморську Русь і Тьмуторокань); П. Ивановъ, *Историческія судьбы* Волынской Земли до конца XIV в., Одеса, 1895; А. Андріяшев, Очерки исторії Волынской Земли до конца XIV вѣка, Київ, 1887; В. Ляскоронскій, *Исторія Переяславской земли* съ древнѣйшихъ временъ до половины XIII ст. Київ, 1903; Н. Молчановскій, Очерки извѣстій о Подольской землѣ до 1434 года, Київ, *1885*; А. Грушевскій, Очерки исторіи Туровскаго княжества, Київ, 1902 (Література про Галичину буде подана в дальших розділах). Огляд полеміки про ніби то великоруське *населення* Наддніпрянщини у Грушевського в I томі «Історії України-Руси». Також А. Кримський, Филологія и Погодинская гипотеза, «Кіевская Старина», *1898, кн.* VI, VII, IX; *1899, кн.* I, II. Про формування великоруської народности: В. Ключевскій, Курсъ русской исторіи, т. I, Петербургъ, 1904 (і пізніші видання); М. Любавскій, *Образованіе основной* государственной территоріи великорусской народности, Ленинградъ 1929. А. Прѣсняковъ, Образованіе великорусскаго государства, Петроградъ *1918*.

VI

ПОЛІТИЧНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ РУСИ-УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ. ПРОСВІТА І МИСТЕЦТВО.

Як би ми не определілювали саму форму державного устрою старої Руси-України, але треба признати за Грушевським, що сама політична орґанізація її полягала на співучасти двох чинників: князя й віча. Князі всі належали до одного «Рюрикового» роду; місцеві племінні династії зникли на Україні дуже рано. Та хоч князі й дивились на всю Руську Землю, як на власність свого роду, але вони мусили дуже рахуватись з думкою громади, представлюваної вічем. Безперечно, віче, як орган суверенної громади було елементом давнім, старшим від княжої влади, але в період орґанізації варягами руської держави, в період обєднання в цій державі руських племен за допомогою «примучування», себто оружної сили, княжа влада взяла гору. Київська держава за перших князів була досить міцно зцентралізована (за Володимира Великого й Ярослава), і віче зостається зовсім в тіні, граючи ролю хіба що в місцевім житті, як орґан місцевої самоуправи. Але з ослабленням київського централізму по смерти Ярослава воно знову виступає на політичну арену. Хоч порядок заміщення княжих «столів», починаючи з великокняжого у Київі, за синів Ярослава Мудрого і до самого кінця XI в. показує, що вони рахувалися з родовим принципом старшинства й справді наче по драбині пересувалися з нижчого щабля на вищий: після батька вступав його старший син, по ньому слідуючий син (а не внук) і т. д., але цей принцип був порушений вже синами Ярослава. Поруч з принципом родового старшинства або «ліствичного восхожденія», як каже літопис, все більше значіння набуває принцип наслідування в простій лінії від батька до сина. І власне цей принцип піддержує земля-громада; прогнання нелюбого князя й вибір нового, правда, служать проявами, так би мовити революційного руху, як ось було в Київі 1068 р., коли кияне скинули Ярославового сина Ізяслава й покликали були князя Всеслава з Полоцької фамілії, або в 1113 р., коли кияне вибрали князя Володимира Мономаха й потім піддержували його династію. Займаючи княжий стіл на заклик вічової громади, князі мусили складати з вічем певну умову, скріпляючи її присягою. Громади ж, вибіраючи князів і умовляючись з ними, не зважали на між-княжі рахунки старшинства: вони мали на увазі

певну, любу їм особу, без огляду, чи мала вона «право» на стіл, чи ні. Одначе вибравши князя, громада вже не втручалась в його управління, і він залишався повним господарем у зовнішній та внутрішній політиці. Втручання громади викликалося хіба якими надзвичайними подіями й носило характер, як я вже згадував, акту революційного. Взагалі треба сказати, що на Україні віче не досягло такого значіння, як це сталося на півночі в Новгороді, де, властиво, утворилась з кінця XII в. республіка. Найбільше значіння, наскільки можемо судити з літописних звісток, мало київське віче. Але й воно, як підкреслює Грушевський, виконувало завжди функції надзвичайні: при виборі нового князя, або усуненні несимпатичного громаді старого князя, в часі військових катастроф, в разі настирливої потреби якихсь реформ. Ніяких постійних, спеціяльних функцій віче не мало.

З кінцем XI і протягом XII віку, коли Київська Держава розпалася фактично на ряд окремих князівств-земель, в кожній з них утвердилася якась одна певна династія, хоч і тут часто бували переміни. Родовий принцип старшинства при заміщенні княжих столів найсильніше тримався на Чернігово-Сіверській Землі, хоча й тут він раз-у-раз порушувався. Разом з розпадом Київської Держави на окремі князівства й закріпленням в них окремих княжих династій, тратить своє реальне значіння старшинство київського великого князя; його титул має за собою лиш почесну історичну традицію: «золотий стіл київський», цей осередок Руської Землі, гніздо князів «рода руського», вабив до себе князів ще й тоді, коли його політичне значіння вже давно стратило реальну вагу.

Біля князя гуртувався особливий круг людей, який так само як і князь стояв понад місцевою людністю, міняючи разом з своїм князем місце осідку. Це була княжа дружина. Дружину проф. Пресняков характеризує як приватно-правний союз, збудований на спільності огнища й хліба у пана з його слугами. Дружина — це «княже огнище». Суспільний й національний склад її був дуже ріжноманітний. У перших князів абсолютно переважав у ній елемент варязький. Це видко з імен дружинників, які збереглися в літопису. Але поруч варягів зустрічаємо й такі імена як Чудин, Козарин, Володислав Лях, Іван Войтишин (що міг бути ляхом або чехом), Олбир, Елбег — туркські імена. Звичайно, головну масу, особливо з половини XI століття, складали місцеві люде. Старші дружинники, пізніше бояре, були не тільки вояками, але й урядовцями, й політичними дорадниками князя; вони складали його постійну раду, яка згодом на півночі прийняла назву «боярської думи». Це не була якась регламентована установа, а чисто звичаєва. Мономах радив князям «сівши думати з дружиною». Іноді поруч княжих бояр засідали в думі «старці градські», себто значніші люде з місцевого населення, «видніші міські аристократи», як їх зве Грушевський.

Князь мав свій княжий двір, який виконував функції не тільки приватного характеру господарської дворцової управи, але й органу державного, як це було скрізь в початкових примітивних формах державної організації в середній і західній Європі. Про урядовців

княжого двору маємо звістки з XII і XIII століть. На чолі двору стояв дворський або дворецький, який відповідав таким урядам на заході як palatinus, або comes palatii. В XIII ст. згадується печатник (канцлер) і покладник (спальник). Княже господарство провадили ключники й тіуни, часто люде несвобідні, з рабів. Але вони виконували й судові та адміністраційні функції, як княжі судді й намісники. Всякі доручення екзекутивного характеру для посилок або оповіщень виконували биричі, дітські й отроки. Остання назва взагалі прикладалася до нижчої рядової дружини в протилежність до старших дружинників, до бояр.

Князь обєднував у своїх руках усю владу — військову, адміністраційну й судову і теоретично мав виконувати всі функції головного правителя в суді, якого заступати могли його довірені люде лиш в разі його неприсутности. Володимир Мономах дуже радив князям не покладатися на своїх урядовців, а робити все по змозі самому. Розуміється, з розвитком і поширенням держави це було неможливо, і князь мусів спиратися на поміч призначуваних ним військових начальників, адміністраторів і суддів. Для оборони краю і для походів сил самої дружини не вистарчало, і князь мусів спиратися на народнє військо, на «воїв», яких постачала сама земля на свій кошт. На чолі такого народнього ополчення стояв «тисяцький», який помалу з виборного начальника народнього війська зробився призначуваним князем його урядовцем. Тисяцький дуже часто носив титул воєводи і був взагалі начальником певної військової округи, а в часі війни командував своєю земською «тисячею» або «полком». Грушеський вважав, що воєнно-адміністраційна орґанізація мала «десяточний» характер, себто «тисяча» ділилася на сотні й десятки, на чолі яких стояли «сотські» і «десятські». Ця орґанізація мала також і характер фінансовий, бо є звістки, що оподаткування велося по сотнях. Тисяцькі або воєводи — це були найвищі урядовці князя, часто його намісники. Поруч них згадується в літопису «посадник», як начальник також з воєнно-адміністраційними функціями. Можна думати, що вони завідували меншими округами, ніж перші, або були начальниками, комендантами міст.

Княжа дружина й урядовці князя складали одну невелику верству «людей княжих». Поза невеликою також верствою «людей церковних», про яких скажу трохи далі, вся решта населення, себто її головна маса складала т. зв. земську людність, громаду в тіснім цього слова розумінні. Властиво кажучи, стара Русь не знала станових верств, які тільки ще зароджувались; вона знала лишень суспільні класи. Можна сказати, що головна ріжниця в суспільнім становищі була між людьми вільними й невільниками-рабами; існувала ще посередня ґрупа людей на-пів вільних. Але в межах вільної маси населення окремі ґрупи не уявляли собою ніяких строго замкнених каст: до боярства мали доступ люде з нижчих верств, а в звичайні дружинники могла попасти кожна вільна людина. Грушевський думає, що не виключена була можливість попасти сюди часом і княжому холопу, невільнику.

Вищий шар земської людности становили **земські бояре** — великі земельні власники або капіталісти. Ця верства тісно прилягала до княжого боярства. Її представників зустрічаємо під назвою «лучших людей», «больших людей», «нарочитих мужів», «старців градських», або й просто бояр. Взагалі, можна сказати, це була родова аристократія, економічною базою котрої була земельна власність або торговля.

Решта людности розпадається на рядове міщанство й на селянство. Міщане, «прості люде» або «граждане», як їх звали, правно й політично були рівноправні з боярством, брали участь у вічах. Але економічна ріжниця була дуже помітна, і заможніші бояре визискували бідніше міщанство, дрібних торговців та ремісників. Взагалі стара Київська Русь знає дуже розвинену класову боротьбу і випадки дуже бурхливих повстань і розрухів, наприклад в 1068 і 1113 роках.

Селянство носило загальну назву **смердів**. Це були вільні хлібороби, що жили на своїх власних дворищах. Але поруч селян вільних і володіючих землею історія Київської Руси знає категорію хліборобів залежних і безземельних. Це були т. зв. **закупи**.

Питання про закупів має цілу літературу. Багато давано їм ріжних дефініцій, але більшість дослідників сходиться на тім, що це були люде, які не мали власного господарства й сиділи на чужій землі, яку обробляли за певну частину врожаю, або ж це були взагалі хліборобські наймити, «закупи ролейні». Хоч юридично вільні, вони могли легко стратити свою свободу, якщо попадали у великі борги у тих, у кого позичали засоби продукції — хліборобські знаряддя — або ж засоби поживи.

Зовсім окремо стояли таки дійсно невільні люди «**холопи**» або «**раби**». Основним джерелом невільництва була війна, але холопом можна було зробитись, одружившись з невільницею, вступивши на службу до якого пана без особливих застережень, нарешті холопами ставали банкроти, що не могли сплатити своїх боргів. Холопа можна було купити, як якусь річ.

Невільник не був правною особою. Він не мав горожанських прав і не міг бути свідком на суді. За вбивство холопа платили його господарю вартість холопа, як за звичайну матеріяльну шкоду. Християнство вело до поліпшення стану холопів-рабів.

Церква принесла з собою витворення спеціяльної верстви «**людей церковних**», — не тільки самого духовенства й прислужників біля церкви, але й усіх т. зв. «задушних людей» — холопів, записаних на церкву на помин душі, людей безпритульних, калік, старців, що шукали в церкві опіки й захисту. Це не була якась певна, усталена класа: в число церковних людей попадали люде з ріжних суспільних клас, і приналежність до людей церковних определялась часом дуже випадковими причинами.

Приняття християнства й культурне зближення з Візантією привели до запозичення, рецепції візантійського права. Але ця рецепція позначилася головно в сфері церковного законодавства в т. зв. **Церковних Уставах** Володимира й Ярослава Мудрого. В сфері

відносин світських Русь виробила своє власне право, і ми маємо перші спроби його кодифікації вже в першій половині XI віку. Це знаменита Руська Правда. Цю памятку відкрито в 1738 році, а видав її вперше Шлецер в 1767 р. Пізніше знайдено багато її списків. Існують чотирі редакції Руської Правди: перша, найкоротша, всього в 17 параґрафах, звязана з іменем Ярослава Мудрого. Друга редакція, вже ширша, відноситься до часів Ізяслава Ярославича, третя — найширша, бо має коло 135 параґрафів і найбільш розповсюджена (знайдено понад 40 списків) належить добі Володимира Миномаха. Нарешті четверта редакція є скороченням другої й третьої. Руська Правда не була офіціяльним кодексом, її зложено приватними людьми, правдоподібно, з церковних кругів, але це не зменшує її значіння для пізнання нашого старого права. Р. Правда уявляє собою головним робом збірку норм права цивільного й карного. Є також і норми характеру процесуального. Вона установлює кари за ріжні порушення права й за злочини. Кари складаються з штрафу: «віра» — на користь князя, яко справцеві суду, і «головництво» — на користь покривдженого, або родичів убитого. Головним джерелом Р. Правди була практика судових рішень. Поруч грошової кари Р. Правда визнає й родову помсту при убивствах. Кар на тіло Р. Правда зовсім на знає, за виїмком кари для холопів за побиття вільної людини. Взагалі холопи, раби не являються (ані обєктом, ані) субєктом права. Дуже високі кари призначалися за образу чести, що свідчить про високо розвинене почуття чести. В розділах, які стосуються цивільного права, говориться про позику, про купно й продаж, про право власности й про спадщину.

Руська Правда має обширну наукову літературу, в якій українські вчені взяли дуже значну участь. Дослідження її ведеться й досі. Особливо цінні новіші досліди проф. Максимейка.

Основою економічного життя було натуральне господарство з перевагою добуваючого промислу над обробляючим і взагалі способу екстензивного над інтензивним. Отже насамперед звіроловство, риболовство, бжільництво, скотарство і, нарешті, хліборобство. Хліборобська культура вже в X столітті стояла високо. Плуг знають навіть Вятичі. Сіяно пшеницю, жито, ячмінь, овес, лен, горох, мак. Безперечно існувала земельна власність: з XI-XII вв. ми знаємо багато випадків продажу, дарування й конфіскації маєтностей. «Руська Правда» знає високі кари за порушення межі. Походження земельної власности — «заїмка» (окупація) і оброблення вільної порожньої землі. Розроблення ґрунту, запровадження на ньому культури, надавало йому певну вартість, і такий ґрунт робився предметом контракту, продажу і всяких оборотів.

Та найбільшу вартість здобував ґрунт тоді, коли з ним були звязані робочі руки — челядь або закупи. Російські вчені Ключевський і Рожков навіть думають, що саме поняття приватної власности виникло з звязку з невільництвом: «се моя земля, бо мої люде її обробляють».

В звязку з питанням про форми й характер землеволодіння в старій Руси виникло в історичній літературі й питання про існу-

вання в ній феодалізму. Російські історики, що досліджували устрій Київської Руси-України, торкались не раз цього питання, але розвязували його неґативно. На початку 1900-х років молодий тоді вчений Н. Павлов-Сільванський виступив з теорією, що стара Русь так само пережила добу феодалізму й знала усі форми феодальних відносин, як і інші краї Европи. Але в своїх дослідах Павлов-Сільванський торкався виключно Володимиро-Суздальської Руси. Його праці викликали до себе великий інтерес, одначе всі значніші російські історики з думками Павлова-Сільванського не погодилися. З українських істориків, які торкалися цього питання, Костомаров і Грушевський ставилися скептично до існування у нас феодалізму, вони вважали, що феодалізм на Україні появився вже після татар, за литовських часів. Російські історики-марксисти Н. Рожков і М. Покровський, а з молодших С. Юшков цілком визнають, що Київська Русь знала лиш зародки феодалізму, а що справжні феодальні порядки існували лиш в Галицько-Волинській державі і за часів панування князів литовських. З цим поглядом можна вповні погодитись. В недавні часи відомий дослідник старого українського письменства академик В. Перетц у своїй розвідці про «Слово о полку Ігоря» (1926) рішучо висловився за те, що Київська Русь-Україна XI-XIII віків уявляла типову картину феодальних відносин: мовляв, так само, як і на Заході, існувала у нас велика земельна власність, як економічна підвалина, а натуральне господарство, як господарча форма; так само держава розпалася на безліч незалежних і напівзалежних країн, які обєднувалися договірними васальними звязками з певною іерархією. Одміна була тільки в процесі феодалізації: на Заході найвищу владу захопили королівські урядовці — барони, землевласники, а у нас дрібні князьки, од яких залежали їхні васали — дружинники. Одною ступіню нижче князів стояли бояре, які також мали свою дружину, своїх отроків. Якраз «Слово о полку Ігоря» й уважає Перетц за характеристичну памятку феодальної Руси-України.

Підставою цілого суспільства на старій Україні-Руси було вільне й економічно самостійне селянство, заняте господарським промислом. Одначе творчим, орґанізуючим елементом був патриціят більших міст, якого значіння спиралось передовсім на капіталі, створенім торговлею. Проф. Ключевський з одного боку, а Олександра Ефіменкова з другого уважають зовнішню торговлю за головний фактор утворення держави на українсько-руській території. І справді, можна цілком припустити, що головні міста Київської Руси, від самого Києва почавши, виросли як осередні пункти, куди сходились тубільні промисловці й заїзжі купці для взаємного обміну продуктами. І далі орґанізуючим елементом виступає торговельно-промислова аристократія, піддержана в цій ролі зайшлим військово-промисловим елементом — варягами. Ці варяги втягли славянські племена в ширшу міжнародню торговлю, котру сами здебільшого й орґанізовували. Головна роля варяжських князів з їх дружинами полягала в охороні й правильній організації торговлі.

Зовнішня торговля велася зі Сходом, Візантією й Заходом: Балканом, Польщею, Угорщиною, Чехією та Німеччиною. Торговельними шляхами були насамперед річки: Дніпро лежав на славному шляху «із Варяг в Греки» і служив головною торговельною артерією. Десна з лівого, Припять з правого боку служили дуже важливими внутрішніми шляхами, так само як і інші допливи Дніпра, до котрих Київ займав дуже щасливе — центральне положення. За водний шлях служив і Дністер; човни плавали по ньому, починаючи з Галича. Дністром можна було виплисти в море і потім плисти в гору Дніпром. Крім водних були й проторені шляхи сухопутні. Літопис називає три таких шляхи: Грецький, який провадив з Київа на південь до Криму й Царьгороду; Залозний вів на Донщину й до Азовського моря; Солоний вів до солоних озер в Криму. Були ще й інші шляхи. Київ лежав у їх перехресті. З одної водної системи переходили у другу за допомогою «волок»: човни волочили по суходолу від одної річки до другої, як ось наприклад, плили лівим доплнвом Дністра Самарою вгору і далі волочили якийсь час по суху до Калміуса, що впадав в Азовське море; або ж в горі Дніпра волочили до Ловаті, що пливе в Ільменське озеро. Річки були за тих часів без порівнання більш многоводні. Тепер на дні малих річок часом знаходять останки таких великих човнів, що тільки дивуватись, як вони по цих річках могли плавати! Предметом експорту з Руси до Візантії була челядь (невільники), віск, мед, скіри, міхи, хліб. Привожено предмети вищого виробу — металеві, шкляні й матерії (особливо шовкові, т. зв. паволоки Візантії), ріжні окраси (золоті мистецькі вироби), вина й взагалі те, що можна назвати люксусом. Зі сходу іпов на Русь такий крам: дорогі матерії (шовкові, атласні), пахощі, приправи до їжі (перець, цинамон), дорогі каміння, золоті й срібні речі: тарілки, ланцюжки, браслети, каблучки, сережки, шпильки, ґудзики, бляшки — все те, що його так багато знаходимо при археолоґічних знахідках на українській території.

Торговельні зносини з Візантією, як ми бачили, реґулювалися окремими договорами при заключенні миру. В цих договорах дуже докладно були обговорені умови торгу руських купців у самім Царьгороді.

Торговля з Заходом, окрім Польщі й Угорщини, як найближчих сусідок України-Руси, провадилася з Чеською Прагою, з Реґенсбурґом на Дунаї, з Віднем, Майнцем та іншими містами. Реґенсбурґ мав у XII ст. у Київі свою власну торговельну контору. З України везли на Захід міхи, хутра, тканини, посуд, візантійські метальові вироби, овочі, хліб, коріння, коней, худобу. На Україну привозили зброю й металеві предмети, ріжні матерії, мистецькі вироби з дерева. Мабуть привозили й інший крам. Значну ролю в торговлі грали німецькі жиди. Взагалі в самім Київі перебувала численна чужинецька колонія: німці, поляки, греки, жиди, вірмени, і не тільки як купці, але й як майстри, ремісники, члени реліґійних місій.

Окрім торговлі зовнішньої була розвинута й торговля внутрішня: з північних областей, підлеглих Київу, привозили міхи і хутра,

а туди з України везли хліб та інші предмети поживи. З Коломиї у Галичині привозили на Наддніпрянщину сіль. У половців купована коней і худобу, а продавано їм хліб.

Торговля мала караванний характер з огляду на небезпеку подорожей. Вона вимагала торговельного кредиту. Цей кредит був недешевий, проценти брали великі, і князі раз-у-раз мусіли їх реґулювати. Володимир Мономах обмежив, наприклад, цей процент до 40% за рік. «Руська Правда» уділяє дуже багато уваги торговельним відносинам, і дехто з дослідників не без певної рації зве її «кодексом торговельного капіталу».

Була на Руси й своя монетна система. Джерелами нашого ознайомлення з нею служать численні нумізматичні знахідки, та ж сама Руська Правда та випадкові згадки в літопису. Завдяки частим торговельним зносинам з чужими краями на Руси ходила перш за все чужа монета. В монетних знахідках вже з VII—IX віків ми зустрічаємо монети арабські, візантійські, норманські. Спочатку як своя власна «валюта», ходили дорогі міхи, причім за одиницю вважалася «куна», правдоподібно помічена, поштемпльована шкірка куниці. Пізніше шкіряну монету витіснила металева, що звалася гривною (певно, від шийної гривни — обруча, що ношено для окраси). Гривна мала в собі 1/3 фунта срібла і виглядала, як злиток продовгастої форми. Часто по старій памяти звано його «гривною кун». Одна гривна мала в собі 20 ногат і 50 різан. Мабуть гривни різалися на дрібні шматочки. З часом срібло дорожчало, і гривни ставали легчі: в XII ст. вони важили всього 1/4 фунта. За Володимира Вел. появляються штамповані монети, золоті і срібні. Золоті важили 6 грамів (1/3 лота); срібні мали 1/5 лота ваги і ходили, як різани. На монетах вибивалася подоба князя і родовий знак (герб) — Тризуб. Збереглися монети Володимира, Ярослава і Святополка.

Торговля зі Сходом була дуже рано, вже в XI віці, перепинена кочовиками, які перерізали її головні артерії, що вели до Каспійського моря і на Кавказ. Ці самі кочовики утруднили зносини й з Візантією. Алє всеж таки XI—XII століття можемо уважати за часи найбільшого розвитку всесторонніх торговельних звязків Київської Руси та її економічного розцвіту.

На ґрунті цього економічного розцвіту розвинулась багата матеріяльна й духовна культура, що її блискучим центром був сам Київ. Ми не матимемо вірного образу Київської українсько-руської держави XI—XII віків, якщо не кинемо хоча б короткого погляду на цю культуру.

Тітмар Мерзебурґський, що побував у Києві 1018 році, каже, що в йому було 400 церков, 8 базарів «незчисленна сила мешканців». Адам Бременський говорить про Київ у 1072 році, як про суперника Царьгороду і «окрасу Греції». Коли взяти на увагу лиш ті останки, що заховались до нашого часу, наприклад, чудову св. Софію, будовану Ярославом Мудрим в 1037 році, Михайлівський і Кирилівський монастирі, Печерський храм і Спаса на Берестові та рештки інших розкішних будівель з їх прекрасними мозаїками та фресками,

з їх скульптурними оздобами, коли поглянути на памятки різьбарства, малярства, мініатюри, а особливо ювілерства, на славно-звісну київську емаль, — то дифірамби сучасників для столиці Руси не здадуться нам уже так перебільшеними. Памятки архітектури й мистецтва заховались не тільки в Києві: маємо величавий Спасо-Преображенський собор у Чернігові, що повстав майже одночасно з київською Софією (був заложений в 1024 р.), маємо останки, які дають змогу судити про цілість, у Каневі, Овручі, Володимирі, Білогородці, Галичу та інш. пунктах на Україні. Так само і знахідки памяток високо розвиненого художнього мистецтва сеї доби знаходимо на широкім просторі цілої середньої Наддніпрянщини.

В парі зі зростом матеріяльної культури йшло буйне духовне життя і жвавий розвиток письменства. Певна річ, що література Київської Руси мала сильне церковне забарвлення, але поза тим вона старалася дати по змозі відповідь на запитання з історії, ґеоґрафії, космоґрафії, фізіолоґії. Розуміється, по числу памяток на першім місці стоїть література церковна: переклади книг св. Письма й богослужбових; за тим ідуть житія святих (Четі-Минеї й Патерики), твори отців церкви, усе це в перекладах з грецької мови, частиною з болгарської. Далі йде цілий ряд енциклопедичних збірників, серед них славнозвісні «Ізборники», зложені для князя Святослава Ярославича, 1073 і 1076 років; далі збірки афоризмів, т. зв. «Пчела»; історичні хроніки всесвітньої й візантійської історії (Палея, хроніка Іоана Малали, Георгія Амартола, Георгія Сінкела, Костянтина Манасії та інш.); природописні та ґеоґрафічні твори, відомий «Шестоднев» Василія Великого — ціла енциклопедія ґеоґрафічних і природописних відомостей і Космоґрафія Козьми Індикоплова, з її відомостями з астрономії та ґеоґрафії, численні старосвітські романи (Александрія, Троянська війна, Девгенієво Дияніє, Індійське царство, Варлаам та Йосаф і цілий ряд інших) візантійського, перського, арабського й індійського походження; нарешті величезна й багата література апокрифів.

Памяток ориґінального руського письменства заховалось до нашого часу 30 творів XI століття і 65 творів з XII століття. Серед них маємо твори високої ідейної й мистецької вартости, як от проповіді митрополита Іларіона, поучення, послання й полемічні писання Клима Смолятича й Кирила Туровського, Київський Початковий Літопис і Повість временних літ, нарешті чудова памятка лицарської поезії XII віку, славнозвісне «Слово о полку Ігоря» — про похід сіверських князів на половців 1187 р. Поруч дружинної або воєнної повісти, перехованої в складі Київського Літопису XII в. й перенятої тим самим лицарським духом, що й «Слово», ця поема є найбільшою культурною й літературною цінністю нашого старого золотого віку.

Стоючи на перехресті культурних впливів між Заходом і Сходом, Київ умів модифікувати ці впливи на своїм ґрунті. Досить кинути хочаб побіжний погляд на літературу XI—XII віків, щоб спостерегти, що тут не було рабського наслідування візантійських чи яких інших зразків: ориґінальний дух молодого народу на все на-

кладав свою власну печать; перевага інтересів моралі над формою, догматикою, обрядом, висока гуманність — оце характеристичні прикмети українського письменства на світанку його життя, в часи Київської держави.

«Київ, каже проф. Платонов, був торговельною станцією не тільки між південнем і північчю, себто між варягами й Грецією, але також між Заходом і Сходом, між Европою та Азією. Тут були квартали жидівський, польський, тут мешкали німці, вірмени, греки та інці чужоземці. Тиха хліборобська праця міцалася тут з жвавим і шумним торговельним рухом. Життя відзначалося ріжноманітністю функцій. Торговля, викликаючи знайомство з ріжними народами, сприяла нагромадженню багаств і знання. Багацько умов витворювалося тут для культурного розвитку, і цей розвиток починався й зацвітав буйним цвітом. Просвіта, принесена християнством, знайшла собі захист в руських монастирях і здобула собі багато прихильників. Ми знаємо, що християнська мораль успішно боролася з грубими поглядами поганської старовини. Ми бачимо князів, які читають і збірають книги, князів, які замовляють переклади творів церковної літератури на руську мову; ми бачимо поширення грамотности, бачимо школи при церквах і єпіскопських дворах. Ми милуємося фресками, які писані з грецьких зразків руськими художниками, читаємо твори богословськи освічених руських людей».

Київ, столиця Руської Землі, був головним і найдавнішим культурним центром на цілу східню Европу. Його впливи простягались на Новгород, Полоцк, Суздаль, Володимир на Клязмі, Ростов, а пізніше на Москву. Церкви й палати по цих містах будовано й прикрашувано на київський зразок. Письменники наслідували тут київські літературні твори, запозичали з України теми, сюжети й форми для власних творів. Впливи українського мистецтва київської доби досягали Польщі, Чехів й іще далі на захід. Твори українських мистців були добре відомі німцям і французам. Коли київський князь Ізяслав Ярославич, скинутий братами з свого великокняжого столу, утік до Німеччини й явився в Майнці до цісаря Генриха IV, то всіх здивували багаство й розкіш його одежі, зброї й тих скарбів, що він привіз із собою: Німеччина нічого подібного не бачила у себе.

Взагалі, що стосується культурного рівня, Київська Русь-Україна стояла не нижче інших молодих держав на Заході й своїх найближчих славянських сусідів. Дослідники, наприклад, початкових зносин Руси з Польщею таки просто визнають культурну перевагу Руси.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. III, Львів. 1905, розділ III і IV. Д. Багалій, Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті, т. I, Харьків, 1928. В. Сергѣевичъ, Древности русскаго права, т. I і II (було кілька видань). А. Прѣсняковъ, Княжое право въ древней Руси, Петербургъ, 1909. В. Новицький, Снеми руської землі X-XII віків, «Праці Комісії для виучування

історії західньо-руського та українського права, т. III, Київ», 1927. Про «Руську правду» з старшої літератури: П. Мрочекъ-Дроздовскій, Изслѣдованія о Русской Правдѣ. I-III, Москва, 1881-92; В. Сергѣевичъ, Русская Правда, Петербургъ (вийшло в «Лекціи и изслѣдованія по исторіи русскаго права»); Н. Рожковъ, Очерки юридическаго быта по русской Правдѣ, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1897, XI і XII; В. Ключевскій, Курсъ Руской исторіи т. I, розділ XIII-XIV. З новішої літератури: М. Максимейко, Опытъ практическаго изслѣдованія Р. Правды, Харків, 1914: його ж, Систем Руської Правди в її поширеній редакції, «Праці Комісії історії укр. права», т. II, Київ, 1926; його ж, Інтерполяції в тексті поширеної Руської Правди, там же, т. VI, Київ, 1929. В. Чернов, До питання про аналізу текста Руської Правди, «Записки Істор. Філол. Відділу Української Академії Наук», т. XX, Київ, 1928. М. Максимейко, Закупи Р. Правди, «Наук. Записки, наук. дослід. катедри іст. укр. культури», 10, VI, Харків, 1927; його ж, Про смердів Р. Правди, «Праці Комісії істор. укр. права», т. III, Київ, 1927. С. Шелухин, До вивчення Р. Правди, Прага, 1930. Видання Р. Правди: К. Левицький, Правда Руська, памятник законодатний права руського з XI віку, Львів, 1895 і Р. Лащенко. Памятка українського права, I. Руська Правда, Прага, 1927. Питання про феодалізм в Київській Руси: Н. Павлов-Сильванскій, Феодализмъ въ древней Руси, изданіе 2-е, Москва, 1923; Н. Рожковъ, Руская исторія въ сравнительно-историческомъ освѣщеніи, т. XI; Н. Рубінштейн, До історії соціяльних відносин Київської Руси XI і XII в., «Наукові записки наук. дослід. катедри історії укр. культури», т. IV. Харків, 1927; С. Юшков, Феодальныя отношенія въ Кіевской Руси, «Ученыя Записки Саратовскаго Государственнаго Университета», т. III-IV, Саратов, 1924. Огляд питання у Д. Багалія, Нарис укр. історії, т. I, розділ VIII. Про торговлю Київської Руси з Заходом досі ще не перестаріла праця: В. Басильевскій, Торговля Кіева съ Регенсбургомъ, «Журналъ Министерства Народного Просвѣщенія», 1898, VII. Любомировъ, Торговыя связи древней Руси съ Востокомъ въ VIII-IX вѣкахъ, Саратовъ, 1923. Гр. Величко, Політичні й торговельні взаємини Руси і Візантії в X і XI ст. «Записки наукового тов. ім. Шевченка», т. VI, Львів, 1894. A. Szelągowski, Najstarsze drogi z Polski na wschód w okresie bizantyńsko-arabskim, Kraków, 1909. Матеріяльна культура й мистецтво, загальні огляди: Д. Антонович, Скорочений курс історії українського мистецтва, Прага. 1923, (літоґраф.) М. Голубець, Начерк історії українського мистецтва, т. I, Львів, 1922. ф. Шміт, Мистецтво старої України-Руси, Харків, 1919. К. Широцький, Українське мистецтво старо-князівської доби і його вивчення, «Наше Минуле», Київ, 1918, т. I. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. III. ст. 422-452. Спеціяльніша література: В. Січинський, Архітектура старо-князівської доби (X-XIII ст.), Прага, 1926, I. Моргилевський, Київська Софія в світлі нових спостережень, Збірник «Київ», 1926; М. Макаренко, Скульптура й різьбарство Київської Руси, «Київські збірники історії й археолоґії, побуту й мистецтва», т. I, Київ, 1931; М. Макаренко, Черніговський Спас, «Записки істор.-філол. Відділу Укр. Академії Наук», т. XX, Київ, 1928; I. Моргилевський, Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідами, Збірник «Чернігів і північне Лівобережжя», Київ, 1928; М. Макаренко, Борзенькі емалі й старі емалі України взагалі, там же; інші статті М. Макаренка й I. Моргилевського в тому ж таки збірнику. Про освіту й літературу XI-XIII віків: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. III, ст. 454-503. М. Возняк, Історія української літератури, т. I, Львів, 1920; М. Грушевський, Історія української літератури, т. 1-3, Львів, 1923-24; С. Єфремов, Історія українського письменства, т. I, Ляйпціг, 1924. Б. Лепкий, Начерк історії української літератури, т. I, Коломия, 1922. Ів. Франко, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів. 1910. В. Перетц, Слово о полку Ігоря, Київ, 1926.

VII

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. ВОЛОДИМИРКО. ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ. РОМАН. КОРОЛЬ ДАНИЛО І ЙОГО РІД. ТАТАРСЬКА РУЇНА. УПАДОК ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Коли в першій чверті XII століття в південно-східніх наших степах показалася перша татарська орда, вона не застала вже на Руси єдиної держави, подібної до держави Ярослава Мудрого й його синів. Українсько-руська земля давно вже розпалася на окремі землі-князівства, і серед цих земель Київ уже не відогравав ролі політичного центра. Такий центр утворився на західньо-українських землях, у Галичині. Як ми вже бачили, Галицька земля відокремилася ще в кінці XI століття. Тут з другої половини того століття засіла династія Ростислава Володимировича, Ярославового внука. Його три сини Рюрик, Володарь і Василько поділили були між собою Галичину. Рюрик скоро помер, і фактично князями залишилися Володарь, що мав свою столицю в Перемишлі, і Василько в Теребовлі. З відокремленням Галичини не могли помиритися князі сусідньої Волині, піддержувані великим князем Київським Святополком. Почалася завзята боротьба, одним з трагічних епізодів якої було осліплення Василька. Та Володарь і Василько відбились від Святополка, погромивши його самого на Рожнім полі (на Галицько-Волинськім пограниччю) і його союзників-угрів під Перемишлем (1099). Василько й Володарь померли майже одночасно, і за якийсь час майже вся Галичина опинилась в руках Володаревого сина, талановитого й енерґійного **Володимирка** (1141-1153). Він переніс свою столицю до Галича, а свойому небожу Івану віддав в уділ Звенигород. Коли ж Іван (прозваний Берладником) почав інтриґувати проти нього за допомогою бояр, він вигнав його з Звенигорода і почав панувати в Галичині єдиновласно. Він жорстоко покарав крамольних бояр і твердо сидів у свойому Галичу, не вважаючи на небезпечне сусідство з Угорщиною й Польщею, з котрих кожна зазіхала на Галицьку землю, та на ворогування з київськими князями. В боротьбі проти угорського короля Гейзи Володимирко спирався на союз з імператором візантійським Мануїлом Комненом (сестра Володимирка була за грецьким царевичем), а супроти київського великого князя Ізяслава II Мстиславича — на союз з його ворогом, суздальським князем Юрієм Довгоруким, скріплений шлюбом Володимиркового сина Ярослава з дочкою Юрія. Багато клопоту Володимиркові наробив Іван Бер-

ладник, який мав своїх прихильників і серед бояр, і серед простого люду в Галичині. Він захопив був одного разу самий Галич, а другий раз навів на Володимирка київські полки і поляків. Але Володимирко відбився від ворогів. Скористувавшися з боротьби Ізяслава II з Юрієм Довгоруким, Володимирко захопив Ізяславові землі на Волині, т. зв. Погоринську волость. Тоді Ізяслав з одного боку, а його союзник угорський король Гейза з другого, рушили на Володимирка. Хитрощами й підкупом угорських вельмож удалося Володимиркові прихилити на свій бік Гейзу, і той вплинув на Ізяслава так, щоб не вигонити Володимирка з Галичини, а лиш зобовязати під присягою, що він поверне Погоринську волость. Удаючи з себе тяжко хворого, Володимирко заприсягся на хресті св. Стефана, привезеному з собою уграми, що верне Ізяславу забрані землі, а Гейза виступив в ролі поручителя. Одначе, як тільки минула гроза, Володимирко й не думав додержати присяги, а коли присланий від Ізяслава посол нагадав йому хрестне цілування, Володимирко насміявся з його. Але того ж самого дня він нагло помер (1153). Ця смерть в звязку з обставинами порушення даного слова й присяги зробила глибоке враження на сучасників, і в Київськім Літопису знаходимо надзвичайно живе й майстерне оповідання про смерть Володимирка, писане певно по живих слідах події. Хоч Володимирко встиг дуже скріпити Галичину, між іншим — поширивши експанзію свого князівства в південно-східньому напрямі на т. зв. Пониззя, на теперішнє Поділля, Буковину й Бесарабію, але його наслідникові Ярославу довелося почати своє князювання серед дуже тяжких обставин.

Ярослав, прозваний Осмомислом (1153-1187), був ще більш видатним політичним діячем, ніж його батько. Літопис характеризує його як «князя мудрого й красномовного, богобоязненого, поважаного по чужих землях і славного своїми полками». Ярослав був натурою сильною й палкою, часто нестриманою в своїх поривах, але був добрий політик, добрий господарь. Він ще більше скріпив своє Галицьке князівство, зробившись одним з найпотужніших руських князів свого часу. Не дурно автор «Слова о полку Ігоря» звертається до нього з такою апострофою: «Галицький Осмомисле-Ярославе! Ти високо сидиш на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські (себто Карпати) своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши ворота Дунаю, справляючи суди аж до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти одчиняєш ворота київські, стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!

Спочатку, під враженням батькової смерти, він упокорився перед Ізяславом, заявив, що віддається під його протекцію. Але скоро опанував собою й продовжував батькову лінію, не віддаючи Погоринської волости Ізяславу, і між ними прийшло до війни. Ізяслав прийшов з київськими, волинськими й чорноклобуцькими полками до Галичини. Під Теребовлею счинилася крівава битва (1154) з нерішучим вислідом; після неї Ізяслав заплямував себе жорстоким вчинком: звелів вистинати усіх полонених галичан. Та скоро по тому Ізяслав помер, і Ярослав увільнився від небезпечного ворога. Він

завязав широкі дипломатичні звязки, — з візантійським імператором (царевич Андронік Комнен довший час гостював у Ярослава в Галичині), з угорським королем, з німецьким імператором Фридрихом Барбаросою. Спирався він також на поміч Юрія Довгорукого, що з його дочкою був одружений. Деякий клопіт справив Ярославу Іван Берладник, що знову виплив був на політичну арену. Він зібрав собі дружину з ріжного бродячого елементу (їх звали «берладниками»), що дуже нагадував пізнішу низову козаччину в її початковій стадії. Може бути, що назва «берладник» пішла від міста Берладі в теперішній Молдавії. Прикликавши собі на поміч ще й половецьку орду, Іван кинувся на південну область Галицької держави, на Подунавіє, забрав її в свої руки й рушив вгору Прутом на Пониззя й далі. На поміч Івану вирушив з Київа син Ізяслава II, Ізяслав III, але Ярослав справився з своїми ворогами, Ізяслава III він навіть вигнав з Київа. Берладник скоро загинув, опинившись у Греції, і Ярослав Осмомисл мав з того часу спокій.

Держава Ярослава поширилася, як я тільки що згадав, аж до Чорного моря. Галицькі кораблі випливали Дністром у Чорне море, провадили торговлю з Олешшям при усті Дніпра, а галицькі рибалки ловили рибу в Дністровому лимані. Торговля збогачувала землю й давала князю ресурси для утримання сильного війська й активної закордонної політики. Столиця держави Галич став великим торговельним і культурним осередком. Тут можна було зустрінути купців зі сходу й заходу, тут перехрещувалися впливи Візантії й Західньої Европи, і памяткою цих впливів лишилися останки Пантелеймонівського храму, що в своїй архітектурі і в красах носить риси двох стилів: візантійського й романського. Саме місто було дуже добре укріплене. В Галичі за Ярослава Осмомисла заложено епіскопську катедру.

Одначе зовнішній силі держави не зовсім відповідали справи внутрішні. Вже за Володимира дуже велике значіння придбала боярська верства, що перетворилася помалу в родову й земельну аристократію з колишніх старих дружинників. Бояре претендували на участь у владі, домагалися, щоб князь нічого не робив без боярської думи (ради), захоплювали вищі уряди. Бояре власне тому й піддержували такого претендента, як Іван Берладник, що сподівалися тримати його в своїх руках і сами правити за нього. Уже в часі Володимирка боярські «коромоли» стають язвою, болячкою галицького життя. Ярослав Осмомисл мав слабу сторону в своїх особистих родинних справах: він не любив своєї шлюбної жінки Ольги Юрієвни, залишив її і взяв собі за жінку якусь «Настаську» з боярської фамілії Чагровичів. Він мав од неї сина Олега. Родичі Настасії придбали сильний вплив при дворі, і це викликало незадоволення й заздрість інших бояр. Діло скінчилося дворцовою революцією: бояре захопили Ярослава в свої руки, нещасну Настасію спалили на вогні як чарівницю, всю фамілію Чагровичів вибили й узяли від Ярослава присягу, що він знову буде жити з Ольгою Юрієвною, яка перед тим мусила утікати з своїм сином Володимиром до Польщі.

Ярослав мусив скоритися, але попрежньому ставився недобре до Ольги Юріевни, так що вона таки покинула його й після ріжних пригод повернулася на свою батьківщину, Суздальщину, де скінчила вік у черницях. Ярослав ледве терпів її сина Володимира, так що й цей мусив був його на якийсь час покинути й шукати притулку аж у Путивлі у свого шваґра Ігоря, що за ним була його сестра, знаменита Ярославна «Слова о полку Ігоря». Умираючи (1187) Ярослав Осмомисл поділив був свою державу між обома синами, але як тільки він помер, бояре вигнали Олега, сина Настасії, і Володимир залишився князем сам один. Та він не мав позитивних прикмет свого діда й батька, це був пяниця й розпусник. З боярами він не вмів дати собі ладу, і ті збунтувалися проти нього й вигнали з Галича (1188). Вони запросили до себе на князівство талановитого Романа Мстиславича волинського, внука Ізяслава II київського з дому Мономаховичів.

Та зразу це привело лиш до великої усобиці. Володимир Ярославич утік з своєю родиною до Угорщини шукати помочи. Король Бела III дійсно прийшов з військом, витіснив Романа й заняв Галич, одначе не вернув його Володимиру, а проголосив себе за «короля Галичини» й залишив своїм намісником у Галичу сина Андрія (1189). При ньому зосталася й Угорська залога. Бояре спочатку були задоволені з того, бо фактично сами правили краєм. Але скоро угри дались усім в знаки. Та і взагалі на все населення чужоземна окупація зробила дуже прикре враження. Особливо повстало проти неї православне духовенство, і київський митрополіт почав закликати усіх князів, щоб вони визволили Галицьку землю зпід влади чужоплеменників. Кинувся був до Галичини син нещасливого Івана Берладника, княжич Ростислав, зібравши невеличку дружину. Але угри побили його й узяли в полон, де він і помер від ран. Тим часом Володимир втік від короля Бели, що держав його в арешті, подався до імператора Фридриха Барбароси й прохав помочи. Але Фридрих був занятий приготуваннями до свого відомого хрестоносного походу і йому було не до галицьких справ. Він тільки доручив польському королю Казимиру Справедливому, як свойому васалу, помогти Володимиру. Коли Володимир з польським військом явився в Галичину, всі зустріли його з радістю, угрів вигнали, і Володимир знову сів у Галичу. Ця перша угорська окупація тяглася недовго, всього якийсь один рік. Володимир до своєї смерти (1199) сидів у Галичу, спираючись між іншим на протекцію свого дядька Всеволода Суздальського. З його смертю припинилась в Галичині династія Ростиславичів, бо два сини Володимира залишилися в Угорщині і більше вже на Україну не повернулись.

Галичина перейшла до Романа Мстиславича (1199-1205), найвидатнішого князя на цілій Україні-Руси кінця XII століття. За короткий час йому удалося сполучити в одних руках Галичину й Волинь і створити нову велику державу, яка обєднала українські землі від Карпатів до Дніпра. Хоробрий, рішучий, Роман безоглядно поводився з своїми ворогами, особливо з крамольними боярами,

проте залишив по собі вдячну память і в письменних кругах, і серед простого народу, в його усній поезії. Літописець величає його «приснопамятним самодержцем всея Руси», котрий «подолав усі поганські народи завдяки свойому розуму й мудрости і поводився згідно з законом Божим. Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх як крокодил, переходив через їхні землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи діда свого Мономаха, що понищив поганих ізмаїлтян, так званих половців». До памяти про Романа навязує літопис і чудову легенду про Евшан-Зілля. Він же згадує про те, що половці імям Романа лякали своїх дітей. Ще в XVI віці литовський хроніст Стрийковський, згадуючи про походи Романа на литовців, переказує, ніби Роман запрягав полонених литовців у плуги й орав ними, й що звідти, мовляв, повстала приказка: «Ой, Романе, Романе, худо живеши, литвою ореши».

Син польської княжни, дочки Болеслава Кривоустого, Роман в молодих літах довго жив у Польщі й Німеччині, й це йому дуже придалося для розуміння політики в середній Европі. Його батько Мстислав, бувши в 1167-69 роках князем київським, посадив Романа князем в Новгороді (1168). По смерти батька, який втративши Київ на користь Андрія Боголюбського, сів княжити у Володимирі на Волині, Роман повернувся на Україну й став князем волинським. Як ми вже бачили, в 1188 р. він зробив був невдалу спробу захопити й Галич. По смерти Володимира Ярославича він поновив свою спробу і цим разом задержав Галич у своїх руках. Тепер він став, як каже Грушевський «найбільшою політичною силою на Україні». Він приборкав крамольних бояр у себе дома, побив свого тестя київського князя Рюрика й посадив там, як намісника, свого далекого родича, князя Інґвара Луцького, потім пішов на половців і погромив їх кочовища. Але як тільки Роман повернувся до Галичини, Рюрик за допомогою Чернігівських князів і половців захопив був Київ і немилосердно його спустошив. Роман таки вигнав його знову, захопив у свої руки й постриг у ченці. Київ переходив з рук до рук і остаточно втратив своє політичне значіння. Він опинився тепер в залежності від галицько-волинського князя.

Роман піддержував приязні зносини з Візантією, з Угорщиною, зносився з папою Інокентієм III. В історичній літературі зберігся переказ, ніби папа пропонував Романові королівську корону, якщо він прийме латинство, але Роман відкинув цю пропозицію. Та новіші історики вважають цей переказ за легендарний. Під кінець свого життя Роман вмішався в боротьбу між Вельфами й Гогенштауфенами, ставши по стороні останніх. Він хотів помогти королю Филипу Швабському й пішов війною на союзника Вельфів, на польського короля Лешка, але в бою під Завихостом в літку 1205 року наложив головою.

Передчасна смерть не дала Романові закріпити престол за своїми малолітніми синами Данилом (що мав 3 роки) і Васильком (1 рік). Боярська опозиція знову підняла голову. Чернігівські Ольговичі знову явились в Галичину й захопили самий Галич. Вдова Романа з дітьми

спочатку зачинилась у Володимирі на Волині, але, боячись, що бояре видадуть її ворогам, утікла потай з міста й втікла до Польщі. Польський король Лешко залишив її з Васильком у себе, а малого Данила вислав в Угорщину до короля Андрія. З цього часу для молодих Романовичів настали часи, повні ріжних пригод і трівог, а для Галичини — 40-літній період усобиць, дуже красномовно названий в Галицько-волинському літопису «Великим мятежем». Держава Романа зробилась предметом аспірацій її ближчих сусідів — Польщі й Угорщини, які думали поділити її між собою, а з другого боку — її шарпали ріжні претенденти й боярські інтриґи.

Спочатку Галичину захопили три Ігоревичі (сини звісного героя походу на половців Ігоря Святославича), родичі Осмомислової фамілії. Але вони посварилися з галицькими боярами і, щоб мати з ними спокій, справили по всьому краю різню боярам. Вирізано їх було коло пятисот. Але це тільки розлютовало бояр. Вони вдалися за допомогою до угорського короля, удаючи, що хочуть мати князем Данила, піймали двох Ігоревичів у свої руки й повісили (1211). Коли молодий Данило прибув до Галича, то виявилось, що бояре хочуть правити його іменем сами. Вони вигнали матір Данила, а за нею мусив знову покинути Галич і Данило. Тоді провідник боярської партії боярин Володислав Кормильчич проголосив себе князем (1213). Але з цим не могли помиритися ані українські князі ані сусідні володарі. Андрій з Лешком зїхалися в 1214 році в Спішу й умовилися між собою, щоб посадовити угорського королевича Коломана в Галичині, який мав одружитися з польською княжною. Польща забирала собі частину Галичини з Перемишлем і Берестейщину. Молоді Романовичі мали дістати собі Волинь. Галичину знову окупувало угорське військо. Цим разом угри почували себе твердіше й носилися вже з планами заведення в Галичині церковної унії. Одначе, становище, витворене Спішською умовою, продержалося недовго. Андрій скоро посварився з Лешком і цей спровадив до Галичини, за порозумінням з галицькими боярами, новгородського князя з смоленської династії М с т и с л а в а У д а т н о г о, завзятого вояку. Мстислав зявився, вигнав угрів і став князем галицьким (1219). Гірко було Данилові, що його батьківщина опинилася знову в чужих руках, але він помирився з Мстиславом і одружився навіть з його дочкою, в надії по смерти Мстислава (що не мав синів) таки стати князем у Галичу. Тим часом він занявся відновленням цілости свого Волинського князівства і відібрав назад від поляків Берестейщину й Забужжя. Але на поворот собі Галича довелося йому дожидати ще дуже довго. Поляки й угри пішли війною на Мстислава, і він мусив разом із Данилом утікати на галицьке Пониззя. Але прийшла поміч від половців і литовців, і Мстислав з Данилом здобули назад Галич, при чім угорська й польська залога попали в полон разом з угорським королевичем Коломаном. Але коли довелося миритися з уграми, то Мстислав умовився, що віддасть свою другу дочку за наймолодшого угорського королевича Андрія й зробить його своїм наслідником у Галичині. Данило знову був обійде-

ний. Аж тільки смерть Мстислава (1228) розвязала йому руки. Він уже добре укріпився на Волині. Його брат Василько, що сидів у Бересті, був йому вірним другом і помічником. Данило зручно використав усобицю у Польщі й з усіма своїми силами взявся добувати галицький стіл від угрів. Він здобув таки в 1229 р. Галич, і населення радісно його вітало. Але бояре далі снували свої інтриги й коромоли, і за їх допомогою угри знову опанували Галичину. Вдруге забрав був Данило Галич (1233), але бояре висунули йому нового конкурента в особі чернігівського князя Ростислава Михайловича. Кілька років тяглася ця боротьба, аж поки в 1237 році Данило не заволодів Галичем у третє — і на цей раз уже остаточно. В 1240 році він заволодів Київом і посадив там свого намісника. Та остаточно зломив він свого ворога Ростислава, якого піддержували угри, аж в 1245 році в крівавім бою під Ярославом. Після того з Угорщиною настав мир.

Але тут вдарила страшна гроза зі сходу: на Україну насунули татари. Цей татарський поход був відрухом могучого руху в Азії, що його викликав Чінгіз-хан Монголії Темучин на початку XIII в.

Джерелом наших відомостей про татар являються записки й оповідання ріжних авторів — китайських, перських, арабських, славянських і західньо-европейських. Протягом XIX століття орієнталісти зібрали й видали в перекладі цілий ряд відомостей про монголів та їх походи. Серед записок сучасників дуже важливі записки францисканського ченця, італійця Плано Карпіні, що в 1246-47 роках їздив в посольстві від папи Інокентія IV до татарського хана і переїздив через Київ, і ченця Вільгельма де Рубрук, що їздив у 1254 році від короля Людовика IX до хана Сартана, Батиевого сина. Існують ріжні видання їх записок, англійські (1903 і 1900 років), французькі (1889-1909) нарешті російські (1911). Має значіння й відома праця Марко Поло, подорожнього з 1271 року. З наукової літератури, окрім перестарілої праці Гаммера (Geschichte der Goldenen Horde, 1840) можна вказати на праці російського вченого Березіна, правда, теж давні, з 1853-55 р.

Батьківщиною монголів був степ Гобі за Байкалом, на південному сході в басейні Амура. Тутешні орди кочували в степу, часом грабуючи сусідів, часом наймаючись до них на службу, як от до китайців. На чолі кожної орди стояли свої династії, з поміж котрих вибирались на соймах — «курултаях» хани. В половині XII в. в семї хана Багатура народився син Темучин, який обєднав окремі орди в одну сильну орду, а в 1206 р. курултай в Каракорумі вибрав його «Чінгіз-ханом» — великим ханом усієї Монголії. З того часу починаються його великі походи й завоювання. По черзі були завойовані: східний Туркестан, Китай, потім Західній Туркестан, — Самарканд, Бухара, Хіва, Мерв, Герат. Боротьба з султаном Ховерезма (Хіви) Магометом привела до опанування цілого східнього й південного побережжа Каспійського моря. Скрізь завойовники несли з собою спустошення й руїну. В погоні за Магометом вислав Темучин корпус свого війська під проводом Джебе й Субутая. Вони

загнали Магомета на один острів Каспійського моря, де він і помер. Але Субутай пішов далі, опанував північну Персію, пограбував Грузію, перейшов понад Каспієм повз Дербент і вийшов на північний Кавказ. На одсіч татарам виступили яси, косоги й половці. Улесливими обіцянками й дарами татарські ватажки одвели половців і погромили ясів та косогів. Тоді кинулись на половців. Це сталося в 1222 році. Половецький хан Котян утік до свого зятя Мстислава Удатного, що сидів на той час у Галичу. Половці рознесли трівогу по руські землі. З ініціятиви Мстислава у Київі відбувся соим українських князів. Зібрались тут три Мстислави: Мстислав Романович, великий князь Київський (з галузі Смоленських Мономаховичів), Мстислав Удатний галицький і Мстислав Всеволодович Чернігівський. Були й молоді князі: Данило Романович, Михайло Всеволодович та інші. Були й половецькі хани. Вирішено було помогти половцям і по лицарськи зустріти ворога в полі.

Тим часом татари зимували в 1222-1223 році в наших степах і зробили диверсію на Крим, де спустошили Судак. Весною 1223 зібралося блискуче військо: кияне, чернігівці, волиняне, галичане й смольняне. Піші полки плили вниз Дністром, кіннота йшла суходолом. Збірний пункт був коло острова Хортиці низче порогів. Галицьке військо приплило на тисячі човнах Дністром в море, а звідти вгору Дніпром. Від Хортиці вирушили просто на схід у степ. Літопис переказує, що від татар було посольство, яке умовляло прийняти мир, але князі не схотіли вступати в переговори і навіть наказали вбити послів. Данило Романович ішов в аванґарді і погромив перші татарські чати. Військо йшло, видко, Залозним шляхом і наближалося до Азовського моря. Над річкою Калкою (теперішній Калміус) зустріли головні татарські сили. Серед князів не було єдиного командування, ані якогось спільного плану. 31 мая 1223 року стався бій. Половці не витримали натиску монголів і кинулись тікати, вносячи замішання й паніку в українські полки. Книжі дружини й земські полки билися хоробро, але були розгромлені. Кияне з своїм князем Мстиславом Романовичем три дні оборонялись в таборі, але мусили капітулювати. Цілий ряд князів попав у полон і був замордований татарами. Усе кинулось тікати до Дніпра. Чимало загинуло в часі татарської погоні. Ті, що добігли до Дніпра, скоріше перевезлися на той бік і попалили за собою човни. Загинуло 9/10 цілого війська, а було його, коли вірити літопису, мало не сто тисяч. Данило Романович врятувався, хоч і був поранений. Погром справив страшне враження на всій Україні, але татари не розвинули свого успіху, повернули назад на схід і зникли в степах. Літописець міг лиш записати, що страшний ворог «не знати, звідки прийшов, і невідомо, куди подівся».

Українські князі скоро отямились після удару, і не видко, щоб Калський погром вніс якісь великі зміни в їхні взаємовідносини. Знову закипіла боротьба, головно за Галич, між Данилом і Ростиславом, якого піддержував Михайло Чернігівський. Як я згадував, боротьба закінчилась покищо перемогою Данила в 1237 році. Аж тут

знову появились татари. Виявилось, що катастрофа над Калкою була лише прелюдією загального погрому. В 1237 році татари показалися знову, в більшому числі, під проводом хана Бату, чи Батия. Цим разом вони вдарили на землю Рязанську, потім на Ростово-Суздальську. Великоруські князі ставили сміливий опір, але кожен боровся по одинці, і татари брали одно місто за другим. Великий князь Юрій II поляг в бою. Зруйнувавши протягом 1237—1238 років Великорусь, татари весною 1239 року зявилися на Україні. Вони взяли й зруйнували Переяслав, потім Чернігів, спустошили ціле Лівобережжя, а в кінці 1240 року переправились через Дніпро й облягли Київ. Тут сидів намісник Данила Галицького тисяцький Дмитро. Після геройської оборони Київ був узятий і зруйнований.

Татари рушили далі на захід, перейшли Волинь, Галичину, потім Польщу й Угорщину, і тільки на Шлеську під Лігніцем зупинили їх заковані в залізо чеські й німецькі лицарі. Літом 1242 р. почав Батий свій відворот, знов перейшов всю Україну й зупинився аж над Волгою. Тут він заложив свою резиденцію й розіслав звідси своїх послів, вимагаючи у князів зруйнованих Великоруси й України покори й визнання себе за верховного правителя.

Почалося тоді паломництво тероризованих руських князів до татарського володаря в орду. Вони їздили «на поклон» і для підтвердження своїх княжих прав. Разом із тим почалася довга доба в історії як Великоруси, так і України, відома під назвою «татарського ярма». Для великоруських земель ця доба тяглася формально аж до 1480 року. Для України вона була значно коротша й носила відмінний характер: у нас татарське панування полишило без порівняння менше сліду в обсягу соціяльного й політичного устрою, в обсягу культурно-побутовому. На Великорусі, завдяки більшій ґеографічній близькости й зручности сполучення по Волзі татари безпосередньо налягли на князівства, взяли в свої руки справу затвердження князів, близько втручались в їхні внутрішні стосунки. Населення було обложено поголовною даниною, яку збірали татарські урядовці. Обхоплена з усіх боків татарськими сітями Суздальська Русь була відрізана від зносин з іншими сусідами, за виїмком новгородської республіки, що одна з поміж великоруських земель не була завойована татарами й продовжувала стояти в тіснім звязку з Ганзейським союзом. Лиш дуже помалу, аж з другої половини XIV століття почала Великорусь емансипуватися зпід татарської зверхности. Але довге перебування під цією зверхністю положило свій відпечаток на цілу дальшу історію великоруського народа й на саму його національну вдачу, надавши їй риси грубости, жорстокости й деспотизму.

Інакше було у нас на Україні. Правда, й тут спочатку татари наложили було руку на князів, і сам Данило Галицький мусив їздити в орду на поклон. Але ця подорож викликала загальне почуття образи за таке пониження свого князя — сліди цієї образи бачимо в літописнім оповіданні про подорож Данила в орду. Знов же таки й факт замордування чернігівського князя Михайла в орді за те, що він не схотів виконувати там понижуючих для його становища цере-

моній, свідчить, що на Україні інакше реагували на накидання васальної залежности від татарського хана.

Упокорившись поки що перед ханом, Данило дістав від нього потвердження: «бисть поручена земля його йому». Одначе Данило не думав на завжди примиритись з таким становищем: він почав наново зміцнювати свої сили й засоби оборони, упорядкувавши відносини з своїми ближчими сусідами, і в той же час оглядався за поміччю на Заході. Насамперед він замирився з угорським королем і одружив свого сина Льва з його дочкою (1256). Потім розпочав зносини з римським папою Інокентієм IV., сподіваючись, що той зможе викликати хрестовий похід проти татар.

Ще перед тим, як Данило навязав зносини з папою, поїхав до Риму якийсь «архієпископ руський» і, не заставши там папи, явився літом 1245 року до Ліону, де саме відбувався в присутности папи Інокентія IV. церковний собор. Як доводить Ст. Томашівський, цим архієпископом був Петро Акерович, київський митрополит, поставлений на митрополію за допомогою чернігівського князя Михайла Всеволодовича Прогнаний татарами з своєї столиці він, в порозумінні з Михайлом Всеволодовичем, що, видко, не мав сили сам його оборонити, поїхав на захід шукати у папи поради й оборони. На соборі він розповів про погром Руси татарами і перестеріг західньо-европейське суспільство перед грізною небезпекою з боку татар. Його оповідання зробило велике враження і, може бути, що під впливом Петра Акеровича папа вислав на розвідки в орду свого легата Плано Карпіні. Про виступ Петра Акеровича в Ліоні на соборі (він пристав до унії з римською церквою) збереглося оповідання в двох анґлійських літописах половини XIII в. На цих літописах головно й засновує свою розвідку про місію Петра Акеровича проф. Томашівський.

Плано Карпіні, їдучи в орду, на початку 1246 р., бачився з князем Васильком і намовляв його до унії з римською церквою. Потім, уже в березні місяці, десь на Подонні зустрів він самого Данила, як той повертався з орди, й мав з ним переговори. Коли ж Плано Карпіні повертався сам від татар і бачився літом 1247 року з Данилом і з Васильком, то довідався, що від Данила вже поїхав до папи посол, ігумен Григорій. З Плано Карпіні поїхало нове посольство від Данила. Між галицьким князем і папою завязалося дуже жваве листування, папа висилав до його булу за булою, заявляв, що приймає його в «протекцію св. Петра» й обіцяв поміч. Одначе самого головного, на що сподівався Данило, — орґанізувати хрестовий похід проти татар — папа не зміг, а тому скоро прохолов Данило і до церковної унії з Римом, на яку погоджувався, думаючи придбати за це західньо-европейську поміч.

Ведучи зносини з папою, Данило задумав ще інший далекосяглий план, який мав здобути йому певну опору на заході. Коли по смерти останнього герцога Австрії з дому Бабенберґів почалася боротьба за його спадщину, і Австрію захопив був чеський король Отокар II., Данило пристав на пропозицію угорського короля Бели

(за згодою з папою) одружити свого сина Романа з сестрою померлого герцога Гертрудою, наслідницею австрійського трону. Роман поїхав до Австрії і взяв під Віднем шлюб з Гертрудою (1252). Але угри дуже слабо піддержали його в боротьбі за австрійську спадщину з Отокаром, і Роман мусив тікати до батька, покинувши жінку. На тім і скінчився австрійський епізод політики Данила. З Польщею Данило жив у добрих відносинах.

Тим часом у Данила зявився новий ворог — на півночі. Це була Литва. Вже Романові Мстиславичу довелося вести завзяту боротьбу з литовським племенем Ятвягів. По його смерти литовці знову почали непокоїти своїми нападами Волинь. В 1219 році прийшло було з ними до згоди, але нові наїзди Ятвягів примусили Данила заключити союз з мазовецькими польськими князями і з Тевтонським орденом і взятись до рішучої боротьби з Ятвягами. Ця боротьба велася ним з великою жорстокістю: ятвязькі оселі скрізь палено і самих ятвягів винищувано. Справа закінчилась завоюванням Ятвязької землі і поділом її між союзниками (1254). Коли литовські племена уперше обєднав в одній державі князь Мендовг (1219—1264), то Данило спочатку жив з ним в миру й навіть одружився був з його родичкою, але зріст сили Мендовга став здаватися йому небезпечним, і він заложив проти Мендовга сильну коаліцію з тевтонських лицарів і деяких литовських племен. Одначе війна не мала великих розмірів, і вороги скоро замирилися (1254): Данило заручив свого наймолодшого сина Шварна з дочкою Мендовга, а Романові, що повернувся з своєї австрійської пригоди, Мендовг дав уділ на Білій Руси з Новгородком, Слонімом, Волковиськом та іншими городами. Тепер держава Данила й сфера його безпосереднього впливу поширились далеко на північ, аж до басейну Німана й Нарева.

Саме серед цих походів папа прислав Данилові через свого легата королівську корону. Готуючись до боротьби з татарами, Данило не хотів, щоб коло прийняття ним з папських рук королівської корони було багато шуму. Тому одже коронація відбулася тихо й скромно, на самій північно-західній окраїні Данилових володінь в Дорогичині (1253).

Тим часом уже наростав конфлікт з татарами. Він виник через т. зв. «Татарських людей», себто тих українських громад, які вибилися зпід безпосередньої залежности від своїх князів і піддалися сами під татарську зверхність. Питання про цих татарських людей звязується в нашій історичній літературі з питанням про Болоховську землю й Болоховських князів. Звістки про «Болохово» появляються в XII столітті, коли під цією назвою виступає область, яку історики означують, як територію верхнього басейну річки Случи й Бога, отже більш-менш східню частину Волині, яка прилягає до північної Київщини. Уперше науково дослідив питання про Болоховців київський учений М. Дашкевич своєю працею «Болоховская земля», 1878 (і цілий ряд пізніших його статей на цю ж тему). На думку Дашкевича яку поділили Антонович, а пізніше Грушевський, Болоховці це було якесь українське плем'я, може

з деякою домішкою турксього (чорноклобуцького) елементу. Вони жили на верхівях Случи, Горині та Богу й заховали до певної міри свою автономію, мали навіть якихсь своїх «князів». Галицький учений А. Петрушевич, а за ним і Ст. Томашівський вважали Болоховців за волохів. Галицькі вчені Д. Зубрицький, Іс. Шараневич і київський учений Н. Молчановський вважали Болоховців за зрущених половців і взагалі за племя туркське. Хоча Болоховці займалися хліборобством, але зберігали деякі кочовницькі риси й визначалися своїм опозиційним настроєм супроти своїх зверхників. галицько-волинських князів. Вони піддержували крамольних галицьких бояр в їх боротьбі з Данилом. Коли Батий ішов на Галичину, болоховці перейшли на його бік. Вони й далі залишилися в татарській протекції («сіяли для татар просо й пшеницю», як каже літопис), виплачуючи їм дань, а до Данила ставилися вороже. Мати цих «татарських людей» у себе під боком, здавалося Данилові дуже небезпечним. Він пішов на болоховців походом, поруйнував і попалив їхні городи, «розкопав їхні греблі», як і зазначує літописець, побрав багато людей у неволю. І таких репресій Данилові доводилося уживати ще не раз, бо болоховці вперто трималися своєї татарської орієнтації. За прикладом болоховців і деякі громади на Київщині й на Поділлю стали виломлюватися зпід княжої влади й переходити під татарську зверхність, воліючи платити легку дань татарам, нім нести всі тягари, звязані з послухом князю, якому доводилось вічно воювати й напружувати всі сили своєї держави для її оборони. Хоча про безпосередні причини конфлікту з татарами ми точно не знаємо, але можна догадуватись, що власне ота боротьба Данила з «татарськими людьми» викликала інтервенцію з боку татарських властей.

Представником Золотої Орди на Правобережній Україні був спочатку татарський воєвода Куремса. Піддержуючи анти-князівські рухи серед місцевого українського населення на Волині й на Поділлі, він зробив кілька походів, які мали скоріше характер воєнних демонстрацій, на Волинь і на Пониззя, але на ці походи Данило відповів новими карними експедиціями проти непокірних підданих отих людей татарських (1252—54). За кілька років замісць Куремси з орди було прислано нового воєводу Бурундая, з далеко більшими силами, і той почав тепер наступати на Данила (1259). Данило побачив, що не має сили протистати татарській перевазі й мусив скоритися. З наказу Бурундая він мусив сам власними людьми поруйнувати укріплення своїх міст — Володимира, Кремянця, Луцька, Львова та інших, мусив посилати свої полки татарам на допомогу в їх походах на Литву й на Польщу, одним словом, йому довелося цілком скапітулювати. Ніякої допомоги з Заходу не прийшло. Тепер держава Данила була позбавлена способів оборони і, як каже Грушевський, «найдорожча мрія Данила про боротьбу з татарами розвіялась як дим». Це зробило тяжке пригноблююче враження на Данила й мабуть прискорило його смерть (1264).

В особі Данила зійшов зі сцени безумовно один з найвидатні-

ших українських князів. За такого вважає його однодушно наша історіографія. Вже в галицько-волинському літопису знаходимо коротку, але яскраву характеристику Данила, як князя і як людини: «се же король Данило, читаємо там, — князь добрий, хоробрий і мудрий, іже созда городи многі, і церкви, постави, і украси ї разноличними красотами, бяшеть бо братолюбієм свіяся з братом своїм Васильком: сей же Данило бяшеть вторий по Соломоні». Майстерну характеристику Данила подає Костомаров: «Доля цього князя, пише він, мала в собі щось трагичне. Багато чого досяг він, чого не досягав жаден з українських князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший. Майже вся Україна, весь край, заселений українським племенем, був під його владою. Але не встигнувши визволитись зпід татарського ярма й дати своїй державі самостійне значіння, Данило тим самим не залишив і твердої запоруки цій самостійності на майбутнє. У відносинах до своїх західніх сусідів, як і взагалі в цілій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, неустрашимий, але разом із тим великодушний і добрий до наївности, менше всього був політиком. У всіх його вчинках ми не бачимо й сліду хитроців, навіть тих хитрощів, яких уживає людина, щоб не дати себе одурити. Цей князь уявляв собою повну протилежність обережним і хитрим князям східньої Руси, котрі, при всій ріжноманітности своєї вдачі, засвоювали від своїх батьків та дідів політику хитрощів та насильства, і звикли не розбіратись в засобах за-для досягнення мети... Особа Данила Галицького зостається благородною, найбільш симпатичною постаттю в цілій старій українській історії».

Грушевський, хоч і вважає постать Данила трохи ідеалізованою прихильним до нього літописцем, але віддає належне його витривалості, з якою він виборював собі свою отчину, ріжносторонності й рухливості його діяльности. Як і Костомаров, він не вважає його за доброго політика, закидаючи йому, що «його дипломатія була хаотична, його політика супроти татар короткозора, непевна, уривочна. Він не вмів організувати якогось широкого союза руських князів, ані опертися на народніх масах». Признаючи в нім «лицарськість, відвагу, певне поняття чести, відразу до нечесного підступу», Грушевський підкреслює, що цей лицарський дух взагалі був широко розвинений між українськими князями. Ст. Томашівський, визнає, що в особі Данила «зійшла до гробу одна з найідеалістичних постатей української історії: розумний, лицарський, культурний, гуманний, при сім енергійний. Завдяки цим прикметам він покінчив остаточно з боярською анархією й спровадив громадянство на шлях нормального громадського розвитку. Невдачі не зменшували його політичної вартости, бо приходилося йому ділати в незвичайно трудних обставинах, тяжчих, як мав його батько».

По смерти Данила старшим в його роді залишився його брат Василько, який ввесь час був вірним другом і помішником Данила, сам залишаючись немов в тіні поруч з своїм талановитим братом. Він зоставсь в своїм Володимирі на Волині, де скоро й помер (1270).

Спадщину Данила перейняв його син Лев I (1264—1301). На Волині по смерти Володимира князював його син Василько, «великий книжник і філософ», як зве його літопис, і меценат науки та мистецтва; він так само як і його батько не провадив якоїсь сепаратної політики, а вмираючи бездітний, передав своє князівство молодшому братові Льва, Мстиславу Даниловичу. Коли ж помер Мстислав, то син Льва I король Юрій (1301—1308) злучив у своїх руках і Галичину й Волинь, це й столицю переніс до Володимира. Таким способом по смерти Данила Галицько-Волинська держава не розпалась, і його нащадки старалися продовжувати намічену ним велико-державну лінію політики.

Лев I. супроти татар держався лояльної політики хоч це й не охороняло його від спустошень, які чинили татари, переходячи українські землі в своїх походах на Польщу та на Литву. Тимчасове ослаблення Польщі через внутрішні усобиці й Угорщини, зруйнованої татарським наїздом, Лев зручно використав для своєї експанзії. Спираючись на союз з чеським королем Вацлавом II, він забрав був від Польщі Люблинську область, а від Угорської держави Закарпатське підгіря з Мункачем, де жило українське населення. Так само використав він період усобиць на Литві, по смерти Мендовга, остаточно підбивши Ятвягів і посунувши північну границю своєї держави аж за Нарев.

З кінця XIII віку, коли уривається Галицько-Волинський літопис, наші відомості про події в Галицько-Волинській державі стають дуже скупі й непевні. Тільки комбінуючи деякі випадкові звістки, головно з чужих джерел, можна уявити собі загальний хід подій. Становище Галицько-Волинської держави в XIV столітті було значно тяжче, ніж за часів Льва: Польща вийшла з своїх усобиць, відбудована Володиславом Локстком, а за його сина, талановитого Кизимира Великого (1333—1370) перейшла в наступ супроти Руси. Угорщина теж скріпилася під новою династією Карла-Роберта Анжуйського (1307—1342), що відбив назад Мункач. Хоч татари перестали так дошкуляти, як раніше, але за те на півночі виріс небезпечний аґресивний сусід в особі Гедимина (1316—1321), що знову обєднав литовців в одну значну державу. Супроти всіх цих сусідів, що зазіхали на багаті й культурні області Галицько-Волинської держави, остання не могла протиставити відповідного опору, особливо коли з одночасною смертю синів Юрія I, князів Льва II і Андрія (1308—1323), скінчилася династія короля Данила. Престол перейшов до родича останніх князів, польського князя Болеслава Тройденовича мазовецького, який прийняв православну віру й прибрав імя Юрія (1323—1340). Та галицькі бояри отруїли його, і Галицько-Волинська держава стала здобиччю сусідів: Польщі й Литви. Якийсь час галицькі бояри за допомогою татар вдержували були управу в своїх руках (1340—1349), тоді як Волинь захопив литовський князь Любарт Гедиминович (1340—1385), брат великого кнзя Ольгерда. Але Казимир Великий увійшов в порозуміння з татарами і в 1349 році таки забрав Галичину. Якийсь час одначе Галичина перебувала під владою угорського короля Лю-

довика, що був по смерти Казимира й польським королем. Та в 1387 році за його дочки Ядвиги Галичина була остаточно приєднана до польської корони.

Отже фактично Галицько-Волинська держава, ця друга велика держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла обєднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу, фактично в половині XIV ст. перестала існувати. Але півтора століття її існування не проминуло безслідно для дальшої долі українського народу. Новіший дослідник проф. Ст. Томашівський дуже високо ставить заслуги Галицько-Волинської держави перед українським народом. Ця держава, каже він, зберегла Україну перед передчасним опануванням і асиміляцією з боку Польщі.

Розірвавши династичні й церковно-політичні звязки з Суздалем, вона з другого боку припинила процес асиміляції українського елементу з великоруським з перевагою великорущини. Нарешті вона відкрила західньо-европейським впливам доступ в широкій мірі й нейтралізовала однобічність впливів візантійських.

Ця держава, перейнявши культурно-національні традиції Київської Руси, свою політичну й соціяльну революцію розвивала під сильним впливом тих відносин, які існували в середній Европі. Хоч Роман і провадив жорстоку боротьбу з боярами, але зломити їх політичного значіння та їх економічної сили не міг. Політичні завирюхи першої половини XIII віку дуже сприяли боярським претензіям, і самому Данилові на верху його успіхів раз-у-раз доводилося рахуватися з боярською оліґархією. Не дурно літописець в одному місці каже, що «галицькі бояри називали Данила князем, а насправжки сами в своїх руках держали всю землю». Бояре навіть засвоювали собі право роздавати землі, і Данилові разом з Васильком довелося боротися з ними, наприклад, за право роздавати виробку участків з сіллю в Коломиї своїм дружинникам. Галицьке боярство зробилося справжньою аристократією, яка прийняла в свої ряди декого з дрібних, збіднілих князів, які ставали на службу до галицьких князів і звалися «служебними князями». Бояре, як думає дехто з істориків, звели з світу не тільки Юрія-Болеслава Тройденовича, але й обох останніх князів з дому Данила — Льва II та Андрія, щоб самим панувати в Галичині. Основою економічної сили боярства було, як уже було мною згадувано, велике землеволодіння, котре приносило значні доходи з сільського господарства завдяки родючости землі. Джерелом збагачення служили й вищі адміністративні посади, звязані з одержанням прибутків з доходів з землі, т. зв. «кормленія». Головною робочою силою по маєтностях були люде невільні, раби, або на-пів вільні, які не мали права вільного переходу. Вільні селяне, смерди, почали називатися під польським впливом кметами. Вони поділилися на данників, які платили дань князю або боярину і на службових, які були зобовязані на користь земельних власників ріжними службовими повинностями. Перехід Галичини під польську владу потягнув за собою великі зміни в соціяльному устрою, та про це буде мова далі.

У звязку з розвитком торговлі з заходом починається в XIII віці в Галичині й на Волині зріст городів. Ще за київських часів через західньо-українські землі провадилася жвава торговля з середньою й західньою Европою. З упадком Києва посередницька роля в торговлі між заходом і сходом переходить до Галичини. Сюди приїздять купці з Польщі, Німеччини, Угорщини, Греції, з Балкану й закуповують продукти місцевого господарства та привозять свій крам. Про комунікацію рікою Дністром я вже говорив раніш. Такі міста, як Галич, Львів, Луцьк, Холм стають дуже важливими торговельними осередками й мають у себе значні колонії чужоземців. Після татарської різні князі взялися до колонізації спустошених міст, закликаючи чужоземних переселенців, особливо ремісників і майстрів. Цим переселъцям, серед яких було найбільше німців, давано право порядкувати по своїх власних звичаях, і таким робом появляється на українських землях німецьке право, себто самоврядування на основі законів, що ввійшли в практику по містах в Німеччині. Данило особливо сприяв розбудові міст. Він заложив міста Львів і Холм, які дуже скоро заселилися й зробилися значними центрами торговельного руху. Безперечно, князі рахували на те, що міста і міське населення може служити їм опорою в боротьбі з боярством, як воно не раз в дійсності й бувало. Сам Данило та його брат Василько особливо вславилися своєю будівничою діяльністю: літопис згадує про цілий ряд міст, храмів, замків, башт, побудованих ними. Галицько-Волинський літопис подає живий образ того, як будував Данило Холм, як закликав майстрів і ремісників — і своїх русинів, і німців, і ляхів, і татар, і всяких інших; він докладно змалював, як були збудовані і як пишно прикрашені були холмські церкви. А вже справжнім меценатом в ділі будування й прикрашення храмів явився Володимир Василькович. В літопису знаходимо цілий панегірик йому за його будівничу діяльність (він побудував міста Берестя, Камінець Литовський) і за його турботи щодо збагачення й прикрашення храмів не тільки на своїй власній Волині, але навіть і в далекому Чернігові.

З усієї будівничої діяльности Данила, Василька, Володимира та інших князів збереглися до наших часів сами лишень руїни, але й на основі цих руїн та ріжних випадкових знахідок можна бачити, що мистецтво в Галицько-Волинській державі було розвинуто дуже високо. Ми бачимо в ньому впливи візантійського, романського й ґотицького стилів в архітектурі й орнаментації. Літопис зберіг нам імя одного з українських майстрів. Це був якийсь Авдій, що працював над мистецькою оздобою церков у Холмі за Данила.

Беручи близьку участь в політичних справах середньої Европи, Галицько-Волинська держава близько втягувалася і в духові інтереси західньої Европи, підлягала її культурним впливам. Галицько-Волинській літопис подає масу звісток з політичного й культурного життя західньої Европи, видко, що він був дуже добре з тим життям обзнайомлений. Як зауважує проф. Ґрушевський, літопис цей майже не робить ріжниці між християнами грецького й римського обрядів, з пошаною ставиться до римського папи, але в той самий час стоїть

на твердім православнім становищу. Той же проф. Грушевський підкреслює, що українська національна свідомість виявляється в літопису дуже виразно: автор з надзвичайною утіхою занотовує все, чим його рідна Русь могла заімпонувати чужинцям: чи багатством своїх міст, чи красою й величчю Данилового війська, чи славою своїх князів. Галицько-Волинські князі так само, як і київські стояли в династичних звязках з ріжними пануючими домами Европи. Помалу входить в ужиток і латинська мова, як загально вживана в Европі мова дипломатичних зносин і урядового вжитку: появляються княжі печатки з латинськими написами, а грамоти останніх галицько-волинських князів пишуться по латині.

ЛІТЕРАТУРА

Загальні огляди: М. Грушевський. Історія України-Руси, т. II, Київ 1905, розділ VI—VIII і т. III, Київ, 1905, розділ I. Д. Багалій, Нарис української історії, т. I, Харьків, 1928, розділ XII. Ст. Томашівський, Українська історія, т. I. Львів, 1909. Н. Дашкевичъ, Княженіе Даніила Галицкаго по русскимъ и иностраннымъ извѣстіямъ Київ, 1873. Н. Смирновъ, Судьбы Червоной Руси. Москва, 1860. Обидві праці Дашкевича й Смірнова в українському перекладі «Руська Історична Бібліотека», т. V, Тернопіль, 1886. Крім того праці Андріяшева й Іванова про Волинь, а Молчановського про Поділля, зазначені в моїм V розділі. Б. Барвінський, Зїзд галицького короля Данила з угорським королем Белою в Преnбурзі 1250 р., Львів, 1901. Ом. Терлецький. Політичні події на Галицькій Руси в р. 1340 по смерти Болеслава-Юрія II, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XII. Про болоховське питання й анти-князівський рух XIII століття.; Н. Дашкевичъ, Болоховская земля и ея значеніе въ русской історіи, Київ, 1878. Його ж, — Новѣйшіе домыслы о Болоховѣ и Болоховцахъ, Київ. 1884; його ж — Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ, «Кіевскія Университетскія Извѣстія», 1899, кн. I. М. Сергієнко (М. Грушевський), Громадський рух на Україні-Руси XIII в., «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. I, Львів, 1892. Про справу церковної унії в XIII віці Н. Дашкевичъ, Переговоры папъ съ Даніиломъ Галицкимъ объ уніи Юго-Западной Руси съ католичествомъ, «Кіевск. Унив. Извѣстія» 1884, кн. VIII і окремо; J. Pelesz, Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom, 2 m., Wien, 1878—81. Wł. Abraham. Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi, t. I, Lwów, 1904. М. Чубатий, Україна і Рим в XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 123—124, Львів, 1917.; Ст. Томашівський, Предтеча Ісидора, Петро Акерович, незнаний митрополит руський, «Записки Чина св. Василія Великого», т. II, Жовква, 1926. Про внутрішні відносини: И. Линниченко, Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси, Москва, 1894. Укр. переклад цієї праці в т. VII «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1889. М. Кордуба, Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до половини XIII віку, Записки Наук. Тов. ім. Шевченка» т. 32, Львів, 1899. Про мистецтво загальний огляд: М. Голубець. Начерк історії українського мистецтва, ч. I, Львів, 1922, розділ IV (Мистецтво Галицько-Волинської держави).

VIII

СТАНОВИЩЕ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ-РУСИ ПІСЛЯ ТАТАРСЬКОЇ РУЇНИ. ЛИТВА. ПЕРЕХІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДУ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ. ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКІ УНІЇ.

В той час як на заході виростав і скріплявся новий осередок українського політичного й культурно-національного життя, намагаючись обєднати принаймні західньо-українські землі й Правобережжа, — на сході, над Дніпром ішов дальший розклад і упадок, мінялися старі форми життя й народжувалися нові, в котрих уже можна добачити ембріони, зародки будучих чинників.

Татарський погром, як уже згадувано, вплинув на зміну політичних відносин на цілім сході Европи. На землях великоруських, що обєднувалися головно біля Суздальсько-Володимирського князівства, татарщина залишила глибокий слід на всіх ділянках життя, відбилася на політичному укладі, на відносинах соціяльних, культурних, навіть на народній вдачі та психіці. Хоч не так глибоко, але рішуче відбилася татарщина й на наших землях. Передовсім вона завершила політичний занепад Наддніпрянщини з її осередком Київом. Цей осередок пересунувся на захід, до Галицько-Волинської землі. Стався остаточний розрив із північною Суздальською Руссю: розірвалися звязки династичні, політичні, економічні й культурні. Історичні шляхи народів українського й великоруського (чи властиво вже тепер — московського) розходяться.

Коли говорити про безпосередній вплив татарської руїни на Україну-Русь, перш за все повстає питання — на скільки справді ця руїна повела до запустіння наддніпрянської України й до звязаних із цим запустінням пізніших змін в складі самого населення? В російській історіографії установився був погляд, ніби по татарській руїні Наддніпрянщина обернулася в майже порожню пустиню. На приклад, Ключевський так просто й каже: «запустіння наддніпрянської Руси, почавшись у XII віці, було довершене татарським погромом 1240 року. З цього часу старі области цієї Руси, колись так густо залюднені, на довгі часи обертаються в пустиню з мізерними останками прежнього населення». В залежності від такого погляду повстала була, як знаємо, й теорія про прихід на порожні землі Наддніпрянщини українців з Підкарпаття.

Польська історіографія, особливо з XIX століття, також піддержувала цей погляд, щоб довести заслуги польського елементу в ділі нової колонізації «руської пустині» й заведення на ній культурного життя.

Та навіть і стара українська історіографія мала нахил перебільшувати запустіння наддніпрянської України після приходу татар, як се ми помічаємо, наприклад, ще в «Сінопсісі» Гізеля. Такий погляд про наче б то запустіння України в значній мірі залежав від того, що в кінці XII віку уривається Київський Літопис, і про події на Наддніпрянщині ми маємо дуже скупі й уривкові відомості в літописах Галицько-Волинському й Суздальському. Тому то по аналогії з пізнішими татарськими нападами й пустошіннями укріпився погляд про катастрофальний характер Батиєвої руїни. Лиш помалу, шляхом довгої праці, українська історіографія розвіяла ці перебільшені уявлення й зясувала дійсний стан речей. Заслуга в цьому належить в першій мірі М. Максимовичу, який в 1857 році виступив із розвідкою «О мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Батыево». Пізніше прийшла моноґрафія В. Антоновича «Кіевъ, его судьбы и значеніе» (в «Кіевской Старинѣ», 1882, кн. I), М. Грушевського, «Исторія Кіевской земли» (1891), М. Владимирського-Буданова «Населеніе Юго-Зап. Россіи отъ половины XIII в. до половины XV в.» (Архивъ Юго-Зап. Россіи, часть VII, т. 1). В цих працях зібрано багатий матеріял, який свідчить, що ніякого запустіння Наддніпрянщини так, як це уявляли раніш, не було.

Старі літописи, які взагалі доволі скупо й лаконічно оповідають про погром України Батиєм, нічого не кажуть про її повне запустіння: вони кажуть лиш, що багато людей загинуло, головно ті, що ставили татарам по містах опір; але решта ховалася від татар по лісах і печерах і, коли минула перша гроза, верталася знову на свої селища. Літопис виразно каже про зруйнування Переяслава й Чернігова на лівому березі Дніпра й Київа, Колодяжина, Ізяслава й Камянця на правому. Плано Карпіні в своїх записках оповідає, що коли він прибув до Київа в 1246 р., то з ним разом приїхали купці з Вроцлава, а в самім Київі він застав купців з Польщі, Австрії, Греції, Генуї, Венеції, Пізи, Франції, — отже, закордонна торговля провадилася повним ходом. Правда, місто було понищене, населення його зменшилося, але все таки про його «запустіння» говорити не доводиться. Частина київських церков безперечно загинула, але ж ні св. Софія, ні Печерський монастир не були зруйновані.

Як з оповідання Плано Карпіні, так і з інших звісток видко, що татари скрізь старалися знищити керуючу провідну верству, нагнати страху на масу й потім панувати над нею, беручи з неї дань і наставляючи свою владу. Особливо на руку татарам був той рух, що повстав між населенням, щоб не слухати своїх князів, а підлягати безпосередньо татарам. Ми знаємо, що цей рух «татарських людей» розвинувся і на Волині, і на північній Київщині. Отже татари не знищили населення, а тільки старались обернути його в покірну собі слухняну масу, позбавлену власного проводу.

Ще й треба брати на увагу, що українське населення, яке звикло до переполохів протягом довголітніх половецьких наскоків, було дуже рухливе, і люде нераз утікали з своїх місць, переховувались, а потім знову вертались назад. Тому постійний відплив і потім приплив населення не був ніякою новиною. Так само як на Наддніпрянщині люде тікали під захист лісів і болот, так і в Галичині утікали перед татарами в гори. Коли Данило вертався сам до дому після першої паніки, то зустрів в горах коло Синевідська масу людей, які також поверталась до дому.

Отже можна сказати, що українське населення залишилось на своїх місцях, хоч і потерпіло від татарського наїзду, але відносини й обставини життя дуже змінились. Київ перестав притягати до себе увагу князів, Суздаль взагалі перестав цікавитися українськими ділами, Галич був далеко й мав досить свого клопоту. Коли на північному заході виріс новий політичний осередок — Литва, то Наддніпрянщина доволі легко пристала до того осередку.

В половині XII. віку зараз після Батиєвого походу, експанзія татар була ще дуже сильна, розмах її ще не видохся. Українські князі ближчої до татар Чернігівщини поспішили в орду і цим заманіфестували свою залежність від неї. Більш упертий князь Михайло Всеволодович приплатив своєю головою.

Данило Галицький спробував був боронитися, але побачив, що не сила. Татари роззброїли його і, хоч не запанували безпосередньо над Галичиною, але не допустили поширення влади галицько-волинських князів на схід. Сам Київ спочатку формально був закріплений за князем Ярославом Суздальським, і в ньому якийсь час сидів його воєвода. З 1259 року всякі звістки про Київ у Галицько-Волинському Літопису припиняються, і не можна установити, хто саме ним володів і правив. Можливо, що Київщина перейшла до Чернігівських князів. Грушевський думає, що в Києві в останніх десятках літ XIII століття не було князів і що він був під безпосередньою владою татар. Київський митрополит Максим в 1300 році, «не стерпя татарського насилья», покинув Київ і перебрався до Суздаля. Потім в XIV віці виринають всякі дрібні князі з татарської руки, як от якийсь князь Федір, що сидів поруч з ханським баскаком і разом з ним напав був в 1331 році під Черніговом на проїзжого архієпіскопа Новгородського Василія й хотів його пограбувати. При ньому було всього 50 людей. На початку 1360-их років Київом уже володів князь Литовський Ольгерд.

Не стало мабуть князів і на Переяславщині, хіба що часом проскакують про них якісь глухі звістки. Вдержалися князі, а з ними й старий устрій лиш на Чернігівщині, де кріпко сиділа династія Ольговичів. Але тут ішов безперестанний процес дроблення уділів. Ще в кінці XII віку поруч головних осередків Чернігова й Новгород-Сіверська виросли князівства: Трубчевськ, Стародуб, Брянськ, Глухів, Путивль, Рильськ, Курськ, Воргол та інші. Згодом придбав більше значіння Брянськ. Чернігівські князі опанували територію Вятичів і засіли на столах у Козельську, Мосальську, Болхові, Ельцю, Ново-

сильську та інших містах, що лежали на території пізніших Калужщини й Орловщини. Та цей поділ на дрібні слабкі князівства зробив Чернігіво-Сіверську землю легкою здобиччю Литви й Москви.

Вже історія Галицько-Волинської держави XIII століття тісно вяжеться з новим політичним чинником, що виник тоді на північно-західній границі руського світа. Цим чинником була Литва. Ще в XII столітті супроти системи руських князівств, розбита на окремі незначні племена, Литва уявлялась слабким і маловажним сусідом. В XIII ж столітті вона обєднується в одну державу, здобуває чим раз усе більше значіння, а з початком XIV стол. виступає вже в ролі збірача розбитих білоруських і українських земель. В житті обох народів з цього часу і аж до половини XVI в. Литва відограє рішаючу ролю, а з білорусами вона тісно зв'язана й до сьогодні. Все те примушує звернути докладнішу увагу в нашім загальнім огляді на литовський елемент і на сформування литовської держави, яка протягом мало не цілих двох століть була державою й українського народу, була тою спільною будовою, де досить мирно та спокійно жили поруч себе народи литовський, український і білоруський.

Говорячи про цю державу, історик є у виїмково щасливому положенню: історіографія Литви прекрасно розроблена в працях українських, російських і польських учених, до яких в останні часи прилучилися й дослідники литовські; видано дуже багато джерел і, можна сказати, з великою докладністю освітлено всі важливіші сторони політичного, соціяльного й культурного життя держави, яку з повним правом можна називати литовсько-руською. Ще на початку XIX віку давніша історія Литви була густо вкрита туманом легендарних переказів, які безкритично повторювалися навіть в серйозних працях. Аж в 1878 році появилася перша наукова історія Великого Князівства Литовського, доведена до кінця XIV ст., написана київським професором В. Антоновичем. Пізніше в працях того ж Антоновича, Барбашова, Грушевського, Максимейка, Малиновського, Владимирського-Буданова, Леонтовича, Лаппи, Довнар-Запольського й Любавського — була детально розроблена внутрішня історія литовсько-руської держави, її устрій та соціяльна й економічна еволюція.

Головними джерелами для історії Литовської держави служать насамперед літописи, наш Галицько-Волинський (для XIII ст.) й літописи західньо-руські або білоруські; крім того польські хроністи Длугош, Мартин Бєльський, Стрийковський і хроністи німецькі. Ці джерела дуже повно зібрані й видані. Крім згаданих вище українських та російських учених історію Литви докладно досліджували польські вчені як старші — Нарбут і Лелевель так і новіші — Стадницький, Вольф, Левицький, Колянковський, Прохазка; вони досліджували головно політичну історію литовсько-руської держави XIII—XV віків. В молодій литовській історіографії за останні часи особливо докладно розроблюється доба Вітовта. В усіх цих працях, не вважаючи на ріжницю принципових поглядів їх авторів (в залежності від їх національного світогляду) використано величезний акто-

вий матеріял, і фактична історія Великого Князівства Литовського розроблена дуже пильно і докладно.

Тепер уже цілком точно установлено, що литовці уявляють собою самостійну галузь арійської родини народів. Їх мова зберегла багато архаїзмів і ще й тепер стоїть найближче з усіх живих европейських мов до санскриту. Історія застає їх на початку християнської ери на південно-східньому побережжу Балтійського моря і в басейнах Німана й Західньої Двини. Живучи в місцевостях лісових і болотяних, взагалі дуже глухих, вони довгий час не звертали на себе нічиєї уваги. Коли в XI і XII вв. заговорили про них німецькі хроніки й руські літописи, литовці розпадались на шість племен: Пруси жили між Віслою й Німаном; Жмудини — на правому березі нижнього Німана, властива Литва в басейні Вілії, Жемгола на лівім березі Двини, Корсь або Курони на півострові між Балтійським морем і Ризькою затокою, Летгола на правому й Ятвяги понад Західнім Бугом і верхнім Німаном. В межах кожного племени литовці жили окремими родами, без усякого політичного обєднання. Їхні хати були розкидані серед лісів малими, нічим незахищеними селами. Правили ними дрібні князьки або вожді, з котрих кожен сам по собі був безсилий і без значіння, бо його влада охоплювала щонайбільше кілька малих сел. Заняття литовців було поруч звичайного звіроловства і риболовства також примітивне хліборобство. Релігія литовців була подібна до поганської релігії славян, вони мали за найстаршого бога Перкунаса, що відповідав нашому Перуну. Але литовці мали жерців, чого не було у славян. Жерці називались «криве», а найстарший жрець — «Криве-Кривейто». Ці жерці були оточені великою повагою і мали високий авторитет.

Перші зустрілись з руським світом ятвяги. Вже в кінці X в. з ними воює Володимир святий. Далі без перерви воюють з ними галицько-волинські князі, аж доки в цій боротьбі ятвяги не вигинули або не засимілювалися з південно-західньою частиною українського племени. Видко, що ятвяги перші зорганізувались в якісь більші обєднання, але ними правило множество дрібних князів, серед яких ні один не спромігся стати на чолі цілого племени. На сході мали литовські племена постійні сутички з Полоцькими князями.

В XII столітті літописи подають багато звісток про напади Литви на сусідні польські й руські землі. Вони згадують про ріжних reges або duces, які стоять на чолі цих нападів, але без сумніву ці reges були ще дрібні князі, котрі не охоплювали своєю владою цілого племени. Та на початку XIII віку сталися події, які дали поважний імпульс до створення литовцями в цілях самооборони больш поважної орґанізації, ніж окремі родові союзи: на заході й на півночі у литовців виріс грізний ворог, далеко небезпечніший, як руські князівства. Цим ворогом були німецькі рицарі. В 1202 році папа Інокентій III затвердив на просьбу Ризького архієпіскопа Альберта Бугсгевдена статут Ливонського Ордена Меченосців, які поставили собі метою завоювання й обернення в християнство литовського племени Летголи (предки сьогоднішніх латишів). В 1230

році над нижньою Вислою утвердився Тевтонський Орден, який в 1237 році дістав благословення папи Григорія IX на таку саму місію відносно племени прусів. Литовці дуже скоро відчули, що вони опинились між двох вогнів. Меченосці протягом кількох десятиліть завоювали Ветголу і відірвали її від звязку з іншими литовськими племенами. Тевтонці вогнем і мечем почали навертати на християнство прусів і так само скоро опанували їхню землю. Тепер небезпека почала грозити жмудинам і литвинам. Залізна необхідність сприяла витворенню одної загальної влади.

Але що така влада для свого скріплення й для поборення претензій ріжних дрібних володарів потребувала опертя на чужім елементі, це ми бачимо на прикладі першого «збірача» литовської землі М е н д о в г а, в першій половині XIII віку. Ставши на чолі литовського племени, він захоплює так зв. Чорну Русь над Німаном: Гродно, Волковиськ, Слонім, Новгородок, і сюди, до Новгородка переносить свою столицю. По вимертю роду полоцьких князів він садовить там свого небожа Товтивіла. Мендовг сам прийняв був християнство, але скоро зрікся його. Дальші плани Мендовга перебила його смерть в 1263 р. в результаті змови проти нього литовських князів. На Литві знову наступило розєднання й смути, аж поки на початку XIV в. не появився новий «збірач» в особі князя Гедиміна, котрий поклав початок цілій династії. Г е д и м і н (1316—1341) не тільки опановує цілу Литву і Жмудь разом з Чорною Русю, він прилучає до себе Мінщину, а далі й князівство Турово-Пинське. За ним пішла Берестейська земля й Волинь. Гедимін провадив дуже зручну політику: одруживши своїх двох синів — Ольгерда з Вітебською княжною, а Любарта з Волинською, він здобув для них спадкові права на ці землі. Своїх пять дочок Гедимін повидавав за сусідніх польських і руських князів і цим завязав вигідні для себе союзи. Столицю держави переніс Гедимін до заснованого ним над річкою Вілією міста Вільни. Тут поруч з поганським святилищем свобідно засновувались православні й римо-католицькі храми: Гедимін відзначався дивною для тих часів релігійною толерантністю. Коли цей видатний володарь вмер в 1341 р., то залишив свойому наступникові Ольгердові досить значну державу, перейняту духом експанзії.

Цій експанзії не могли поставити перепон ані західня Біла Русь, ані Русь південна — Україна. Перша здавна була розєднана, розділена на невеликі, порівнюючи, князівства, друга була знесилена татарською руїною. Галицько-Волинська держава не могла поставити серйозного опору, вона сама доживала свої послідні роки. Але литовське завоювання не було страшним для руських земель; поперше воно несло їм увільнення від татарської залежности; подруге — литовське князівство вже за Гедиміна зробилось державою литовсько-руською і то такою, де руський елемент займав політично рівнорядне становище. Отже, не дивно, що обєднання білоруських і українських земель в одній спільній державі під династією Гедиміновичів одбувалось дуже скоро й легко. Литовці були ще поганами, і християнство дуже помалу зачіпало самі лишень верхи литовського

народу. Литовські князі женилися з руськими князівнами, але самі ще не зважувалися, принаймні одверто, приймати нову віру.

Вже Гедиміну, поруч з не дуже важкою експанзією на руські землі, доводилось витримувати тяжкий напір німецьких рицарів з заходу. Ця боротьба особливо загострилась за панування його сина, геніяльного Ольгерда (1341—1377). Ольгерд полишив діло оборони од німців одному з своїх братів, хороброму Кейстутові. Цей Кейстут сидів як удільний князь на Жмуді, провадив постійну боротьбу з німцями, а Ольгерд, як великий князь у Вільні, дістав вільні руки для акції на сході. Він поступнево інкорпорував Чернігівсько-Сіверську землю, садовлячи в головних її центрах своїх синів або небожів, як підручних князів-васалів, а в менше важливих залишаючи навіть місцевих князів з Рюрикового дому. Потім прийшла черга на Київську землю, заняту в 1360-х роках. У Києві засів син Ольгерда Володимир. Одночасно була окупована й Переяславська земля

Вже окупація Київщини викликала конфлікт з татарами, що вважали себе за зверхників над цією землею. Ольгерд пішов походом і в 1363 році розбив татар на Синіх Водах, (на пограниччі Волині й Подолії). Цим він закріпив своє володіння Київщиною, а слідом прийшла черга й на Поділля.

Тут на Поділлі трималися татари фактично найдовше з посеред українських земель. Витіснивши князів, вони залишили за населенням громадську самоуправу з виборним отаманом на чолі і тільки побірали з населення дань. Погром татарських сил відкрив Ольгерду дорогу на Поділля. Прилучення Поділля довершили підручні князі, небожі Ольгерда. Західньо-руський літопис подає нам дуже яскраву картину цієї їхньої акції, малюючи разом і обставини татарського панування на Поділлі: «Коли господарем над Литовською Землею був великий князь Ольгерд, він пішов у степи з литовським військом і побив на Синій Воді татар, трьох братів: князя Хачебея, Кутлобуга й Дмитра. Ті три брати, татарські князі, були дідичними володарями Подільської Землі. Від них правили в землі отамани, а баскаки, наїзжаючи, відбірали дань від тих отаманів. Брат же великого князя Ольгерда, князь Коріят, що держав Новгород Литовський, мав чотирьох синів: то були князі Юрій, Олександер, Костянтин і Федір. З тих Коріятовичів троє старших за дозволом великого князя Ольгерда й за допомогою Литовської Землі пішли в Подільську Землю, війшли в приязнь з отаманом, почали боронити Подільську землю, а дань баскакам давати перестали».

Обсадивши в 1370 році південне Поділля, Коріятовичі побудували три замки: в Смотричу, Бакоті, Камянцю. Пізніше повстали замки в Червонограді, Скалі, Брацлаві, Сокальці, Меджибожу, Божську й Винниці. Від 1374 р. дійшла до нас грамота Юрія й Олександра Коріятовичів міщанам Камянця з наданням їм ланів та випасів, з пільгою на двадцять років від податків і наданням самоуправи.

За Волинь Ольгерду з братом Любартом довелося витримати завзяту війну з польським королем Казимиром Великим. Українське

населення дуже піддержувало литовських князів. Белзька й Холмська землі залишилися за Польщею, а Волинь таки вдержали в своїх руках литовські князі.

Так Ольгерд обєднав у своїй державі всі білоруські й майже всі українські землі. Як я тільки що зазначив, причина успіхів Литви на цих землях полягала головно в тому, що литовські князі не порушували місцевого укладу життя. Вони не руйнували навіть удільної системи; що найбільше вони садовили своїх власних князів замісць Рюриковичів. Ольгерд так само, як і українські князі, поділив державу між своїми синами та ще й залишив уділи братові й небожам. В наслідуванні престолу у великому князівстві Литовському ще менше можна доглянути якусь певну систему, ніж на Руси. Так, за старшого, себто за великого князя визначив Ольгерд одного з молодших своїх синів Ягайла. Але, щоб фактично вдержати владу великого князя, Ягайлові треба було видержати збройну боротьбу з своїми братами, вбити свого дядька Кейстута й вступити в договірні відносини з його сином Вітовтом, що втік до німецьких рицарів, шукаючи у них порятунку.

Я підкреслював уже також і мирний характер інкорпорації литовськими князями руських земель. Здебільщого роблено було обопільні умови: великий князь литовський зобовязувався давати «оборону» князю руської землі, а цей обіцяв йому «покору». Коли ж замісць місцевого руського князя садовлено якогось родича великого князя литовського, то його відносини до великого князя залишались такі ж самі. Збереження старого укладу було немов принципом: «ми старини не рухаєм, а новин не вводим», як сказано було в одному тогочасному документі. Литва не мала свого виробленого державного апарату, що найбільше вона могла дати князя. Тому залишалася на місці вся прежня управа. Руські бояри ставали на службу литовського великого князя, а руські дружини й земські полки підсилювали його військо. Центральна влада на Литві не мала органів управи областями, число яких до того ж зростало в дуже скорім темпі. Тому, коли на місці виникали якісь трудні справи, вони звичайно йшли просто до самого «господаря», до великого князя, однаково, чи це були діла адміністраційні, чи законодавчі, чи судові. Вища культура русинів мала непереможний вплив на литовців. Вони переймали від русинів військову організацію й способи оборони. Будування фортець, їх укріплення, обсаджування залогами, княже господарство й адміністрація, податкова організація, суд — усе це запозичалось у Руси. На корінних литовських землях появляються руські назви: «намісник», «городничий», «тивун», «конюший», «ключник» і т. д., руська мова стає мовою великокняжого двора й державної канцелярії. Руська віра — так звалося на Литві спочатку християнство — мала вже в XIII в. свого гарячого адепта в особі Мендовгового сина Войшелка. Шлюби литовських князів з руськими князівнами скріпляли сей вплив ще більше. Сам Ольгерд перед смертю вихрестився по православному обряду. Столиця Вільно в XIV в. була властиво столицею не литовської, а литовсько-руської держави. В складі цієї держави тепер етнографічні литовські землі займали всього одну десяту частину.

Історичний процес західньої й південної Руси знайшов собі новий спільний осередок після того, як впали колишні осередки в Київі і в Галичу. Можна було сподіватись, що литовська династія й сам литовський етнічний елемент відограють ролю, подібну до ролі варягів X—XI століть, скріпивши собою ослаблений руський елемент і засимілювавшись з руською стихією. Але сталось зовсім інакше: в кінці того самого XIV століття сталася подія, що повернула історію Литовсько-Руської держави на зовсім інший шлях. Цею подією була політична унія Литви з Польщею.

*

Ця унія не прийшла як щось несподіване, випадкове, вона мала свій ґрунт з двох боків — і з боку Польщі, і з боку самої Литви. Перш за все боротьба з німецьким орденом, що набірала чим далі, то більш гострого характеру, вимагала спільної акції, бо німецький орден загрожував однаково Литві й Польщі, одрізуючи останню від моря. По смерти Людовика угорського в Польщі знову виникла усобиця: почалася конкуренція Велико-Польщі з Мало-Польщею. Перша висунула кандидатуру Земовіта Мазовецького. На руку Людовикової дочки Ядвіґи було кілька претендентів, але польські пани хотіли вибрати найкориснішого для себе; вони відкинули Леопольда Австрійського, відкинули Земовіта й зупинились на Ягайлові. Знов же й Ягайло шукав опертя в чужій силі. Він не міг дати собі ради з своїми братами й родичами, котрі виявляли сепаратистичні стремління, одні тягли до Москви, другі хотіли стати зовсім самостійними володарями. Найнебезпечніший був син Кейстута Вітовт, котрий склав формальну умову з німцями й з їх допомогою воював з Ягайлом.

Для Польщі унія з Литвою мала істотні підстави соціяльно-економічного характеру: відтята німцями від моря й стиснута ними на заході, вона могла звернути свою експанзію тільки на схід, на великі простори Литовсько-Руської держави.

Переговори між Ягайлом і поляками привели до заключення в 1385 р. так званої К р е в с ь к о ї у н і ї: Ягайло вибирався на польського короля і мав одружитися з Ядвігою, але наперед мусив охреститися по римському обряду. Ягайло зобовязувався вихрестити всіх своїх ще не охрещених підданих, зобовязувався звернути свої сили на те, щоб здобути назад втрачені на користь німців польські й литовські землі і — обіцяв привернути на вічні часи свої литовські і руські землі до польської корони.

Але Кревська умова була здійснена лиш в перших своїх точках: з початком 1386 року Ягайла вибрано польським королем, і він охрестився і взяв з Ядвигою шлюб. Він перевів масове охрещення своїх литовців по римському обряду. Литовські князі мусили підписати «присяжні грамоти» на вірність Ягайлові. Та реальне злучення Литви з Польщею натрапило на великі перешкоди, перш за все на незадоволення як литовського, так і руського елементу. Це незадоволення дуже зручно використав Вітовт і змусив Ягайла визнати себе за великого князя Литовського, і тільки по його смерти Ягайло

знову міг стати литовським князем. Отже, Кревська унія лишилась унією персональною, і тепер ціла литовська політика 40 років обертається біля особи Вітовта.

Це був видатний політик і добрий вояк. Його успішна політика високо підняла його міжнародний престиж. Він продовжував діло свого дядька Ольгерда і зібрав під свою руку всі білоруські і всі (окрім Галичини) українські землі; його володіння досягали Чорного моря. Зручно використовуючи усобиці в татарській орді, він дістав від татарського хана Тохтамиша формальне зречення з його історичних прав на руській землі. При усті Дніпра було збудовано фортецю св. Івана. Другий замок поставлено під Білгородом (нинішний Акерман). В Хаджибеї, де тепер Одеса, установлено порт, звідки руський хліб вивожено до Візантії.

Але цій експанзії на півдні поклав кінець страшний погром, який зазнав Вітовт в бою з 1399 р. над Ворсклою з татарами. Тут поляг цвіт українського, білоруського й литовського лицарства. Береги Чорного моря були втрачені. Цей момент використали поляки для нових переговорів про унію: князі й бояри литовські мусіли зобовязатись на випадок смерти Вітовта не шукати собі іншого князя, як Ягайло, а в разі смерти Ягайла поляки обіцяли вибрати собі на короля Вітовта. Крім того заключено обопільний союз для взаємної оборони.

Цей союз дав сполученим силам Польщі й Литви рішучу перевагу. В славнозвіснім бою під Грунвальденом 1410 року литовські, польські, білоруські, українські полки Вітовта й Ягайла завдали Орденові страшний погром. Але Вітовт не захотів нищити Орден до кінця і у себе на Литві провадив самостійну політику, прямуючи до того, щоб стати литовським королем. Перебуваючи ввесь час під загрозою одірвання Литви, поляки раз-у-раз поновляли спроби надати унії більше реальний характер. В 1413 році в Городлі унія дістала нову формулу, в якій практичне значіння мав пункт, що литовська шляхта римського обряду дістає такі ж права, які вже мала в Польщі шляхта польська. Поза тим і на далі Литва уявляла собою окрему державу.

Вітовт був одним з могучих володарів Європи. Свою одиноку дочку Софію він оддав за московського великого князя Василя. Свого небожа Жигимонта він вислав на престол до Чехії. Нарешті він рішив здійснити свій проєкт коронації королівською короною. На весну 1429 року до Луцька на Волині було скликано блискучий зїзд для цієї урочистости. Прибули цісарь Жигимонт, московський князь Василій, король данський, Ягайло, посли візантійського імператора й т. д. Але не прибула сама корона, затримана в дорозі поляками. Справу було відложено до нового зїзду у Вільні, але тим часом Вітовт помер 1430 р.

Це розвязало руки польським політикам, одначе ідея самостійности Литви уже укріпилася на стільки, що ліквідувати її самим фактом смерти Вітовта було неможливо: сороколітнє правління Вітовта сформувало й орґанізувало Литовську державу. Вітовт наніс удар удільній системі, повигонивши найбільш амбітних або властолюбних кня-

зів; але він залишив самим землям їх автономію, садовлячи тільки замісць князів своїх воєвод або намісників. Цю автономію він ґарантував особливими т. зв. «земськими установними грамотами», в котрих підтверджував права церкви й духовенства, забезпечував особисті права населення, його самоуправу й місцевий суд, а також реґулював фінансову справу.

Загальна тенденція внутрішньої політики Вітовта полягала в тім, щоб «з ласки господарської зберегти старовину, закріпити соціяльний, політичний і юридичний лад землі».

Місцеве управління цілком опинилося в руках місцевого боярства. Суд був зосереджений в руках воєвод і старост, на яких можна було апелювати до самого великого князя. В земських уставних грамотах згадуються і віча, на яких сходились бояри, міщане, міська шляхта і «чорні», себто прості люде. Населенню ґарантувалась безпечність особи: карати було можна тільки по суду. Громадяне держави діставали право вільного відїзду за кордон. При закріпленні цього нового ладу, який в головних рисах затверджував лад старий, удільні князі зійшли зі сцени, залишившися в характері службових князів, таких як і старші бояри.

Але при всім тім в державі виявився антаґонізм литовського й руського елементу, антаґонізм, який навмисне піддержували поляки. Між українсько-білоруськими князями й боярами з одного боку, а литовськими з другого було вбито клин — римо-католицьку віру й звязані з нею привілеї, виразно підкреслені, наприклад, в городельській унії 1413 р. Супроти сепаратизму українських та білоруських князів Вітовт висував значіння своїх литовських маґнатів, садовлячи їх на Руси намісниками й воєводами.

По смерти Вітовта мали б вибрати, згідно постановам унії, Ягайла, але литовсько-руські пани вибрали молодшого сина Ольгерда С в и т р и г а й л а, відомого з своїх авантурничих пригод. Ягайлові не залишилось нічого, як санкціонувати цей вибір. Обставини склались так, що Свитригайло мимоволі став, коли так можна висловитись, шефом руської партії в литовській державі. Українські й білоруські князі й бояри, незадоволені з тої переваги, яку мав тепер у великого князя латино-польський елемент, горнулися до Свитригайла, хоч він виявив себе зовсім незручним політиком і нещасливим вождем. Але з Свитригайла були незадоволені природні литвини за його симпатії до руського елементу. В противагу Свитригайлові вони висували молодшого Вітовтового брата Ж и г и м о н т а К е й с т у т о в и ч а, якого піддержував Ягайло й поляки. Вкінці дійшло до міжусобної війни, яка вирішилась в 1435 р. погромом Свитригайла під Вількоміром: 42 руських князів попало в полон; полягли найкращі українські й білоруські полки. В Польщі святкували тріюмф. Але Україна ще 4 роки трималась Свитригайла, аж поки литовці й поляки не добили його до кінця. Жигимонт став єдиновладним великим князем литовським. Та не довго він попанував: в 1440 р. він упав жертвою змови руських князів, які замордували його в замку Троках недалеко Вільни.

В Польщі вже не було в живих Ягайла і там сидів його син В о л о д и с л а в. Але Литва по смерти Жигимонта вибрала собі окремого князя в особі молодшого сина Ягайлового К а з и м и р а. На польському й на литовському престолах сиділи окремі володарі, хоча й рідні брати між собою. Фактично унія була розірвана.

Казимир повів на Литві дуже зручну політику, яка значно заспокоїла русинів: він посадив на Волині Свитригайла, а в Київі Олелька Володимировича, яко своїх підручних князів. Білоруським землям видав нові привілеї. Коли по смерти брата Володислава, що загинув у відомім поході проти турків під Варною, Казимир був обібраний і на польський престол, він видав нові привілеї руській шляхті.

Але коли Казимир почув себе міцно на обох престолах, то перестав церемонитись з русинами. Литовські магнати піддержували його в приборканні Руси. По смерти в 1470 році київського князя Симеона Олельковича було скасовано київське удільне князівство, і в Київі замість князів засів литовський воєвода, природний литвин-католик. Тоді українська іррендента підняла голову. На чолі її стали українські удільні князі. Син останнього київського князя Михайло Олелькович, в спільці з кількома іншими князями почав таємні переговори з Москвою, обіцяючи їй уступки на Білій Руси за поміч проти Литви. Але змову було викрито, і князь Михайло Олелькович заплатив за неї своєю головою. Але це не спинило князів, а лиш показало їм дорогу до Москви.

Поки Гедимін та Ольгерд обєднували білоруські й українські землі біля Вільни, на сході серед маси дрібних великоруських князівств виріс осередок, який так само почав обєднувати біля себе землі великоруські. Цим осередком стала Москва. Касуючи один по однім уділи та прилучаючи їх до себе, емансипуючись поволі від татарської зверхности, московські князі встигли до кінця XV. віку створити сильну, централізовану державу. Вони анектували Твер, Рязань, Новгород й почали приєднувати сіверські князівства. Тут вони зустрілися з Литвою.

Обєднавши майже всі великоруські землі, великий князь Іван III починає підносити претензії на землі білоруські й на українські, як на історичну спадщину Рюрикового дому. Він титулує себе «Государем всеї Руси». З династичного погляду його претензії були оправдані. Для Великого Князівства Литовського виріс грізний суперник.

Раніш за часів Вітовта удільні великоруські князі тягли до Литви супроти московської небезпеки. Тепер навпаки: дрібні удільні князі з сіверського погряниччя сами горнуться до Москви, і протягом двох останніх десятиліть XV віку цілий ряд дрібних сіверських князів перейшов під московську протекцію разом із своїми уділами. Між Москвою й Литвою наростав конфлікт. З огляду на це зросли на Литві уніонні змагання, піддержувані литовсько-католицьким елементом. Поляки й литовці вибірають собі спільних короля і князя й підтверджують унію раз-у-раз новими

пактами, хоч при тім Литва й зберігає свою державну окремішність. Проти українсько-білоруського елементу в державі вже починаються національні й релігійні утиски, правда, ще в слабій формі. Але це тільки зміцнює ґрунт для руської ірреденти. Не вважаючи на шлюб литовського великого князя Олександра з дочкою московського князя, між Литвою й Москвою вибухає 1501 р. війна, і московські воєводи побивають литовське військо та окупують цілу Сіверщину. Війна двічи затихала й двічи відновлялася. В результаті по миру 1514 року Москва здобула Смоленськ, Сіверщину аж до границі сьогоднішньої Полтавщини, і велику частину Білої Руси. В межичасі в самій Литві вибухло повстання під проводом українського князя Михайла Глинського. Це був останній акорд в боротьбі української та білоруської аристократії за національні інтереси. Повстання було подавлене, і Глинський утік до Москви. Стати представником і оборонцем інтересів руського елементу в литовській державі судилось іншим суспільним верствам, які тільки що входили в силу: це була шляхта, міщане й козаки.

Погром Литви Москвою й непевність руського елементу в державі додали прихильникам унії ще більшої енерґії в їх стараннях звязати Польщу й Литву до купи. Потреба в цій унії була збільшена ще й тою небезпекою, яка вже з кінця XV віку загрожувала Литовській державі з півдня.

В половині XV віку від татарської т. зв. Золотої Орди відокремилась Кримська Орда, на чолі якої стала династія Гіреїв. Кримські (перекопські) татари спочатку перебували у васальній залежності від Литви. Вони боронили українські землі литовської держави від татар східніх. Політика Кримської Орди змінилась з появою турків. 1475 року турецький флот появився в Криму. Хан Менглі-Гірей став васалом турків. Це мало фатальні наслідки для України. Нерішучий литовський уряд не зумів вдержати свого союза з Кримом. Менглі-Гірей вступив в союз з Москвою. На прохання свого спільника Івана III московського Менглі-Гірей 1484 р. вдарив на українські землі. Київ потерпів страшний погром, якого не памятав уже з часів Батия. Місто було спалене, і золоті чаші з св. Софії Менглі-Гірей післав у дарунок свойому союзнику в Москву. Вся Київщина була спустошена, її населення було частиною знищене, частиною уведене в кримський полон.

Але цей погром був тільки прелюдією до дальших, ще страшніших погромів. Року 1485 було спустошено Поділля. Року 1488 — Київщину. Року 1490 — Волинь й Холмщину, і далі майже кожен рік повторюються страшні татарські наїзди, які пустошать цілий край аж до Поліських болот і Десни. Ці наїзди мали страшні наслідки. Здобутки культури й цивілізації двох століть були знищені за кілька років. Вся Україна до лінії Росі й Десни обернулась в пустиню. Сотні тисяч найлуччого людського матеріялу пішло в неволю. «Усі страти в людях, каже новіший український історик, які потерпіла Україна протягом одного покоління після 1480 р., були такі, що ними можна б сколонізувати величезні простори лугів та степів».

По влучному вислову Стрийковського, литовського історика XVI віку, «турок тримав Кримську орду на поготові, як мисливець держить у своїх руках на поготові свору хортів». Ця свора що-року кидалась на нещасливий край і нищила його та обезкровлювала. Посол литовського великого князя Михалон Литвин (здогадуються що це був Михайло Тишкевич), бувши в 1548 році в Криму, бачив там несчисленне число українських невільників, які все прибували й прибували, так що свідкам цього безконечного потоку полонеників з України здавалося, що там на Україні вже скоро не залишиться ніякого населення.

Литовський уряд не міг дати собі ради з цим лихом. Він не здолав орґанізувати оборони, і само населення мусило так або інак цю оборону орґанізувати. Воно до цього і взялося. Уряд же шукав опори в тіснішій злуці з Польщею. Довге панування короля Жигимонта І (1506-1548) встигло дуже укріпити ідею унії між Польщею й Литвою. Аристократія ще трималася сепаратизму, але середній стан, шляхта від тіснішої злуки з Польщею жде поліпшення своєї долі: хоче збільшити свою політичну вагу, діставши такі самі привілеї, які мала вже шляхта польська: вона сподівається знайти через унію піддержку в обороні від наїздів татар та турків. Шляхта кількох земель вже подавала в такім дусі петиції до великого князя.

За панування Жигимонтового сина Жигимонта II. Августа (1548-1572) почалась тяжка війна з Москвою за Ливонію. Цілий її тягар упав головно на Литву, спеціяльно на її білоруські провінції. Шляхта цих провінцій почала налягати на князя-короля, щоб перевів унію. Її піддержувала волинська шляхта, яка терпіла від татар. Почалися переговори. Король був бездітний, і по його смерти знов могло повстати питання про окремий вибір короля для Польщі й великого князя для Литви. Сам король рішучо став за унію. Він скликав в 1569 р. спільний сойм до Люблина. Тут польські представники виступили з проектом повної інкорпорації литовських провінцій до Польщі. так що литовські магнати, в теорії прихильні до унії, мусили тепер боронитись од неї. Сойм затягнувся на кілька місяців, і його засідання приймали часом дуже драматичний характер. Щоб прихилити до себе українську й білоруську православну шляхту, король в часі сойму видав цілий ряд спеціяльних привілеїв для неї. Так дістала привілеї шляхта Волині, Київщини й Поділля. Проти неслухняних вживано ріжних репресій. Нарешті королю й полякам удалось перемогти противників унії, і трактат був заключений. Зміст цього многоважного в історії чотирьох народів: польського, литовського, українського й білоруського — договору був такий:

1). Польська корона й Литва зливались в одну Річ-Посполиту. 2). Король і великий князь мав бути один спільний, вибіраний спільним соймом і сенатом. 3). Король присягав при коронації на права обох народів. 4). Спільний сойм і сенат. 5). Спільна зовнішня політика. 6). Спільна монета. 7). Право набувати землі для польської шляхти в Литві і для литовської в Польщі.

Залишались окремими: 1). Державний герб і печать. 2). Окремі міністри. 3). Окреме військо. 4). Фінанси. 5). Законодавство. 6). Адміністрація.

Спеціяльні права новоприлучених українських областей були зазначені, як сказано, в окремих привілеях. У Волинському привілеї стояло, що стани волинської землі зрівнюються в правах з коронними. Задержується Литовський Статут з тим, що уневажнюються його постанови про військову службу шляхти: ці «тягари» з неї здіймалися, яко «противні вольностям коронної шляхти». По всіх урядах і по судах задержувалася руська мова і в цій мові мали видавати всі акти королівської канцелярії: тільки до міст можна було писати грамоти по польськи. Шляхта грецького закону в усім зрівнювалася з католицькою шляхтою й могла займати всі посади до сенаторської включно. Волинські уряди, духовні й світські, можна було давати лиш осілим обивателям, шляхтичам Волинської Землі.

Король мусив особливо рахуватися з Волинню, бо тут саме сиділи значні українські пани, всі оті князі Чорторийські, Острожські, Корецькі, Вишневецькі, далі Сангушки, Тишкевичі й інші, що стояли в такій опозиції до унії, боячись втратити своє провідне становище.

Брацлавщину прилучено до Волинського привілею, Київщині надано окремий привілей, який мав такий же зміст, що й Волинський: так само задержувалася чинність Литовського Статуту, забезпечувалися права руської, себто української мови й зазначалася рівноправність православної шляхти з римокатолицькою.

Прилучення до Польщі українських провінцій Литви — Київщини, Волині й Поділля одразу давало Польщі фактичну перевагу в цім новім державнім творі, який уявляв собою дивну мішанину принципів уній й федерації, свого роду компроміс ріжних державних і національних інтересів.

Яка ж була вага Люблинської унії, особливо для українського народу? Польські історики дають їй в своїх творах величавий апотеоз, як акту виключно державної мудрости. Справді поляки мали чого пишатись своїми досягненнями по тій унії: Польща робилася великою державою, розпоряджаючи при тім силами й засобами ще й Литви. Багаті українські землі відкривали широкий простор для колонізації за для її скупченої на неродючих надвислянських землях шляхти. Але для України і Білоруси, як каже Грушевський, «прославлений пізніше як акт любови, братерства, пожертвування, — в дійсності Люблинський сойм був ланцюхом насильств над чужими переконаннями, чужими правами, насильств, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин».

Але й для самої витвореної на основі унії нової спільної держави ріжні особливості її штучного устрою скоро дали себе відчути. Перш за все пішла дуже швидким темпом гіпертрофія відтепер спільного сойму. Тяжко було засимілювати литовсько-руський сойм, що вже мав свої власні традиції, з соймом польським. Литовські посли трималися окремо, й сойм розбився на дві частини. Бувши в меншости, литовські посли раз-у-раз хапалися за «протестації», а знаме-

ните «Liberum veto» було вжито уперше 1652 р. литовським послом з Жмуді. Спільний сойм, як каже проф. Лаппо, зробився більше конгресом, ніж парламентом. Литовські посли, як суроґат колишнього свого сойму, почали збіратись перед початком сесії на т. зв. «головний сойм» у Волковиську, а потім у Слонімі, де й намічали свою програму й тактику для будучого сойму. На час безкоролівва зїзди Великого Князівства Литовського здобували ще більше значіння, беручи на той час усю повноту влади в Литві у свої руки. І взагалі литовські посли й політики ревниво берегли автономію своєї обкраяної батьківщини, з того не раз виникали тяжкі ситуації для Польщі. Найбільше виявилося стремління литовців зберегти свою автономію в кодифікації т. зв. 3-ої редакції Литовського Статуту (1588).

Але з цього часу доля Великого Князівства Литовського, під яким залишились всього два невеликі окрайчики української території — Берестейська й Пинська області, тратить для нашого огляду ближчий інтерес.

ЛІТЕРАТУРА:

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. III, Львів, 1905 і т. IV, Львів, 1907. П. Клепатскій, Очерки по исторіи Кіевской земли, т. I, Литовскій період. Одесса, 1912.

Про литовські літописи: Д. Багалій. Нариси української історіографії т. I. Київ, 1923. Т. Сушицький, Західньо-Руські Літописи, частина I. Київ, 1921: частина II, Київ, 1929. Самі літописи видано в т. XVII, «Полнаго Собранія русскихъ лѣтописей», Петербургъ 1907. Загальні огляди історії Великого Князівства Литовського: В. Антоновичъ, Очеркъ исторіи Великаго Княжества Литовскаго, «Монографіи», Київ 1885: український переклад в т. VI «Руської Історичної Бібліотеки», Тернопіль, 1887. Н. Дашкевичъ, Замѣтки по исторіи Литовско-Русскаго Государства, Кіїв, 1885. М. Любавскій, Очеркъ исторіи Литовско-Русскаго Государства, Москва, 1910. 2-ге видання 1915 р. Про окремих литовських князів: I. Wolf. Ród Gedymina, Kraków, 1886; Він-же, Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku, Warszawa, 1895. K. Stadnicki, Olgierd i Kiejstut, Lwów, 1870; він-же, Synowie Gedymina, Lwów, 1881. А. Барбашевъ. Витовтъ и его политика до Грюнвальденской битвы, Петербург, 1885; він же, Витовтъ, Послѣднія двадцать лѣтъ княженія, Петербургъ, 1891 Vytautas Didysis 1350-1430. Redagavo Г. Šležas. Kaunas, 1930, J. Pfitzner, Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann. Brünn, 1930. J. Kolankowski, Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagellonów. Tom I. 1377-1499. Warszawa, 1930. Б. Ляскоронскій, Русскіе походы въ степи въ удѣльно-вѣчевое время и походъ князя Вітовта на татаръ въ 1399 году, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія». 1907, кн. IV-V і окремо. Петербург, 1907. Б. Барвінський, Жиґимонт Кейстутович, Львів, 1905. A. Prochazka, Władysław Jagełło, 2 tt., Kraków, 1908. Важніша література про Люблинську унію: В. Пичета, Литовско-Польскія уніи и отношеніе къ нимъ литовско-русской шляхты, «Сборникъ статей, посвященныхъ В. Ключевскому», Москва, 1909. S. Kutrzeba, Unja Polski z Litwą, Kraków, 1914. O. Halecki, Dzieje Unji Jagellońskiej, 2 tt. Kraków, 1919-20. И. Лаппо, Люблинская Унія и Третій Литовскій Статутъ, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1917, V.

IX

УСТРІЙ І ПОБУТ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В XIV-XVI СТОЛІТТЯХ. КНЯЗІВСЬКА ВЛАДА Й ОРҐАНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ Й КРАЄВОЇ УПРАВИ. ПАНИ-РАДА. СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ. ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ І КОПНІ СУДИ.

Я довше зупинився на огляді зовнішньої історії Великого Князівства Литовського аж до того часу, коли воно після Люблинської Унії 1569 року перестало відогравати самостійну ролю в політичному житті Східньої Европи. Зробив я це тому, що головна сила, спираючись на яку виросла ця обширна держава, був елемент руський, себто український і білоруський. Це обидва ці народи вклали свій хист, свою творчу енергію, свої матеріяльні засоби в будову Литовської держави; елемент литовський відограв свою орґанізуючу ролю лише в самому початку; він послужив звязуючим, скріпляючим цементом, щоб знову зліпити до купи окремі частини українського й білоруського світу, розбитого удільною системою й татарською руїною. Він дав свою династію, талановиту й енерґійну в її перших поколіннях. Сама окупація руських земель Литвою в XIV в., як підкреслює Грушевський, мала характер не завоювання, не чужоземної напасти, а прилучення, збірання земель руської держави, аналоґічного з тим, як збірали колись розсипані частини Київської Держави її провідники X-XI віків. Князі литовські дивилися на себе, як на спадкоємців давньої руської держави. Тому то українське й білоруське населення дивилося на них, як на своїх законних володарів, а на Литовське Князівство, як на свою власну державу. Цей погляд держався ще й за тих часів, коли після тіснішого зближення Литви з Польщею повіяло вже зовсім іншим духом.

Всі обставини, здавалося, вели до того, щоб Велике Князівство Литовське зробилося державою руського племени й забезпечило цьому племені вільний політичний і культурний розвиток. Але так не сталося. У руського елемента в Литві з кінцем XIV століття появився могучий суперник — Польща, яка володіла такою сильною для тих часів зброєю, як римо-католицька церковна орґанізація, підпорядкована римській курії з її світовими завданнями. Вже на початку XV віку польсько-латинська стихія бере в Литві гору над русько-

православною. Руський елемент, поки він ще не зазнав обмежень і переслідувань практично, обмежувався лиш до часткової опозиції. Ця опозиція все зростала в міру того, як правні обмеження руського елементу давали себе чути на ріжних ділянках суспільного життя все дошкульніше. Коли ж більшість українських земель опинилася безпосередньо під Польщею, почав дуже скорим темпом наростати конфлікт. Цей конфлікт виник тому, що Польща несла на українські землі зовсім інший соціяльний уклад, ніж той, що був під Литовською державою. І тому конфлікт був фатально неминучий. Він і вибух вже в кінці того самого XVI століття, коли сталося остаточне обєднання Литви з Польщею.

Як і сама державна організація, суспільний устрій Литовсько-Руської Держави — так правильніше було б називати Велике Князівство Литовське — являються органічним продовженням, розвитком і еволюцією суспільних форм давньої Руси. Державне право, взагалі правні відносини Великого Князівства Литовського виросли і розвинулися безперечно на ґрунті староруського права та його практики. Розуміється, старе українське право зазнало при тім певних змін, які викликалися новими обставинами життя. Але ці зміни були до половини XV віку нормальним внутрішнім, орґанічним процесом. Тільки від половини XV віку починаються на Литовській Руси польські та німецькі впливи й дають суспільному розвитку новий напрямок. До того ж часу руські впливи панують в усіх сферах політичного, суспільно-економічного й культурного життя.

Більшість істориків сходиться на тому, що Велике Князівство Литовське по своїй структурі наближалося до типу федерації (Грушевський, Любавський, Довнар-Запольський). Новіші дослідники (М. Чубатий і Л. Окиншевич) вважають його за «Staatenstaat» себто «держзву держав» — така форма сполучення державного, коли суверенна держава виявляла свою зверхність над залежними від неї державами в тім, що вони, маючи дуже широку незалежність у внутрішніх справах, на зовні підлягали певним обмеженням: вони повинні були давати до розпорядження суверенній державі своє військо або й платити дань. Але треба мати на увазі, що таке становище існувало не довго, доти лиш, доки князь Вітовт не поскидав удільних князів та не посадив своїх намісників: наступники Вітовта довершили його діло, і при кінці XV віку Велике Князівство Литовське вже було вповні обєднано одною центральною велико-княжою управою, хоч кожна з його областей, колишніх удільних князівств, зберігала досить широку внутрішню автономію.

Носителем суверенної влади в державі був рід Гедиміна, так як в старій Руси рід Рюриковичів. Одначе в способі наслідування Гедиміновичі, хоч і ділили свою державу на уділи (відповідно до історичних країв, що входили в склад держави), але на великого князя призначали не так старшого сина, як найбільш здатного або улюбленого батьком. Але трудно говорити про якийсь сталий порядок наслідування, бо рід Ягайла, який задержав велике князівство в своїх руках, не розростався, а навпаки, зменшувався і в другій

половині XVI віку зі смертю Жигимонта-Августа II вигас. Так як на Руси виликокняжий престол був звязаний з Київом, так на Литві він був звязаний з Вільною, головним містом корінної етнографічної Литви. Великий князь був зверхником цілої держави, він полагоджував відносини й суперечки між удільними князями, заміщав опорожнені уділи, керував спільною військовою силою, провадив закордонну політику, репрезєнтуючи державу на зовні. По уділах сиділи представники Гедимінового дому, або призначувані великим князем, або ж діставши в спадщину по батькові. Грала тут певну ролю й воля самого населення. По деяких областях воно привязувалося до своїх князів, як от на Київщині, де протягом трьох поколінь сиділи князі з династії Володимира Ольгердовича, що дуже дбали за свою землю й багато для неї попрацювали. Протягом цілого XV століття, як ми бачили, велася боротьба великого князя з системою уділів, і з цієї боротьби вийшов переможцем принцип єдиної влади великого князя.

В звязку з питанням про устрій Литовської держави стоїть питання про існування в ній ф е о д а л і з м у. Про те, що державний і суспільний устрій Литовсько-Руської держави розвинувся на основі феодальних відносин, говорили вже перші дослідники державного права цієї держави на початку XIX століття. Пізніше феодальний устрій Литовського Великого Князівства визнали цілий ряд українських і білоруських учених: В. Антонович, Дашкевич, Молчановський, Линниченко, Багалій, Лаппо, Пічета. Так само й польські вчені Прохазка та Кутшеба. Один з молодших українських учених І. Балінський розпочав спеціяльну працю «Нариси з історії феодалізму та феодального права в Польщі, Литві та на Україні» (1926), на жаль, не скінчену за його передчасною смертю. З деякими застереженнями визнають існування феодальних відносин такі авторитети для історії Литви, як проф. М. Любавський та М. Довнар-Запольський. Так само з великими застереженнями ставиться до феодалізму на Литві й Грушевський. Він уважає, що теорія рецепції феодальних порядків з Заходу зовсім не правдоподібна, одначе сам «не бачить простого виходу з цього питання». Автор розвідки про «Державно-правне становище українських земель Литовської держави» Чубатий є тої думки, що феодалізм на Заході та удільно-княжий лад у великім литоеськo-руськім князівстві на сході Европи мають між собою багато лиш зовнішних подібностей: у феодалізмі зверху й до низу маємо діло з наскрізь служебним ладом, ієрархічна драбина виступає тут ясно, а в удільнім порядку, як було й на Литві, головну ролю відогравав чинник династично-родовий.

Не мало й інших учених виступило проти рецепції феодальних порядків на Литві, уважаючи, що відносини, аналогічні до феодальних, виникли на Литві як місцеве явище в наслідок певних умов суспільно-політичного життя. (Владимирський-Буданов), Леонтович, Сергієвич та інші). Як писала Ол. Ефименкова, «устрій литовсько-руського суспільства, маючи деякі істотні риси феодального устрою, був дуже далекий від тієї вироблености форм, що характеризує феодальну систему Західньої Европи, і тому не слід прикладати до

соціяльних відносин Литовсько-Руської держави цієї доби такий певний термін як феодалізм, бо інакше ми створимо шкідливу плутанину в термінології».

Одначе всі ці непогодження щодо феодалізму на Литві мають здебільшого чисто формальний характер, бо справа властиво йде про певну назву явища, котре, як тепер уже загально признано в історичній науці, існувало всюди: майже всі країни, перебуваючи в стані натурального господарства, на певнім щаблі свого розвитку пережили добу феодалізму й феодальної системи, модифікуючи її форми в залежності від своїх економічних, політичних та інших умовин. Іще один з старих польських істориків Литви І. Ярошевич (у своїй праці «Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi», 1844/45) вказував, що феодальні порядки на Литві без усяких зовнішніх впливів виникли ще за часів Гедиміна через внутрішні обставини: потребу великого князя тримати в послуху місцевих князів і потребу у військовій силі. Великий князь роздавав землю найбільш впливовим боярам-рицарям, з умовою відбувати військову службу. Отже, земельна власність була умовна, звязана з відбуванням військової служби. Згодом феодальні повинності ленників зменшувалися, натомість право вільно розпоряджатись землею, як своєю власністю, збільшувалося. І як би ми не називали ці відносини, чи прикладаючи до них термінологію західньо-европейського феодалізму (як то, між іншим, практикувалося й в самім Вел. Княз. Литовськім), чи визначаючи якось інакше, суть цих відносин зостається та сама: як влучно висловився Грушевський, военна служба була альфою й омеґою постулатів, які ставила влада Великого Князівства Литовського своїй суспільности. А відбування цієї военної служби було нерозривно звязане з володінням землею, що вважалася власністю великого князя. Великий князь роздавав її під умовою служби якому небудь панові, той віддавав частину своєї округи іншій особі, та особа могла віддати частину третій особі, і так установлялася васальна ієрархія відносин, певна суспільна драбина, що на її найвищому щаблі стояв сам «господарь» землі, великий князь.

В другій половині XV віку зникли останки старого удільного ладу. На чолі держави стояв тепер великий князь, по суті необмежений монарх. Він не був звязаний ніякими правними нормами, але фактично з кінця XV віку примушений був ділити свою владу з Панами-Радою. Круг компетенції й діяльности великого князя по прежньому був дуже широкий: в його руках сходились, так би мовити, усі нитки державної управи, всі справи зовнішньої й внутрішньої політики. Він був не тільки «господарь», але й найбільший земельний власник: прибутки з великокняжих маєтків це була головна стаття великокняжого скарбу. Великий князь був завалений масою справ: розгляд земельних і взагалі маєткових тяжб, спори про спадщину, про шляхетство, про грабунки й образи... Подвійність становища великого князя відбивалася на складі органів центральної управи: одні виникають в звязку з потребами дворцового господарства, другі виникають з потреб держави. Так появляються дворцові урядовці:

маршалок дворний, подчаший, крайчий, стольник, мечник, подскарбій і т. д.

Поруч них виникають уряди земські: подскарбій земський — з функціями міністра фінансів: канцлер — начальник державної канцелярії і міністр закордонних справ; гетьман — військовий міністр. Аж до половини XVI віку всі ці земські уряди не мали самостійного значіння, були лиш виконуючими орґанами. Але коли на перший план виступає шляхта після 1569 р., ці уряди дійсно робляться міністерськими.

При великому князю помалу сформувався постійний орган — Пани-Рада. Так як і більшість форм та установ Великого Князівства Литовського, і це був пережиток і спадщина старих руських часів: це була княжа рада або боярська дума, що існувала й за послідніх галицько-волинських князів.

Проф. Малиновський, який у своїй праці «Рада Великаго Княжества Литовскаго въ связи съ боярской Думой древней Россіи» (1904-1912) перевів дуже докладне порівняння між обома цими установами, признає, що боярська Дума була першим генеалогічним ступенем до Ради і що вона правно вповні була оформлена з кінцем XV століття. Проф. Владимирський-Буданов каже, що Рада була орґанізована «по образу і подобію» старих боярських дум: первісні литовські князі, великі й удільні, сиділи на руських землях й користувались з готових давніх установ руських, між іншим і найбільше з думи боярської тих земель, що їх вони були захопили. Отже Рада як установа, це безпосереднє продовження руської Думи. Так само каже й Ол. Ефименкова: литовська Рада, як і московська боярська Дума, були дальшим розвитком княжої думи удільної доби. Звичайний характер, неоформленість компетенції відзначають цю установу, як і за руських князів. Ми бачимо, що Вітовт постійно радиться з своїми вірними панами, закликаючи також католицьких біскупів і провінціяльних намісників. Те саме й за Свитригайла й Жигимонта. За Казимира вже виразно виступає склад Ради: князі, намісники, біскупи, вищі двірські і земські достойники. За Олександра й за Жигимонта-Авґуста І вже цілком оформлюється постійний склад Ради. З особистої ради при великому князю Пани-Рада виростає в державну Раду Великого Князівства Литовського, яка працює й без князя в його відсутності. Спеціяльні привілеї 1492 і 1506 років закріпили правне становище Ради: вони наділили її правами, які звужували прероґативи велико-княжої влади: Рада дістала законне право вести дипломатичні зносини вкупі з великим князем: великий князь без Ради не міг переміняти чи скасувати її постанов у внутрішніх ділах; зобовязувався «не держати гніву» за противність своїм думкам і словам, виявлену на Раді кимсь з її членів; великий князь не міг одбирати урядів і карати когось без поради з Радою, так само не міг роздавати самовільно і староств; нарешті не міг витрачати державних коштів або вивозити їх за кордон без відома Ради. Привілей 1509 року просто казав, що всі закони видаються по обміркуванню їх Панами-Радою.

Що стосується національного складу Ради, то руський елемент у ній був сильний лиш на початках, до унії з Польщею, коли не тільки русини, але й природні литовці стали польщитися, приймаючи римо-католицьку віру. Так що ті князі й пани руського імени, що засідали в Раді в XV столітті, були русинами тільки по імени. Безперечних представників як української, так і білоруської народности було там дуже небагато. Виїмок творило лиш князювання Свитригайла. Унія з Польщею між іншим впровадила до Ради як постійних її членів чотирьох католицьких біскупів Литовського Великого Князівства. Ці члени Ради мали в ній великий вплив і вживали його, звісно, в інтересах своєї церкви, які за тих часів покривалися з інтересами польської народности й польської духової культури. Звичайно, на біскупів призначувано не русинів, а литовців уже спольщених.

Пани-Рада обмежила владу великого князя на користь аристократії. Вплив і значіння Панів-Ради зменшується в міру зросту значіння сойму й шляхти. Вже Статут 1566 р. закріплює перевагу за соймом, але все ж таки вища адміністрація й підготовка законопроєктів для сойму залишилась й на далі в руках Ради.

Коли виник литовсько-руський сойм? Він виріс і дійшов до свого значіння органічно. Спочатку ми бачимо надзвичайні зїзди рицарства для вирішення дуже важливих справ. Такий був зїзд 1401 року литовського й білоруського лицарства для обміркування унії. Те саме повторилось в 1413 році. В 1446 р. зібрався з'їзд для вибору Казимира Ягайловича. Це був уже властиво перший вальний сойм в дійснім розумінні слова. Потім сойм повторюється все частіше, але в XV віці ініціятива його скликання все лежить в Панів-Ради, і компетенція його неповна. Але в XVI віці компетенція сойму безмірно поширюється, формується шляхетське представництво, і Статут 1566 р. юридично закріплює сойм як постійну інституцію, установляє і порядок представництва: по 2 чоловіка від кожного повіта (хоч в теорії шляхта ніби може засідати поголовно). Сойм ділиться на два «кола»: коло Панів-Ради, яка входить до сойму in corpore, і лицарського кола. Вальні сойми послужили доброю політичною школою для шляхти, яка виробила собі звичаєве право соймів, закріплене Статутом 1566.

Професор Владимирський-Буданов в одній з своїх останніх праць, підкреслюючи, що литовсько-руський сойм розвинувся з поширеної Ради, каже, що протягом цілого XV століття властиво не було соймів, бо за сойм треба вважати таке зібрання, де виступають люде не тільки від своєї особи, але й від інших людей, заступаючи їх інтереси. Тим часом усі зібрання, що їх звуть соймами, складалися з людей, що їх поіменно, персонально було запрошувано: це були постійні члени Ради, князі й пани, що не були членами Ради, але особисто були запрошені. Отже, на думку Владимирського-Буданова такі збори правильніше називати «Посполитою Радою», себто поширеною. Перший справжній сойм, каже Владимирський-Буданов, відбувся допіру 1507 р., коли справді явилися на нього обрані представники від шляхти.

Особливе значіння мали сойми 1564-66 років. Вони прийняли нову редакцію Статуту, вироблену в 1566 р., перевели судову реформу, поділивши Литву й руські землі на 30 судових повітів з виборними суддями з-поміж шляхти, перевели адміністраційну реформу: державу поділено на 13 воєводств, а кожне воєводство на повіти. Воєвод мав призначати великий князь, але компетенцію воєводи було обмежено. Старост вибірала шляхта, і князь лише затверджував їх.

На українських землях були воєводства: Берестейське (повіти Берестейський, Кобринський, Пинський і Туровський), Підляшське (повіти Більський, Мельницький і Дорогичинський), Київське (повіти Київський, Овруцький, Мозирський, Житомирський, Канівський. Черкаський, Чернігівський, Новгород-Сіверський і Путивльський (останні три відійшли до Москви), Волинське (повіти Луцький, Володимирський і Кремянецький) і Брацлавське (Брацлавський, Винницький і Звенигородський).

Шляхта кожного повіту складала окремий військовий відділ під проводом повітових хорунжого й маршалка. Повітові відділи обєднувалися в більші військові одиниці по воєводствах під командою воєвод. Головним начальником війська був великий гетьман.

Повітові мали значіння й судових округ. В кожному повітовому місті були три судових установи (для шляхетського стану): суд земський для вирішення ріжних маєткових справ: він складався з судової колегії, обираної повітовою шляхтою: суд підкоморський — для справ про границі й межі шляхетських маєтків; суд ґродський або замковий для справ карних, на чолі якого стояв повітовий староста. Оцей же староста був і головою повітової адміністрації.

Всі ці реформи, зафіксовані в Статуті 1566 р., зробили великого князя литовського конституційним монархом, який сам без згоди сойму й Панів-Ради не міг нічого робити. Але обмежено також і панів. Тепер пануючим станом робиться шляхта. Та пани вдержують ще фактичну силу в міру свого економічного багатства, звязків і політичного впливу.

Як уже мені приходилось говорити, стара князівська Русь не знала станів — лише суспільні класи. Вільні громадяне поділялись на три головні категорії: бояри (і «люде княжі»), городяне і смерди (селяне). До них прилучилась ще четверта категорія «людей церковних». Поруч з вільними людьми існували на-пів вільні «закупи» й «челядь». В такім складі опинилось руське суспільство під владою литовських великих князів.

Дальша еволюція пішла тим способом, що витворилась ще одна — вища верства князівсько-панська, зложена з нащадків удільних князів і вищих бояр. Вона стала біля великого князя й допомагала йому в порядкуванні державою.

Згодом витворилася ще одна класа, яка пізніше стала грати ролю основної класи в державі — військово-службова або шляхта. Вона на зразок Польщі й під її впливом зробилася привілейованою верствою, станом, який абсорбував права всіх, хто стояв нижче од неї. З упривілейованням шляхти зникла рівновага класів: економічно

сильні й політично упривілейовані стали на горі, а економічно слабі й політично упосліджені — головно смерди, селяне, помалу тратили свої громадські права й попали на прикінці в кріпацьку неволю. Посередині стояли міщане, а понад класами — духовенство. Ось основний процес внутрішньої еволюції в Литві.

Придивімся до кожної з цих верств зокрема. Пани-аристократія. Ця верства була не дуже численна: до її складу війшло коло 20 князівських і коло 50 боярських фамілій. В старій Руси боярство не було замкнутим класом: особисті заслуги, богатство, вплив давали доступ до цієї класи і «поповим» або «смердьїм внукам». Тепер до панської верстви увійшли лиш видатніші боярські фамілії, й на далі доступ до неї був замкнений за дуже нечисленними виїмками. Удільні князі, сходячи зі сцени, як суверенні володарі, робились старшими слугами великого князя і в панській верстві творили лиш титуловану її частину, не маючи якихось особливих привілеїв. Основою сили панської верстви були земельні латифундії, а головним привілеєм — право мати свої хоругви й власні військові відділи. Ці відділи складалися з конних вояків: один кінь виставлявся 8 селянських «служб» (дворів). Перепис 1528 року дає нам, наприклад, такі цифри: князі Слуцькі цілою своєю фамілією виставили в поле 433 «коня». Князі Острожські — 426 коней, Радивили — 628. Пани Сапіги — 153, а князі Вишневецькі — всього 98.

Осередком княжих і панських фамілій була Волинь. Тут сиділи князі Острожські, Сангушки, Чарторійські, Дубровицькі, Збаражські, Вишневецькі, Порицькі, Воронецькі, Курцевичі, Четвертинські, Сокольські, Мосальські, Любецькі, Ружинські та інші, усе — потомки удільних князів. Крім них цілий ряд старих панських родів: Боговитини, Монтовти, Загоровські, Семашки, Гулевичі, Чапличі, Козинські — всі вони відогравали видатну ролю в політичному й культурному житті краю. Вся ця родова аристократія скупчила в своїх руках вищу адміністрацію. Уряди гетьмана, канцлера, маршалка на соймі, підскарбія, воєводи, каштеляна, старости — це все було в руках представників небогатьох родів. Навіть дрібніші посади намісників і повітових старост перебували переважно в руках аристократії. В її руках опинилась і Рада Великого Князівства — сенат і кабінет міністрів вкупі. Основою впливу панства стали фактичні, закріплені звичаєм привілеї. Особливі права аристократії були закріплені спеціяльними грамотами — «привілеями» 1492 і 1506 років: 1) Пани діставали імунітет від суду провінціяльної адміністрації; 2) на суд великого князя їх можна було кликати лише за 4 тижні до терміну суда; 3) скарги на панів можна було подавати лиш самому великому князю або Панам-Раді; 4) князі й пани мали виступати на війні під власною корогвою на чолі власних узброєних відділів.

Коли взяти національний склад литовсько-руської аристократії, то природних литвинів серед неї було дуже небагато: переважали старі українські й білоруські князівські та боярські фамілії. Фронда руських князів в половині XV віку привела до еміграції Глинських, частина княжих родів потроху вимерла, так що клас магнатів став

замкненою верствою. Він дуже скоро піддався, як побачимо, полонізації, так що вже в XVII віці був зовсім страчений для української народности.

Середньою верствою між аристократією й нижчими верствами люду став військово-службовий клас (бояре, земяне), який згодом прийняв од поляків назву шляхти. Основою цього класу була військова служба. Держава потрібувала військової сили. Старі княжі дружини були дуже слабі й не відповідали новим вимогам часу. Колишні земські полки не годились для далеких походів — отже треба було іншої орґанізації. Коштів для держання постійної великої армії не було. Тому то правительство притягає до воєнної служби всіх заможніших людей в розмірі, який відповідає доходності їх земельної власности. Так установився принцип служби з землі. Хто ж належав до цього військово-службового стану, з яких елементів він складався? Передовсім «земські бояре», нащадки бідніших боярських фамілій старої Руси, які не увійшли до аристократичної верстви. Далі — воєнні слуги панів (milites, sodales, як звуть їх тогочасні акти); нарешті міщане й заможніші селяне, яких за для цього увільнено від «тягла», себто робочих повинностей. До кінця XIV віку склад верстви був ще дуже рухомий, нехонсолідований; тільки з кінця XIV віку починається процес консолідації. Спочатку литовські великі князі виявили було тенденцію створити привілейовану військову верству з самих лиш литвинів-католиків; в такім дусі були видані привілеї Ягайла 1387 р. і Вітовта в 1413 р. Але в процесі боротьби з княжим сепаратизмом великі князі мусили опертись також і на українсько-білоруський службовий елемент, і привілеї Жигимонта 1432 і 1434 років беруть на увагу й українців та білорусів православної віри, остаточно увільняючи їх від усяких натуральних податків. Привілей Казимира Ягайловича 1447 року дає право «княжатам, панам, рицарям і боярам» вільно виїздити за кордон «для набуття ліпшого щастя або за-для рицарських вчинків». Шляхетські піддані увільнялись від грошевої дані, од обовязку направляти мости, замки і давати «стації», або постачати великому князю коней при переїзді й утримувати його в дорозі. Цей обовязок був пережитком старого руського «полюддя». Суд над підданими оддавався шляхті. Цей привілей вже цілком виразно окреслював соціяльно-політичне становище шляхти й робив її пануючою верствою. Дальші привілеї вже не додають нічого нового, а тільки підтверджують прежні права. Боротьба за переведення Люблинської Унії супроти панської опозиції принесла нову хвилю привілеїв для шляхти, сформульованих в грамотах на імя окремих земель: Волині, Київщини і т. д. Нарешті права шляхетського стану знайшли свій повний вислов у «Литовському Статуті», цьому справжньому кодексі шляхетського права.

Головна державна повинність була військова служба. Її тільки й виконувала шляхта. Соймова ухвала 1528 року установляла, що один кінь ставиться з 8 дворів, так як і для панів — маґнатів. Всі шляхтичі ставали під корогвою свого повіту. На випадок хоро-

би треба було вислати замісць себе сина або слугу. За неявку або самовільний одїзд можна було позбавитись маєтку.

Поруч шляхти повноправної, привілейованої, можна сказати, пануючої верстви у державі, була ще категорія неповноправної: це була збідніла шляхта, яка сиділа цілими гніздами-селами в різних місцях держави, була обложена певними повинностями на користь держави: відбувала замкову службу, сторожеву по границях, поштову. Звалася ця шляхта «околичною». Її існування нормувалося не писаним правом, а звичаєм, силою факту. Такої шляхти було найбільше на південнім Поділлю коло міста Бару, на Київськім Поліссі в Овруцькому повіті, на Чернігівщині коло Любеча й Остра. Вона мала аналогію до т. зв. «ходачкової» шляхти в Галичині коло Перемишля й Сяніка.

З часом ріжниця між привілейованою й непривілейованою шляхтою зникає: одні підіймаються в гору, стають в ряди звичайної шляхти, другі спускаються до селянського рівня, тільки що зберігаючи свою особисту свободу.

В міру виділення шляхетського стану відбувається виділення й формування міщанства. Стара Русь не знала міщанства, як окремої верстви, хоч міське життя було дуже розвинене: міста були осередком політичного, економічного й культурного життя, але їх «гражане» складались з тих самих елементів, що й «земля». Але вже в кінці XII віку помічаємо занепад міст і зріст великої земельної власности (особливо в Галичині). Під Литвою цей процес ще більш прискорюється. Вся вага й значіння переходять до панів і до шляхти, що сидить на землі. Одначе ще Галицько-Волинська держава розуміла вагу міст для торговлі й промисловости й почала шукати виходу в залюдненні міст чужоземними колоністами, головно німцями. Цим колоністам надавано самоуправу в формі т. зв. німецького або маґдебурського права. Суть маґдебурського права полягала в увільненні міського населення від юрисдикції правительственної адміністрації й в наданню місту самоуправи на корпоративній основі. Міщане складали свою громаду з власним судом і управою — на основі окремих в кожному випадку грамот. На чолі управи ставали виборні бурґомістри й ратмани, на чолі суду — війт і лавники. Тільки міщане підлягали їх юрисдикції: хто жив у місті, але на землі замковій або епіскопській, той уже їй не підлягав.

Хоча перший документ про надання німецького права зберігся лиш від 1339 року (про надання Болеславом Тройденовичом німецького права місту Сяніку), але можна думати, що фактично німецьке право було заведене по містах Галицько-Волинської держави значно раніше, ще з кінця XIII віку. Та з кінцем XIV століття починають надавати українським містам самоврядування на німецькому праві литовські князі. Як уже було згадано в 1374 р. таке право дістав Камянець на Поділлі, в 1390 р. Берестє, а далі цілий ряд інших міст. В кінці XV віку дістав Маґдебурське право Київ, в XVI в. Кремянець і Луцьк.

Надаючи німецьке право містам, великі князі литовські зобовязували їх тримати в порядку укріплення й відбувати сторожову

службу. Особливо це мало значіння по містах, ближчих до границі держави, на півдні й на південному сході, себто на Україні

Бурґомістр і ратмани завідували міськими доходами й видатками. Бурґомістр виконував звичайно свої обовязки лиш один місяць і потім передавав старшому з ратманів, аж доки не перебули всі, а тоді керування верталося до старшого. Війт і лавники вибиралися на все життя й складали судову колеґію. Дуже часто війтів призначав сам великий князь, і такий війт зосереджував у своїх руках суд і управу. Судив він разом з присяжними лавниками.

Одначе самоуправа мало поліпшила економічне становище міщан. Шляхта забезпечила себе свободою від плачення мита за продукти свого господарства або з краму, який спроваджувала для власного вжитку з-за кордону. Ремісників пани і багато з шляхти мали своїх власних. Міщанам заборонено було володіти маєтностями, купленими у шляхти. Отже, міщане були тісно замкнуті в мурах свого міста. Участи в соймі вони не брали. Над православними міщанами тяжили ще й конфесійні обмеження, які почались з часів Вітовта і в кінці усунули зовсім русинів від участи в міських урядах. Їх місце в чисто українських містах (таких як Камянець на Поділю) зайняв чужий напливовий елемент: поляки й німці. А на полі економічнім грізними конкурентами явились вірмени й жиди.

Нарешті підходимо до головної маси населення — с е л я н с т в а. Його доля й його еволюція тісно звязані з долею шляхетського стану. Як уже говорилося, в старій Руси існували такі катеґорії сільського населення. 1) вільні смерди, 2) напів-вільні закупи й 3) невільники. Еволюція була така: невільництво помалу тратить свій елементарний характер, і раби наближуються до становища звичайних вільних селян; але становище останніх з часом гіршає.

Литовсько-руське право ще на початку XVI віку знає невільну «челядь», призначену здебільшого для хліборобської праці. Частина жила на удержанні з панського двору, друга частина мала свої малі господарства. Статут 1529 року знає ті самі джерела невільництва, що й стара князівська Русь; полон, походження від невільних батьків, шлюб з невільницею, заміна смертної кари невільництвом. Але він знає і право викупитись за 7 років. Статут 1566 р. скасовує заміну смертної кари неволею. Нарешті Статут 1588 р. касує невільництво, залишаючи тільки полон, а вся челядь переводиться на селянські «тяглі» ґрунти. Так, каже Грушевський, «невільництво вимерло протягом XVI віку».

Але й од волі для селян залишилось небогато. Вільні селяне ділились на три ґрупи: 1) «люде тяглі або работні», 2) «данники» і 3) «слуги путні». Т я г л і — це такі, що сиділи на панській землі й платили «оброк» та виконували ріжні господарські роботи. Вони складали головну масу сільської людности, й основну робочу силу панських маєтків. Їхні повинності все зростали. Зрідка натуральні повинності перекладались на гроші.

Д а н н и к и — це селяне, що платили натурою певну дань з свого господарства. Основою оподаткування служила більша земельна оди-

ниця «дворище». Платили продуктами, рідше грішми. Крім цеї дані зберіглося ще старе полюддя — обовязок годувати князя та його обоз в переїздах, але й воно було з часом переведено на гроші. До данників належали: бобровники, бортники, псарі, ловці, сокольники, свинухи, конюхи, плотники, рудники, риболови, дегтярі, млинарі й т. д. Кожен одбував свої повинності продуктами свого виробу або своєї здобичі.

Слугі путні — це селяне служебні, котрі відбували службу, звязану з охороною границь держави або замків; також це були ріжні сільські ремісники· ковалі, боднарі, колесники, які відбували свою службу працею свого ремесла. Селян цеї службової категорії особливо багато було на південному пограниччі Сіверщини й Київщини, на Брацлавщині й на київському Поліссі. Головна їх служба полягала в тім, щоб «конми на войну ходити». Останній київський князь Симеон Олелькович зробив був спробу притягти їх до замкової служби та ще хотів їх примусити «сіно косити й на толоку ходити», але це викликало серед них велике незадоволення. Взагалі ж селяне усіх трьох категорій були перемішані між собою.

Переважним типом селянського господарства було так зване, «дворище», велике селище хуторського типу. Таке селище-хутір складалося з одного, двох і більше господарств і перебувало в спільнім володінні кількох родин, здебільшого між собою споріднених. На Київщині такі селища-господарства називались «землями», на південній же Київщині в степу появляється пізніше так розповсюджена, у нас назва «хутір». Назва дворище вживалася на Волині, на Поліссі, на Поділлі і в Галичині. Іноді вживалося яко назва дворища й старе руське слово «дим». Тому що дворище, як уже згадувалося, служило одиницею оподаткування, яке виявлялося в певній «службі» державі хоча би в формі натуральної данини, то слово «служба» вживалося яко синонім «дворища». Дворище не мало якогось сталого, раз на завжди виробленого розміру: його розмір залежав від кількости добрих і вільних ґрунтів навкруги, які можна було зайняти силами даного дворища для хліборобського господарства. Але з часом число вільних і незайнятих ґрунтів меншало, потреби держави більшали і от, щоб поставити певні межі для селянської займанщини, та щоб підняти доходність земель, в перщій лінії земель самого великого князя, щоб перевести одностайне оподаткування відповідно до доходности ґрунту, в половині XVI віку була переведена дуже важлива земельна реформа. Було точно перезірено кількість землі в селянських руках і зафіксовано надалі розмір селянського господарства; була введена т. зв. «волока», що рівнялась $19\frac{1}{2}$ десятин. Кожне селянське господарство діставало 1 волоку, боярське — 2. Примусово вводилася трьохпільна система. Всі селяне, осажені на волоках, мали платити певний чинш натурою й грішми, а крім того робити панщину. Ввесь цей порядок був виложений в т. зв. «Уставі на волоки Господаря єго милости во всем великом княжениї литовском» 1557 року.

Волочна реформа ще не прикріпляла остаточно селянина до землі: він міг піти геть, посадивши на своє місце іншу особу, але

фактично це було тяжко зробити. Селяне підпадали догляду дрібної адміністрації, тратилось значіння прежньої сільської громади, ломився звязок, яким вона тримала всіх своїх членів вкупі.

Сама праця селян тепер дуже точно реґламентувалася: «а ставати до роботи піддані мають, як сонце сходить, а зійти з роботи, як сонце заходить. Відпочинку — годину перед обідом, годину в обід, годину над вечір. Хто не вийде рано на роботу через недбальство мусить відробити пропущене на другий день». Робити мали два дні на тиждень.

Волочна реформа була переведена на Берестейщині, Пинщині й Волині. На Наддніпрянщині держались старі данні порядки до кінця XVI віку, аж поки там не запанували нові порядки, звязані з переходом українських земель до Польщі.

Правова свідомість суспільства Литовської держави XVI віку (головно його шляхетської верстви) і взагалі його політичний та соціяльний світогляд знайшли собі найбільш яскравий вислов у законодатній памятці, що носить назву «Литовського Статута». Цей кодекс на цілі століття пережив саме Велике Князівство Литовське (ще в 1819 р. він друкувався, як збірник діючих законів). він зробився національним правом Лівобережної України й був чинний на значній частині української території мало не до половини XIX століття. Наукове дослідження Литовського Статута розпочав польський вчений і відомий діяч на полі освіти Тадеуш Чацький своєю розправою «O litewskich i polskich prawach» 1801 року. Ці досліди продовжували Данилович і Ярошевич, професори університету у Вільні, де інтерес до литовського права, Статута, як кодексу, мав не тільки наукове, але й чисто практичне значіння. Пізніше за студії над Литовським Статутом узялися російські та українські вчені, останні особливо з огляду на те, що Литовський Статут був діючим правом Гетьманщини і взагалі мав великий вплив на українське право. З цих розвідок треба згадати працю Ол. Кістяковського «Права, по которимъ судится малороссійскій народъ» (1879), розвідки Баршевського, Владимирського-Буданова, Бершадського, Леонтовича, Ясинського, Демченка, Малиновського, Максимейка. З праць польських учених особливо важливі розвідки Пекосінського. За останні часи інтерес до Литовського Статута виявився з новою силою в численних розвідках українських учених (С. Борисенок, М. Максимейко, М. Товстоліс), білоруських (І. Лаппо, В. Пічета, Бурдзейка, Забела) і польських (Ст. Кутшеба, С. Еренкройц, С. Пташицький та інш.).

Вже в перших студіях над Литовським Статутом було поставлено питання про його звязок з старим руським правом, висловленим головно в «Руській Правді». Більшість учених однодушно погодилася на тому, що саме Литовська Русь, себто Білорусь і Україна, найбільше зберегла й розвинула староруські правові норми і таким робом, в протилежність до Москви, явилась безпосередньою спадкоємицею до-татарської удільної Руси. Підкреслюючи надзвичайну схожість між Руською Правдою й литовським правом (в обсягу цивіль-

ного й карного права й в обсягу судового процесу), проф. Максимейко й проф. Ясінський пояснили цю схожість тим, що Руська Правда виникла саме на тім ґрунті, де пізніше виник і Литовський Статут, себто на Київській Руси. Грушевський робить до цього твердження дуже важливу поправку, а саме, що Наддніпрянщина, Київська Русь (де повстала Руська Правда) в XIV і XV століттях, коли формувалося Литовське право, стояла в дуже слабім звязку з Литовською державою і, наслідком упадку у себе політичного й культурного життя, не могла мати ніякого безпосереднього впливу на сформування його права. Підкреслюючи, що найбільшу ролю у «зрущенні» Великого Князівства Литовського відіграв не так український, як білоруський елемент, Грушевський вказує, що правні традиції Руської Правди вплинули на Литовський Статут не безпосередньо з України, там де вони виробилися, а з Білоруси, куди вони були занесені і прищеплені київською династією, київською дружиною й кодифікаціями київського права. В новіші часи деякі українські дослідники (М. Масимейко й С. Борисенок) зазначають, що самий зміст Литовського Статуту поділяється на ті самі рубрики, що й Руська Правда, і що навіть самі ухили від прийнятої системи в обох памятках ті ж самісенькі; вони думають, одначе, що цим ще не установлюється неодмінно факт рецепції, запозичення Литовського Статуту з Руської Правди: ця подібність, на їх думку, пояснюється тим, що впорядчики обох памяток наслідували одні й ті самі зразки й перебували під впливом однакових понять про правні відносини.

Перед виданням Статута держава Литовська не мала загально обовязуючого кодексу, а правувалася, окрім краєвих установ і привілеїв, по своїх місцевих звичаях. Само правительство ще початку XVI в. мало намір знести до купи всі «права», але фактично ініціятива кодифікації належала верстві шляхетській, представники якої на соймі 1514 року подали великому князеві прохання, щоб дав писані права та закони. На соймі 1522 року справу порушено знову. Проєкт Статута був зложений юристами великокняжої канцелярії, обмиркований на кількох соймах і нарешті ухвалений в осени 1529 року. Він не був надрукований, а переписувався для практичного вжитку, через що в тих списках, які збереглися до нашого часу, зустрічаються ріжні зміни, виправки, додатки. Цей перший Литовський Статут мав у собі всього 13 розділів, поділених кожен на кілька артикулів. Всіх артикулів було 264. Перший розділ трактував про верховну владу й відношення до неї населення, другий — про «земську оборону», себто про орґанізацію військової служби; третій — про шляхетські вольності, четвертий — про суддів та про суди, всі інші містили в собі норми права цивільного й карного, а також порядок судового процесу. Остаточна редакція Статута була безперечно результатом певної боротьби між панами-маґнатами та шляхтою й фіксувала ту суму прав і привілеїв, які здобула собі шляхетська верства. Шляхті було гарантовано, що її не можна карати «безправно», себто без судового публічного процесу. За шляхтою забезпечувалося володіння землею, яку не можна було відібрати без вини. На суд шляхтича

можна було викликати лиш оповістками. Відповідальність шляхтича за злочин установлювалася чисто індивідуально. Коли шляхтича було-б обвинувачено в злодійстві, як що краденої речи у нього не було знайдено, він міг очиститися присягою. Шляхтич діставав право апеляції на суд воєводи або старости просто до великого князя. Він мав свободу виїзду за кордон. Шляхетські піддані увільнялися від усяких податків і повинностей на користь князя й адміністрації.

За убивство шляхтича платив шляхтич 100 коп грошей «головщини» родині вбитого і стількиж «вини» великому князю. За убивство путого боярина, служебного ремісника чи тивуна платилося 20 коп, а за вбивство мужика всього 10 коп. Шляхтич за те, що вдарив шляхтича, платив 12 коп штрафу, але коли б вдарив шляхтича «простий хлоп» або міщанин, то йому врубали руку. За убивство ж шляхтича хлоп платив головою.

За критерій приналежности до шляхетського стану було визнано принцип давности: до шляхетського стану належали ті бояре, які здавна, від кількох поколінь належали до боярства й користувалися з боярських прав. В окремих випадках на доказ шляхетського походження треба було виставити певне число свідків-шляхтичів, які мусіли б присягнути, що дана особа «есть зроду шляхтич». Наново шляхетство можна було набути лиш через надання великого князя.

Процес збільшення шляхетських прав і привілеїв протягом середини XVI століття і бажання шляхти закріпити ті права в законодатному кодексі привели до видання нової редакції Статуту, до т. зв. Другого Литовського Статута 1566 року. Ця редакція була переведена спеціяльно обраною в 1551 році комісією, так само як і перша була переглянута кілька разів на соймі й нарешті була зтверджена соймом. Другий Литовський Статут (так само не друкований, як і перший) мав уже 14 розділів і 366 артикулів. Система й розподіл лишилися ті самі, але значно поширено розділ про шляхетські права й про карні злочинства. Внесено, наприклад, артикул, що чоловіку нешляхетського стану за те, що ганьбив шляхтича, врізується язик. Коли шляхтича вбило кілька шляхтичів гуртом, то за голову вбитого могла бути страчена голова тільки одного з убивців; тоді ж коли шляхтича вбило кілька хлопів, то їх треба було покарати на горло всіх. Слово «боярин» в Другому Литовському Статуті вже майже зовсім не уживається, натомість скрізь стоїть слово «шляхтич».

Та не встигла друга редакція Статута ввійти як слід в ужиток, як сталася важлива зміна у житті Литовської держави, особливо ж її українських провінцій, — Люблинська Унія. Люблинський сойм ухвалив виправлення Литовського Статуту, вибрав комісію й доручив їй зредагувати Статут в тім дусі, щоб погодити його з польськими законами, так щоб по цілій Речі Посполитій суд відбувався одним і тим самим способом. Одначе комісія, зложена з самих лишень литовців, не думала вязати себе цією директивою й зредагувала Статут так, що в ньому навіть не згадано було за Люблинську унію і, як каже один з дослідників, — значіння Великого Князівства Литовського,

як самостійної й повноправної держави, виступає в ньому з такою ж ясністю й виразністю, що й в Статуті 1566 року. До Статуту внесено артикули, в яких говорилося, що великий князь під присягою за себе й за своїх нащадків зобовязувався не порушувати території Великого Князівства й знову прилучити до нього області, од нього одрізані. І взагалі до Статуту внесено ряд артикулів, які йшли в розріз з постановами Люблинської унії. Самий проект, виреблений Комісією, був розглянутий і доповнений литовсько-руськими повітовими соймиками і спеціяльним зїздом литовсько-руської шляхти, так що вона могла вважати його за вислов волі цілого шляхетського «народа».

Але цей проект через його суперечність з духом і ухвалами Люблинського сойму не міг бути прийнятий польськими членами спільного тепер сойму. Тоді литовські пани й шляхта, використовуючи обставини війни з Москвою, добились від короля Стефана Баторія в 1584 році обіцянки, що він таки проведе нову редакцію Статуту. Та він не встиг цього зробити, бо в 1586 р. вже помер. В часі безкоролівя трохи не дійшло до розриву між Польщею й Литвою, і новий король Жигимонт III таки затвердив Третій Литовський Статут 1588 року, хоча й без ухвали сойму. Статут 1588 року був надрукований у Вільні і став діючим правом не тільки на землях обкраяного Великого Князівства Литовського, але й в українських провінціях, які одійшли до Польщі. Він мав значіння не тільки права шляхетського, права пануючої упривілейованої верстви, але й права «посполитого», всенароднього, і яко такий, служив нормою й для чисто народнього, так званого копного суду.

Окрім судів державних і статутових серед українського й білоруського населення Литовської держави існував іще народній, громадський суд, як установа звичаєвого права, відомий під назвою «копи». Цей суд, який новіший дослідник вважає за найяскравіше явище в історії західньо-руського взагалі, та зокрема українського звичаєвого права, звернув на себе увагу в українській і російській історіографії після появи невеликої розвідки київського професора Іванишева «О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи» (1857). Тепер це питання має вже цілу літературу, серед якої відзначається велика розвідка Ір. Черкаського «Громадський (копний) суд на Україні-Руси XVI—XVIII віків» (1928). Копний суд стояв у тіснім, ґенетичнім звязку з старим вічевим зібранням (в актах копа дуже часто так і називається вічем). Населення певної території складало певного рода союз для охорони себе від злочинних елементів і боротьби з ними. Коли хтось помічав злочин або сам став його жертвою, той скликав «копу», себто віче всіх правоздатних осіб своєї округи, які мусили являтись сами або присилати заступників, щоб учинити слідство й суд. Звичайно перші копні збори, що мали завдання перевести слідство по гарячому сліду, складались з ближчих сусідів і носили назву «гарячої копи». Потім уже сходилась велика копа, що на неї збiралися всі члени округи, і в урочистій обстанові, додержуючись певних обрядів і формальностей, відбувала судовий процес, виносила присуд (на словах або на письмі) і виконувала його.

Компетенція копного суду буда дуже широка: до неї належали майже всі карні й цивільні справи, які могли виникнути серед неселення. До копного суду могли звертатися всі стани суспільства. Копний суд передавав справу як до вищої інстанції — до суду ґродського. Туди ж можна було й апелювати на його вирок.

Більшість дослідників відносить початок копного права на часи Руської Правди, себто на XI—XIII століття і взагалі підкреслює тісний внутрішній звязок між копними судами й громадськими вічевими судами старої Руси. Найбільший розцвіт практики копних судів, наскільки можна судити з актів, припадає на XVI століття. А додержались вони майже до кінця XVIII століття. Взагалі за литовської доби бере свій початок або вже й вповні формується цілий ряд суспільних явищ, яким судилось пізніше відограти величезну ролю в житті українського народа на протязі цілих століть.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, Львів, 1905. О. Ефименкова, Історія українського народу, т. І. Харьків, 1922. М. Любавскій, Очеркъ исторіи Литовско-Русскаго Государства, Москва, 1915. М. Чубатий, Правне становище українських земель Литовсько-Руської держави під кінець XIV віку, «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка, т. 134—135, 144—145. Львів, 1924—26. St. Kutrzeba. Historja ustroju Polski w zarysie. Tom II. Litwa. Lwów, 1921. М. Любавскій, Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-Русскаго государства, Москва, 1892. І. Малиновскій. Рада Великого Княжества Литовскаго въ связи съ Боярской Думой древней Россіи, 2 т., Томскъ 1903—1914. Ф. Леонтовичъ, Рада великихъ князей Литовскихъ, «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1907, IX—X. М. Владимирський-Буданов, Рада великого Князівства Литовського, «Записки Соціяльно-Економічного Відділу Укр. Академії Наук», т. IV, Київ, 1926. Ф. Леонтовичъ, Правоспособность литовско-русской шляхты, «Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія», 1908, III V—VII, 1909, II—III. М. Любававскій, Литовско-русскій сеймъ, Москва, 1901. Н. Максимейко. Сеймы Литовско-Русскаго Государства до Люблинской уніи, Харьковъ 1902. Ф. Леонтовичъ, Центральныя судебныя учрежденія въ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ. «Журналъ Министерства Юстиціи», 1910, II. И. Лаппо, Земскій Судъ въ Вел. Кн. Литовскомъ, «Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія», 1897, VI; його ж, Подкоморскій судъ, там же, 1899, VIII; його ж, Ґродскій судъ, там же 1908, І. М. Довнаръ-Запольскій, Очерки по организаціи западно-русскаго крестьянства въ XVI в. Київ, 1905. А. Ефименко, Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси, «Русская Мысль», 1892, IV—V або Збірник «Южная Русь», т. I, Петербург, 1905. М. Владимирскій-Вудановъ, Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-Русскомъ Государствѣ, «Кіевскій сборникъ въ пользу голодающихъ», 1893; український переклад в т. 22 «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1902. Ф. Леонтовичъ, Крестьянскій дворъ въ Литовско-Русскомъ государствѣ, «Журналъ Мин. Нар. Просв. 1896, II—IV, VII, X, XII; 1897, IV, V. М. Довнаръ-Запольскій, Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонахъ, Київ, 1901. В. Пичета, Аграрная реформа Сигизмунда-Августа въ Литовско-Русскомъ Государствѣ, Мо-

сква, 1917. Про устрій міст і німецьке право в Литовсько-Руській державі: М. Владимирскій-Будановъ, Нѣмецкое право въ Польщѣ и Литвѣ, «Журналъ Мин. Нар. Просв.», 1868, VIII, XI, XI, XII. (український переклад в «Руській Історичній Бібліотеці», т. 23—24, Львів, 1903—1904). А. Кистяковскій, Права, по которимъ судится малороссійскій народъ, Київ, 1879. Ф. Тарановскій, Обзоръ памятниковъ Магдебургскаго права западно-рускихъ городовъ литовской эпохи. Варшава, 1897. В. Антоновичъ, Изслѣдованіе о городахъ Юго-Западной Россіи. Київ, 1870; укр. переклад в т. 23—24 «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1903—1904. А. Грушевскій, Города Великого Княжества Литовскаго въ XIV—XVI вв. Київ, 1918. Про Литовський Статут: S. Ehrenkreutz, Stan badań nad statutami litewskimi, „Ateneum Wileńskie“, 1924, II. Г. Варшевскій, Краткая исторія Литовскаго Статута, Київ, 1882: J. Lappo, Litevský Statut a jého sankce v. r. 1588, „Sbornik věd pravnych a statních, Ročnik XXII. Praha, 1922; Ł. Piekosiński, Statut litewski, „Rozprawy Akad. Um.“ Wydział histor.-filozof., Serya II, t. IV, Kraków, 1900; С. Борисенок, Списки Литовського Статута 1529 р., «Праці Комісії Україн. права», т. VI, Київ, 1929. Р. Лащенко, Литовський Статут, як памятник українського права, Науковий Збірник Українського Університету в Празі, т. I, Прага, 1923. Про копні суди: Н Иванищевъ, О древнихъ сельскихъ общинахъ Юго-Западной Россіи, Київ, 1863. (укр. переклад в т. 22 «Руської Істор. Бібліотеки», Львів, 1902); А. Ефименко, Народный судъ въ Западной Россіи и Копные суды въ Лѣвобережной Украинѣ, «Южная Русь» т. I, Петербург, 1905: Р. Лащенко, Копні суди на Україні, їх походження, компетенція і устрій. «Збірник правничої секції Наукового Т-ва ім. Шевченка», т. I—II, Львів 1925—27; Ір. Черкаський, Громадський (копний) суд на Україні-Руси» XVI—XVIII вв., «Праці Комісії українського права, т. т. 4—5, Київ, 1928»; А. Яковлів. Про копні суди на Україні, «Науковий Ювілейний Збірник Укр. Університету в Празі», ч. II, Прага, 1930.

X

ЗАХІДНЬО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ; ЇХ ПОЛІТИЧНА Й СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЕВОЛЮЦІЯ. НАСЛІДКИ ЛЮБЛИНСЬКОЇ УНІЇ ДЛЯ СХІДНЬО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ. НАДДНІПРЯНСЬКІ ЗЕМЛІ Й НОВА ЇХ КОЛОНІЗАЦІЯ.

Одним з важливіших наслідків Люблинської Унії для українського народу було те, що українські землі — і ті, що належали перед тим до Литви (Київщина з Задніпрянщиною, Волинь і Поділля) і ті, що належали вже до Польщі (Галичина з Холмщиною), знайшлися тепер разом в одній державі і, не вважаючи на певні ріжниці в політичному й соціяльному устрою, могли знову тісніше зблизитись і впливати взаємно, перш за все на полі духової культури. Ослаблений матеріяльно, український елемент західньо-українських областей все ж таки зберіг свої національні традиції й, спираючись на моральну й матеріяльну піддержку східньо-українських областей, за дуже короткий час після обєднання встиг розвинути у себе живий культурно-національний рух, який повів до загально-національного відродження українського народа.

Але для того, щоб ясніше уявити собі роль західньо-українських земель у цім відродженні, ми мусимо зупинитись взагалі на становищу цих земель з часу переходу їх під владу Польщі. Польсько-українські змагання, як ми бачили з попередніх розділів, почалися саме за ці західні області, головно за Галичину, іще на світанку нашої історії, ще з часів Володимира Великого. З того часу починаються постійні стосунки між Польщею та Русею то мирні, скріплювані союзами й династичними звязками, то ворожі, які виявлялися у війнах та походах. Стиснута на півночі й на заході німецьким елементом, Польща шукала собі виходу в напрямі на схід і південний схід, використовуючи ослаблення Руси після татарської руїни. Зріст Литовського Князівства на сході давав лиш одну можливість експанзії на південний схід, на Галичину, і в половині XIV століття, як ми бачили, Галичина стала провінцією польського королівства. На цю першу непольську провінцію королівства звернулася з усією силою польська колонізація, польські впливи політичні й національно-релігійні.

З політичного погляду Галичина в XIV столітті була в значній мірі дезорганізована і, хоч не уступала Польщі з культурного погляду, була значно слабша від неї щодо внутрішньої консолідації, вона була ослаблена боярськими усобицями, не мала сильної влади, а маса населення давно вже була відучена від якоїсь участи в політичнім житті. Супроти того наступала на неї держава, король якої знав, чого хотів, і свою політику міг формувати в словах, які, певна річ, мусіли знаходити добрий відгук серед польського суспільства: коли по окупації Галичини шлеські купці просили його, щоб він дозволив їм їхати на Русь, він заявив: «я здобув Русь своїми власними людьми, і дорога на Русь має служити тільки моїм людям; нікому не хочу сприяти, тільки своїм людям, бо вони помагали мені на татар і на інших ворогів».

Переходячи під владу Польщі, Галичина, як пише Грушевський, увійшла в склад держави досить старої, з традицією довгого історичного життя, з державним правом, з культурою, розвиненими хоча не вище, то мабуть не нижче тодішньої Руси. Одначе Польща зразу не спішилася ломати місцевого руського ладу і до 1434—35 років в Галичині існували старі порядки, так що навіть цю добу пізніше в актах називано як tempus juris ruthenicalis. Старі руські порядки замінено польськими на побажання самої галицької шляхти, яка витворилася з потомків місцевих боярських родів і ріжного зайшлого елементу. В Польщі шляхта досягла вже значно упривілейованого становища: Кошицький привілей 1374 р. увільнив її від усяких податків і повинностей, а земля вважалася абсолютною її власністю; шляхтич міг вповні нею розпоряджати, передавати в спадщину; селяне шляхетських маєтків підлягали юрисдикції своїх панів, і державні урядовці вже не мали з ними діла. Зрозуміла річ, що шляхта Галичини починає домагатись урівнання її в правах з коронною шляхтою. І це її бажання було вволене. В 1430 році король Ягайло видав т. зв. Едлинський привілей, який зрівнював галицьку шляхту в правах з коронною. Цей привілей був підтверджений новим королем Володиславом Ягайловичем при його вступі на престол.

Але перш ніж було заведено ці формальні зміни, багато чого змінилось в Галичині наслідком спеціяльних умовин, в яких вона опинилася по переході під польську владу. Зараз по цім переході почалася широка хвиля польської колонізації. Польські королі щедро роздавали землі в новоприлученій області своїй шляхті, а та дуже охоче йшла на Русь, міняючи свої убогі піщані ґрунти на розкішний чорнозем середньої Наддністрянщини. Ішли сюди зовсім беземельні шляхтичі, щоб тут на подарованих землях закладати свої господарства. Місцеве галицьке боярство частиною увійшло в склад польського панства (таких було не багато), частиною злилося з звичайною рядовою шляхтою, а маса його, як влучно висловлюється Ол. Ефименкова, «була відсунута польською хвилею туди, звідки вона вийшла, — в народ». В період боротьби за Галичину чимало бояр держалося противної Польщі сторони. По остаточній перемозі Польщі вони позбулися через це своїх маєтків, поконфіскованих поль-

ською владою Як каже Грушевський, все що взяло якусь діяльну участь в обороні Західньої України, коли не згинуло в самій боротьбі, мусіло з перемогою Польщі або еміґрувати до земель волинських, побужських і т. інш., або спуститись до низів наслідком утрати, конфіскації майна.

Спочатку після спустошення краю в часі боротьби, в другій половині XIV віку, було взагалі багато порожніх земель. Польське правительство садило на них шляхту з корінних польських земель. На всякі посади настановлювано поляків або людей, вірних Польщі. Ці люде свідомо й несвідомо вводили практику польського права. Німецьким колоніям, міським і сільським, надавано Магдебурґське право. Взагалі німецька колонізація Галичини дуже зростає в перші десятиліття польської влади: остання їй дуже сприяла, добачаючи (і цілком слушно, як показав досвід з часів боротьби за Галичину), що німецький елемент може служити надійною для неї опорою в новоприлученому краю.

Так був підготований ґрунт для офіціяльного переходу до польського права, коли руські провінції в 1434 р. зрівняно з коронними, заведено польський адміністраційний і судовий устрій та шляхетську самоуправу.

З українських провінцій утворено було три воєвідства: 1) Руське з чотирьох земель — Львівської, Галицької, Перемишльської й Сяніцької; 2) Подільське (Західне Поділля й Борщівський повіт в Галичині) і 3) Белзське (повіт Цішанівський, Равський, Белзський, Сокальський, частина Жовківського, Камянка-Струмилівського, Бродського, й частина південно-західньої Волині). Окремо залишилася Холмська земля, номінально зарахована до Руського воєводства.

Кожна земля дістала свій виборний земський суд, по деяких землях заведено ґродські (старостинські) суди: в Самборі, Стрию, Городку, Коломиї, Теребовлі, Скалі, Буську, Камянці Подільському, Лятичеві, Белзі, Городні, Красноставі та інш.

Права й привілеї шляхти виявлялись в тому, що вона була зобовязана військовою службою лиш в ділі оборони держави, а не до походів за кордон; шляхта була увільнена від обовязку брати участь в будові замків; вона не несла ніяких податків крім двохгрошового податку з лану; діставала свій власний шляхетський суд і право участи в соймі. Було установлено й провінціяльні шляхетські соймики: для Холмської землі в Грубешові, для Белзської в Буську, для Перемишльської в Мостисках, для Подільської в Камянці, для Сяніцької в Сяніку, для Львівської у Вишні і для Галицької в Теребовлі.

Наслідком зрівнання в правах шляхти українських земель з шляхтою земель коронних маса руського боярства, як висловлюється Грушевський, потонула в польському шляхетському морі. Залишилася тільки категорія шляхти неповноправної, як пережиток руських часів. Під час загальної еманситації шляхти руських земель головна її маса відразу увійшла до категорії повноправної, привілейованої шляхти, але менш заможна, слабше узброєна актами й грамотами,

менш активна частина залишилася поза обсягом привілейованого стану. Дехто згодом, процесами й клопотами добився таки шляхетських прав, а більшість так і залишилася в посередньому стані між справжньою шляхтою й селянством. Ця неповноправна шляхта складалася з двох категорій: 1) з *бояр та шляхти*, що сиділи не безпосередньо під королем, а на землях і під владою князів, панів і просто шляхтичів, 2) з бояр та шляхти, що, сидячи безпосередньо під королем, були обтяжені ріжними служебними обовязками: замковими, сторожевими, конюшими та інш. Така неповноправна шляхта залишилася більшими гніздами в околицях Сяніка, в околиці Медики біля Перемишля й навкруги Бару на Поділлі. Вона мала аналогію собі в подібній служебній шляхті під литовським володінням в Овруцькому повіті на Київщині, коло Любеча й Остра на Чернігівщині.

Зрівняна й злита з масою польського шляхетства, живучи під польським правом і маючи раз-у-раз діло з польськими установами, українська шляхта руських провінцій дуже легко піддавалася полонізації. Тільки в більш глухих і далеких від центру околицях, на Поділлі задержала вона своє національне обличчя ще на кілька століть, в своїй масі — принаймні до кінця XVII століття.

Ще на початку XV століття трималися в значнім числі представники старих місцевих родів, їх імена фігурують в ріжних урядових актах, і вони займають іноді урядові посади, виборні або королівські. В XVI столітті, як констатує Грушевський, значних родів, які держалися української народности, в Галичині вже не було, і мало вже було навіть заможнішої шляхти, яка б держалася української народности. Тільки дрібна шляхта, якій незаможність не давала спромоги доступитися вищого рівня освіти й культурности, зберігала свою українську народність, і до неї в XVII столітті прилучилися майже всі ті українські роди, що, розмножившись і підупавши, відсунуті від усього, що несло доходи і впливи, ще не вигасли й не спольщилися протягом XVI віку.

Шляхта Північно-Західніх українських земель — Холмщини і Підляшшя, піддалася полонізації ще швидче, ніж у Галичині, тим більше, що серед неї дуже рано оселилося багато дрібної польської шляхти з сусідніх Мазовії й Малої Польщі.

В той час як руська шляхта, дістаючи права коронної шляхти, дуже вигравала з погляду соціяльного, стаючи в повні упривілейованою верствою, руське м і щ а н с т в о, переходячи під Польщу, могло тільки щось втратити, а не виграти. Діло в тім, що в самій Польщі міщанство не мало особливо блискучих перспектив. Сойми XV століття виносили ухвали, якими міщанам заборонялося володіти землею, а увільнення шляхти від мита за продукти імпорту й експорту наносило велику шкоду інтересам міщанської торговлі й промислу. Позбавлені участи в соймі, міщане були витіснені зовсім з політичного життя. Німецьке право, яке стало ширитись ще за руських часів, а під Польщею стало явищем загальним, вело до тісного обмеження міщан в границях мурів кожного окремого міста, поривало звязок між містом і околичньою людністю. Та найбільший

удар українському міщанству при заведенні німецького права наносився тим, що в привілеях на Магдебургське право звичайно говорилося, що міські уряди можуть займати тільки католики, а що католиками були лиш німці та поляки, то вони скоро зосередили в своїх руках усю муніципальну управу, обмежуючи русинів в торговлі, в ремеслах, в купуванні будинків, присудах, у відправлюванні церковних обрядів і церемоній.

Становище православної церкви й духовенства так само погіршало, але про це мова буде далі, в огляді церковного життя. Тепер же поглянемо, в якому стані опинилася головна маса українського населення — селянство.

В Галичині так само, як і по інших областях старої України-Руси основною селянською верствою були вільні й економічно самостійні смерди, які сиділи на своїх власних ґрунтах. Поруч них були ріжні категорії селян беземельних, що працювали на чужій землі й тому були обмежені також і в своїх громадських правах. Нарешті існувала категорія невільників-рабів. Економічна й політична еволюція селянства йшла, як знаємо, в тім напрямі, що беземельні й невільні категорії збільшувалися на кошт селян-власників. Селянські землі переходили в руки бояр, які орудували працею людей невільних і панів-вільних. Щодо XIV століття ми не маємо майже ніяких документів, які могли б освітити становище селянської верстви й її еволюцію. Для XV, а особливо XVI століття, ми розпоряджаємо вже багатим матеріялом в формі т. зв. люстрацій королівщин, себто описів королівських маєтків. Ці люстрації переводились на основі соймових постанов і робились з королівського наказу особливими комісіями, які мали завданням зревізувати й зложити інвентарі доходів з маєтностей. Так в 1563 р. було переведено люстрацію королівщин в землях Галицькій і Перемишльській, а в 1565 р. на Поділлі, в Сяніцькій землі, Холмській, Белзській і Львівській. В результаті цих ревізій одержано надзвичайно цінний матеріял; зібрано відомості географічні, економічно-господарські, побутові, історичні, зладжено реєстри людности й інвентар доходів; взагалі — маємо картину заселення й господарського стану, а головно — стану сільської людности. Матеріял зібрано не тільки про села королівські, але й про приватні маєтки, якщо права власників цих маєтків на володіння ними не були зовсім певні. Так само описувано колишні приватні маєтки, пізніше виміняні або сконфісковані. Ці матеріяли, що переховуються головно у варшавських та галицьких архівах, були опубліковані головно Грушевським у «Джерелах до історії України-Руси» (1895-1910), почасти Владимирським-Будановим в т. 2, ч. VII «Архива Юго-Западной России», який опублікував між іншим особливо цінний опис Ратенського староства (Холмщина й українське Полісся, верхів'я Припяти) початку XVI в., в цім глухім кутку збереглося багато архаїчних пережитків і вживано ще стародавню термінологію. Отже матеріял люстрацій дає нам змогу ясніше уявити собі економічне й правне становище селян не тільки в королівських маєтках, де вони мали змогу більше за-

держати свій старий побут, але й в маєтках панських та шляхетських.

В XV столітті колишні невільні й пів-невільні люде, що їх раніше називали закупами, сябрами та іншими іменами, виступають під імям селян тяглих (glebae adscripti), а смерди під імям данників. Процес зміни старих форм пішов у тім напрямку, що становище невільних під польським пануванням покращало, а вільних погіршало, бо все рівнялося по типу безземельного, обтяженого панщиною робітника. Під владою Польщі староруський принцип селянської власности зустрівся з польським принципом, що право власности на землю належить її привілейованому державцеві, князю, шляхтичу, церкві, а селянину прислуговує лиш право користуватися землею. Спочатку видко було певні уступки, певний компроміс, але з часом польське право взяло гору. Право вільного переходу селян з одного господарства на друге помалу обмежується, а потім і зовсім скасовується. В 1435 році шляхта Галицької землі ухвалила, що селянин може вийти лиш раз на рік по Різдві й має дати панові копу грошей, міру пшениці, дві колоди вівса, чотири руські колачі, четверо курей, віз сіна й віз дерева. Давши це все, він міг вільно відійти. Сойм 1505 р., що відбувся в Радомі, постановив, що селянин взагалі не може відійти без згоди свого пана. Поруч із тим селян виключено з загальної юрисдикції й піддано під юрисдикцію пана, на чиїй землі він сидів.

З актів XV віку видно, що скрізь існувала вже панщина хоч ще й невелика: в середньому 14 день на рік. В 1447 році шляхта Холмської землі на своїм соймику в Красноставі ухвалила, щоб селянин, окрім грошового чиншу свойому панові (по пів-гривни на рік) і певного числа продуктів, робив один день на тиждень, а крім того ще два дні на рік: один при сівбі озимій і другий яровій. Понад те мали ще селяне на заклик свого пана, на його харчах, виходити на толоку й робити, «скільки пан схоче і скільки буде треба». Так само селяне були зобовязані поправляти своїм панам греблі й млини, «коли буде треба». Сойм в Торуні 1519 р. постановив, що всі селяне по маєтках королівських і шляхетських мали робити один день на тиждень на короля або на своїх панів. І цей один день був мінімум панщини. Матеріяли з люстрацій показують, що розмір панщини протягом XVI століття усе зростав.

Говорячи про панщизняні повинності, треба мати на увазі певну ріжницю, яка існувала в практиці сел, які були осажені на праві німецькім і на праві волоськім.

В основі устрою сел, осажених на німецькім праві, лежав устрій міст з німецьким правом, тільки що він тут був простіший. Осадник німець або поляк, заплативши певну суму правительству або пану, засновував на певнім місці село «in jure teutonico», як тоді називалося. Він сам діставав привілей на те, щоб бути дідичним війтом в тому селі й побірати з нього певні доходи. Війт ставав ніби другим дідичем: старшиною села й посередником між селом і паном, а також і суддею. Села, осажені на німецькім праві, платили власни-

кові землі тільки чинш. Але з часом пани почали насідати й на ці села, позбавляли війтів їх привілеїв або викупали їх і заводили панщину по цих селах з німецьким правом. Уже в другій половині XVI століття фактична ріжниця між селами старого «руського права» й німецького права майже зникає.

Села волоського права існували в Галичині й на Холмщині. Інші українські землі цього не мали. Волоське право було занесене з Угорщини, з Молдавії й Семигороду, де така форма звісна вже з кінця XII віку. До українських земель її було занесено під впливом Угорщини й її участи в українськім житті XIII—XIV віків, а також самими волохами-колоністами. Найстарша документальна звістка про осаду на волоськім праві в Галичині походить з 1378 р. Осадчий (він на Угорщині називаний «кнез») за певну суму грошей діставав привілей осадити село й бути в ньому дідичним старшиною. Він діставав певний шматок ґрунту, одну третину чиншів, даней і судових доходів, право поставити млин, іноді й право на певну панщину селян. Як установлюють дослідники волоського права (особливо професор Р. Кайндль), ідея волоського права була позичена у німецького права. Головна ріжниця полягала в тім, що осадчі на волоськім праві були переважно русини й мали своїх селян «судити своїм руським правом». Коли німецьке право на українських землях почали надавати лиш католикам, отже лиш німцям та полякам, то українське населення під покришкою «волоського» права діставало фактично варіянт німецького права.

Устрій і господарство сел на волоськім праві були більш пристосовані до пастушого побуту, особливо щодо характеру чиншів і даней. Але панщина заводиться в половині XVI століття й тут: установлюється праця 14 день на рік. Іноді селяне ще відкупалися від неї, але кінець кінцем потреба в робочих руках, в звязку з розвитком панського господарства, привела до загального установлення панщини. За дуже рідкими виїмками привілейоване становище сел на волоськім праві супроти сел руського права зникає в другій половині XVI віку.

Отже, як бачимо, села на німецькім й на волоськім праві зрештою опиняються в становищі мало чим відміннім від звичайних сел руського права. Відомості з люстрацій показують, що в другій половині XVI віку практика панщини значно розвинулася й поширилася супроти соймової постанови 1519 р. в Торуні: середньою невисокою нормою стає двоходенна панщина, два дні на тиждень. Села з одноденною панщиною стають вже рідкістю, а з другого боку зберігалися скарги на те, що подекуди пани вимагали вже щоденної панщини. Як думає Грушевський, робили, одначе, не цілий день, а певну частину. Поруч панщини існували ще й інші натуральні одробітки, які характеризуються по документах тим, що селяне «роблять, що (їм) скажуть», отже возять дрова з лісу, возять борошно з млину до двора, їздять з продуктами до міста й т. п.

Взагалі треба сказати, що розвиток великого й середнього господарства в Польщі, що в звязку з загальною економічною консте-

ляцією в Європі досяг найбільшого розмаху в половині XVI віку, відбився на становищі селянської маси некорисно. Старовина майже скрізь була скасована, позаведено нові порядки, збільшено натуральні повинності й закріплено панщину. Польське правительство, бачучи з численних скарг, які надходили особливо під час ревізій на ріжні обтяження й надужиття, робило спроби прийти на поміч, але не могло нічого зробити, бо виконавці його розпоряджень класово належали до тієї самої шляхетської верстви, яка позаводила тяжкі для селян порядки. Селяне дратувалися. Серед них росло глухе незадоволення. Часом вони відмовлялися виконувати некорисні для них розпорядження, не слухались самих королівських універсалів і зневажали їх. Більш активні й непокірні тікали в гори, складали банди опришків. Серед них наростав той настрій, який привів до отвертих вибухів в половині XVII віку, коли в Галичині показалися козацькі полки Богдана Хмельницького.

З Люблинською Унією більша частина українських земель, як ми бачили, увійшла в склад Польської Корони: поруч Галичини, Холмщина й Підляшшя вже в XIV столітті були прилучені до Польщі; тепер були прилучені ще Поділля, Волинь, Київщина й широкі задніпрянські простори, південна Чернігівщина й теперішня Полтавщина. Під Литвою залишилися тільки північно-західні окраїни: Берестейшина й Пинщина. Сіверщина вже з початку XVI століття одійшла до Москви, а Закарпаття, після короткого перебування під владою галицьких князів, залишилося під Угорщиною. Отже основна маса українських земель з своїми історичними осередками (крім Чернігова, який одначе, як побачимо, також опинився в початку XVII століття під Польщею) була тепер обєднана приналежністю до одної держави, під одним спільним правом і режимом.

Як уже було згадано, всі українські землі було поділено на 6 воєводств: Белзське, Подільське, Руське, Брацлавське, Волинське й Київське. На степових окраїнах, на південній Київщині й на Поділлю сиділи коронні старости з широкою адміністраційною й судовою компетенцією. Таких старость було 8. Кожне воєводство мало свої соймики й посилало своїх депутатів до Варшави на сойм. Для Волинського, Брацлавського й Київського воєводств залишено Литовський Статут і українську мову в діловодстві. Як найвищу судову установу для цих земель засновано «Трибунал» у Луцьку, перенесений року 1589 до Люблина. В ньому засідали яко судді по 4 або по 5 депутатів від кожного воєводства, обрані шляхтою. Це все вело до політичного зближення української шляхти й панів із польськими вищими верствами й одкривало широкий шлях польським впливам в усіх ділянках життя.

Та ледве чи не найважливішим наслідком Люблинської Унії були ті зміни в соціяльному й економічному укладі українських земель, які повела за собою колонізація Наддніпрянських земель. Ми бачили, що наслідком татарської руїни в половині XIII віку а потім нової хвилі татарських погромів з кінця XV віку українські землі значно обезлюдніли. Населення покинуло відкриті й нічим не захи-

щені степові простори й посунулось на північ і на північний захід, в область лісів і болот. В кінці XVI віку найбільш залюдненою областю на Україні була **Волинь**. По обчисленням польського історика Ал. Яблоновського Волинське воєводство (яке складалось з повітів Луцького, Володимирського й Кремянецького й обіймало приблизно $^{2}/_{3}$ довоєнної Волинської губернії) в 1578 році мало коло 300.000 населення. Новіший український дослідник (Ол. Баранович) обрахував, що в 1629 році Волинське воєводство мало понад 665.000 населення й було залюднене густіше ніж тодішні Прусія, Данія, Шотландія й Померанія. Велику ріжницю між цифрами Яблоновського й своїми пояснює Баранович не так великим зростом населення між 1578 і 1629 роками, як просто недостатністю обрахунку Яблоновського. Ця велика маса складалась з 655.000 селянської людности, яка перебувала в залежності від невеликого числа поміщиків, всього якихсь 250 фамілій і груп юридичних осіб. Серед них було 13 маґнатів, яким належало більше половини землі й селянських на ній господарств «димів». В числі цих маґнатів були князі Острожські, Заславські, Любомирські, Збаразькі, Корецькі, Вишневецькі, Чорторійські та інші дуки.

Порівнюючи густо була населена північна **Київщина**, хоча й вона, а особливо середня київська околиця були страшенно спустошені в часи татарських погромів в кінці XV віку. Багато населених пунктів тоді зовсім зникло, і по них зосталася сама згадка. Усі головніші міста, починаючи з самого Києва, мусили бути добре укріплені, і тільки під охороною цих укріплень могло провадитись якесь торговельне й промислове життя. Як видко з люстрацій 1552 року, київський замок на горі Кисілівці над Подолом був обведений камяними мурами з 15 баштами, а торговельне життя тулилось внизу на Подолі, де були й колонії литовська, польська та вірменська. З інших міст Київщини були сильно укріплені Чернобиль, Мозир, Овруч, Житомир. На півдні понад Дніпром значніщими пунктами були тільки Канів та Черкаси.

До Київського воєводства належала й **Задніпрянщина**, колишня Переяславська земля, здобута Литовською державою за часів Вітовта, навіть за формальною уступкою її з боку Орди. Вона знову почала була заселюватися, й її осади за часів князя Симеона Олельковича (1455—1470) досягли до річок Самари на півдні й Оскола на сході. Ми знаємо, що в ці часи понад Сулою були обширні володіння князів Глинських. Руїна Менглі—Гірея в 1482 році нанесла страшенний удар цій колонізації, повернувши Задніпрянщину мало не в таку пустелю, якою вона зробилася була після Батиєвого погрому. Як бачимо з люстрацій половини XVI століття, Задніпрянщина перебувала в сфері адміністраційного й економічного впливу старость Канівського й Черкаського, а почасти самого Києва. Притягаючи до себе увагу мешканців цих трьох міст та їх околиць своїми природними багатствами, ця обширна територія стала тереном так званого уходницького господарства: земяне, бояре, міщане, козаки ходили далеко вглиб Задніпрянщини для експлоатації її при-

родних багатств: *ловля* звіря, особливо «*боброві гони*», рибальство, пасічництво — ось головні форми цього уходницького, промислово-добичницького промислу. Як побачимо далі, на ґрунті цього уходництва в значній мірі розвинулася й козаччина. В уходницькому господарстві брали участь й деякі монастирі, а прибуток з них мали старости канівський і черкаський. Не можна думати, одначе, щоб місцеве населення Задніпрянщини, особливо в північно-західньому куті, що складав область колишньої Переяславщини, зникло цілком і після руїни кінця XV віку. В XVI віці воно появляється тут знову під іменем «севруків». Більшість учених схиляється до думки, що севруки — це єсть стара місцева людність південної Сіверщини й Переяславської землі, з *певною домішкою* туркського елементу; в часі руїн вона розбігалася, переховувалася по більш захищених місцях і потім знову поверталася на старі попелища.

Сама Сіверщина за литовських часів не підлягала таким наїздам і руїнам, як інші українські землі й тому була залюднена доволі густо, особливо головна її частина на північ від лінії Сейма й Десни. Більшу частину літописних назв і багато сучасних зустрічаємо серед назв її заселених пунктів на початку XVI століття. Тільки південна смуга, яка прилягала до колишньої Переяславщини, зосталася дуже мало залюдненою й служила для чернігівців і інших задеснянців тереном таких же уходів, як і Полтавщина для канівців та черкасців. Але саме на початку XVI віку Чернігово—Сіверська область була уступлена Москві. За Литвою залишилась тільки вузька смуга вздовж лівого берега Дніпра з Любечем, район нижньої Десни з Остром і потім південна погранична смуга пізніших повітів Остерського, Козелецького, Ніжинського й Борзенського. Отже, можна сказати, що Задніпрянщина одійшла до Польщі як дуже рідко заселена область, як «Дике поле», яким була й південна Київщина й південно-східне Поділля. Але цей «Дикий Степ» мав найкращий чорнозем у цілій Європі, це були землі, надзвичайно багаті природними дарами й наділені прекрасним кліматом, це була дійсна «обітована земля», за опанування якої для хліборобської культури цілі покоління українського народу клали свої голови на протязі століть у боротьбі з кочовим азіятським світом.

На основі постанов Люблинської Унії впали заборони для підданих польської Корони здобувати землю на бувших областях Литовського Великого Князівства. При роздаванні земельних маєтків король не був більше обмежений національністю. Для поляків це мало велике значіння: в самій Польщі вже майже не було порожніх земель, а на Україні стояли порожнем і при тім багаті, родючі, великі простори. Якраз тоді в другій половині 16 віку наступила в Европі така економічна ситуація, що ведення сільського господарства в широких розмірах давало для польських поміщиків величезні прибутки: занепад сільського господарства в Еспанії викликав великий попит на продукти сільського господарства з Польщі в цілому ряді країв: у Франції, Італії, Португалії, навіть самій Еспанії. Так само як ще в XV віці в звязку зі знищенням лісів у середній

та західній Европі розвинувся попит на ліс, який вивозився (властиво сплавлявся по річках) з Польщі й Литви, так тепер розвивається попит на хліб зі сходу. Експорт цього хліба зосереджувався в Балтійських портах, головно в Данциґу, де посередниками являлись голандські купці. Ціни на хліб росли надзвичайно скоро. Зріст цін робив дуже вигідною сільську ґосподарку, викликав інтенсифікацію сільського господарства, заходи коло побільшення площі орної землі, коло здобування нових просторів під господарство. Польські пани зараз же після унії починають випрохувати у короля грамоти на порожні, але надзвичайно родючі землі на Україні — фактично влада була в їх руках, і тому їм не тяжко було діставати прохане. Поруч польських панів випрошують собі величезні земельні маєтки й пани українські. Один з перших королів після вимертя разом з Жигимонтом-Августом II династії Ягелонів — король Стефан Баторій дуже охоче роздавав землі, маючи на увазі, що власники подарованих латифундій подбають про їх колонізацію й оборону. Вже в рік унії — в 1569 році зроблено ревізію всіх пустопорожніх земель у воєводствах Волинському, Подільському, Брацлавському, і сюди зараз направився переселенський рух. Ще більш широко пішла роздача земель за короля Жигимонта III Вази. Українськими землями король нагороджував своїх партизанів, які помогли перевести його вибір на польський престол. Соймова постанова 1590 р. надала королю повне й необмежене право роздавання земель. В наслідок цього на Україні дуже скоро почали виростати величезні латифундії. Так, наприклад, винницький староста Калиновський дістав пустиню «Умань», цілу теперішню південну Київщину. В 1580 році канівським й черкаським старостою стає князь Олександер Вишневецький, чий брат Михайло також був перед тим старостою. Він захоплює величезні простори землі в середній Полтавщині, майже цілу її третину і береться енерґійно за її колонізацію. Повстають десятки міст (Лубні, Ромен, Пирятин, Прилуки та інші), сотні сел, величезні господарства. І так чимало польських, а за їх прикладом і українських панів дістало великі земельні простори, котрі зараз же треба було заселити й упорядкувати, щоб дістати дохід з новозаведеного господарства.

В самій Польщі й на її західньо-українських землях до половини 16 в. вже цілком запанували кріпацькі відносини. Закон 1573 р. установив повну владу поміщиків над селянами. Заселяючи землі на українських просторах і закликаючи туди селян із внутрішніх провінцій, пани мусили давати їм ріжні пільги й свободи. Відкриття нових просторів з багатою родючою землею й з більш вільними умовами життя викликало масовий рух селянства на схід. Цей рух ішов головно з Волині, Поділля, Галичини, Холмщини й Полісся. Польський вчений Яблоновський, висловив був погляд, що ця селянська колонізація мала польський етноґрафічний характер, що ніби то на Україну переселялись селяне-поляки з Мазовії й Малої Польщі. Але досліди Владимирського-Буданова, Грушевського, Лазаревського точно установили, що рух ішов з Волині,

Полісся, Поділля: назви сел на нових місцях ті самі, що й там, ті самі призвіща, той самий побут: та й перекази старих дідів, зафіксовані пізніше під час ревізій, точно зазначають місця, звідки прибули перші колоністи. Так само Яблоновський надає головну ролю в заселенні українських просторів старостам і маґнатам, а також польському правительству. В одній своїй праці він каже, що унія 1569 року становить собою епоху в розвитку колонізаційного руху, який мав наповнити новим життям пустині України. Ініціятиву в справі осадництва бере на початку сам уряд: головним для того мотивом була очевидно пекуча потреба запевнити південному погряниччю України оборону, а зовсім не якісь меркантильно-економічні міркування. Грушевський і Владимирський-Буданов за головний чинник уважають самостійний рух українського населення, яке шукало волі і цю волю могло осягти лиш на порожніх просторах Наддніпрянщини. Вони кажуть, що першими колонізаторами була сама українська людність, отсі земяне, бояре, міщане, козаки, а вже по їх слідах ішла шляхта й маґнати, щоб ширше експлоатувати природні багатства краю силами тєї людности, яка сюди приходила й оселялась. Щоб привабити селян, пани їм давали льготу від усяких повинностей на довший час, від 20 до 40 років. Населення радо йшло на такі умови, хоч на нових місцях грозила йому постійна небезпека від татар. Тому здебільшого сюди в степи йшов найбільш одважний і енерґійний елемент, котрий волів небезпеку вільного життя, ніж спокійну працю, але в умовах кріпацької неволі.

Як би там не було, але протягом кількох десятків літ після Люблинської унії відбувся колосальний процес колонізації величезних просторів середньої й південної Київщини й майже цілої сьогоднішньої Полтавщини, себто обширу, який ще недавно перед тим носив офіціяльну назву «Дикого Степу». Земля опинилась у власності кількох десятків маґнатських фамілій, котрі побудували міста, містечка, укріплені замки, поосаджували села. По цих селах розселилась українська хліборобська людність, котра мешкала перед тим більш ґусто, більш сконденсовано на західніх українських землях, на Волині, Поділлю, Поліссі, північній Київщині. Користаючись з льготних років, вона перші часи почувала себе зовсім вільно й виявила велику енерґію в опануванні диким степом і пристусуванні його до хліборобської культури. Але з часом ця свобода почала дуже обмежуватись. Насунула маса дрібної шляхти в ролі панських адміністраторів, управителів маєтків, орендаторів. Населення скоро знов почало відчувати на собі ту докучливу опіку, яка дошкуляла йому на старих місцях. Та й сами маґнати поспішали використати свої нові володіння, що можна було досягти заведенням примусової праці в господарстві, себто тої ж самої панщини, хоч і не в такій тяжкій формі, як в глибині Польщі. Але населення реаґувало навіть на невеликий примус далеко не так спокійно й покірно, як на місцях де панщина вже увійшла в традицію. Тут, серед широких, мало заселених просторів селяне звикли до більш незалежного, самостійного життя, повсякчасна небезпека від татарських наскоків виро6-

ляла в них сміливий, військовий дух, привчала володіти зброєю. Сама місцева адміністрація мусила часами мобілізувати сили місцевого населення, щоб оборонитись від татар. Взагалі потреба охорони краю стояла на першому плані, була насущним питанням життя. І якраз тоді то, відповідаючи місцевим умовам і місцевим потребам, формується й виступає на громадську арену суспільна верства, якій в близькому часі судилося відіграти величезну ролю в житті цілого краю. Це була козаччина.

ЛІТЕРАТУРА

Загальна: М. Грушевський. Історія України-Руси, т. V, Львів, 1905 і т. VI, Київ, 1907. Ол. Ефименкова. Історія українського народу, т. I, Харьків, 1922 (або рос. видання: Исторія украинскаго народа, т. I, Петербургъ, 1906).

Про західньо-українські землі під Польщею: И. Линниченко. Юридическія формы землевладѣнія и судьба древне-русскаго боярства въ Юго-Западной Руси XIV-XV вв. «Юридическій Вѣстникъ», 1892, VII-VIII; його ж: Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси XIV-XV вв. Москва, 1894. (укр. видання в т. VII «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1898). I. Szaraniewicz, Rys wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku, Lwów, 1869. A. Jabłonowski, Źródła dziejowe, t. XVIII, cz. 2. Ruś Czerwona, Warszawa, 1903 див. також „Pisma", t. I, Warszawa, 1910). W. Łoziński, Prawem i lewem, Lwów, 1903. M. Владимирскій-Будановъ, Населеніе Юго-Западной Россіи отъ второй половины XV в. до Люблинской уніи. «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. VII. т. 2, Кіѣв, 1890. М. Грушевський, Економічний стан селян на Подністровю галицькім в середині XVI в., «Джерела до історії України-Руси», т. I, Львів. 1895; його ж, Економічний стан селян в Перемиськім старостві в середині XVI в., «Джерела», т. II, Львів, 1897: його ж, Економічне становище селян в Сяніцькім старостві в середині XVI віку, «Джерела», т. III, Львів, 1900: його ж, Економічне становище Львівських селян в середині XVI в., «Джерела», т. VII, Львів, 1903. І. Крипякевич, Русини у Львові в першій половині XVI в., «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», тт. 77, 78, 79, Львів, 1909.

Українські землі в XVI столітті й їх заселення: М. Грушевскій, Барское староство, Кіѣв. 1894; його ж Южно-русскіе господарскіе замки в половинѣ XVI ст., Кіѣв, 1890; М. Довнаръ-Запольскій, Украинские староства въ XVI вѣкѣ. Кіѣв. 1908 (вступна розвідка до т. 5 частини VIII Архива Юго-Западной Россіи): В. Антоновичъ, О крестьянахъ Юго-Западной Россіи, «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. VI, т. 2, Київ, 1870 (укр. переклад в т. XXI «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1901); И. Новицкій, Очеркъ исторіи крестьянскаго сословія въ Юго-Западной Россіи в XV—XVIII вв., «Архивъ Юго-Западной Россіи» ч. VI. т. 1, Київ, 1876 (укр. пер. в XXI т. «Руськ. Істор. Бібл.»). A. Jabłonowski, Źródła dziejowe, t. XIX, Ziemie ruskie. Wołyń, Podole, Warszawa, 1889. T. XXII, Ukraina (Kijów-Bracław), Warszawa, 1897. (див. також „Pisma A. Jabłonowskiego", tt. 1-3; Warszawa, 1919-1921). Н. М., Лѣвобережная Украина въ XV-XVII стол. (це є переклад розвідки Яблоновського „Zadnieprze", «Кіевская Старина», 1896, IV-VI.A. Jabłonowski, Historja Rusi Południowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej, Kraków, 1912. А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе, «Кіевская Старина», 1896, III (і окремо. Київ, 1896). М. Грушевський, Господарство польського магната на Задніпровю, «Записки Українського Наукового Товариства у Київі, т. I, Київ, 1908 (передруковано в книзі «Студії з економічної історії України», Київ, 1918). Ол. Баранович, Залюднення України перед Хмельниччиною, I. Волинське Воєводство, Київ, 1931. Л. Падалка, Прошлое Полтавской территоріи и ея заселеніе, Полтава, 1914.

XI

РІЗНІ ПОГЛЯДИ НА ПРИЧИНИ Й ХАРАКТЕР ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН XVI—XVII СТОЛІТЬ. ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ. УМОВИ Й ОБСТАВИНИ ФОРМУВАННЯ КОЗАЧЧИНИ.

Вже в кінці XVI століття нові форми політичного й соціяльно-економічного укладу життя, які стали закріплятись на східньо-українських землях після Люблинської унії, починають викликати до себе опозицію з боку широких верств місцевого українського населення. Ця опозиція дуже скоро переходить в отверті конфлікти, які згодом ускладнюються ще й через питання релігійні. В цих конфліктах українського населення з новим режимом козаччина відограла провідну ролю. Тут ми підходимо до одного з основних питань нової української історії, до козацько-польської боротьби, яка в половині XVII століття переходить в широку національну й соціяльну революцію українського народа. Цілком зрозуміло, що як в українській, так і в польській історіографії історія цієї боротьби займає дуже значне місце. Нема нічого дивного, що обидві сторони мають неоднакові погляди на причини й навіть на самий характер цієї вікової боротьби двох сусідніх, споріднених і близьких історичною долею народів. Не залишилася безсторонньою й третя сторона — російська, для якої утиски над українським народом, а особливо над православною вірою в старій польській Річі Посполитій, служили немов історичним оправданням тих утисків, яких зазнавала польська народність у Росії після упадку Річі Посполитої й невдалих польських повстань.

Я не буду тут зупинятися на старій українській і польській історіографії — і та, і друга сторона ставлять і стараються розвязати питання про причини польсько-української боротьби вже в XVII столітті — а перейду просто до нових часів, коли почалися спроби освітлити тяжке історичне питання науковим способом, за допомогою історичних дослідів.

В 1857 році два історики — польський Мих. Грабовський і український П. Куліш умістили в однім українськім виданні («Записки о Южной Руси», т. 2) по статті на одну й ту саму тему. Обидві статті носили однаковий титул: «Про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVII віці». Обидва учені не однаково пояснями

ці причини. Грабовський підносив заслуги польського елементу в ділі колонізації й оборони краю: він підкреслював дух релігійної толеранції з польського боку й брак адміністраційного та панського гніту над українською людністю. Козаччина, на його думку, виросла й розвинулась на ґрунті повної політичної свободи. Не польський уряд був винен в конфліктах, які виникли між козаками й Польщею, а насильства польських жовнірів і суворі способи приборкання незадоволених козаків. Це обурило народ. Стремління запровадити церковну унію, яка так обурювала проти себе український народ, диктувались зовсім не бажанням подавити релігійну свободу, а звичайною в ті часи політикою уніфікації держави через заведення одностайного релігійного обряду.

Куліш на це відповідав у своїй статті, що причиною боротьби були шляхетські погляди на народ: козаків і селян уважано за нижчі істоти, над якими шляхта й пани могли знущатись, скільки хотіли. Отже боротьба велась із за ображеного почуття людської гідности. На ґрунті польської державности зустрілись дві цілком протилежні по своєму світогляду народності; одна репрезентувала погляди аристократичні, друга демократичні. Виявилось, що істнувати в купі в одних умовах вони не можуть.

Треба зазначити, що пізніше Куліш змінив свої погляди на козаччину, в значній мірі під впливом польської історіографії. Він став дивитись на козаччину, як на силу, що виявила більше руїнницьких, антидержавних нахилів, ніж творчих; він обвинувачував її в руйнуванні культури на Україні, а польських панів готовий був уважати за культуртреґерів, що старались приборкати козаччину, як перешкоду для мирної праці й для успіхів цивілізації.

Первісні погляди Куліша піддержав і розвинув другий український історик М. Максимович. Він спростовував заслуги поляків в ділі колонізації України і заперечував, щоб польське панування несло з собою мир і свободу. Народні пісні говорять про зовсім інше. Не було й «духа толеранції»: навпаки, релігійні утиски над православною вірою найбільше спричинилися до польсько-українського ворогування. В боротьбі за віру обєднались усі верстви українського народа, а провідну ролю в боротьбі взяли на себе козаки.

Коли той же самий Грабовський кілька літ пізніше готовий був бачити в козацьких повстаннях звичайні бунти, то українські історики в цих повстаннях бачили прояви протесту проти національного, соціяльного й релігійного утиску. Київський професор Н. Іванишев знаходив, що боротьба велася на національному й на релігійному ґрунті, бо поляки хотіли зпольщити й окатоличити український народ. Церковна унія мала чисто політичні цілі. Польський уряд хотів нею скріпити державний орґанізм, а польські політики хотіли знищити моральний звязок України-Руси з Московською державою. Але вийшло навпаки. Сам польський народ, на думку Іванишева, не виявив релігійної нетерпимости, але в його владі були чужі елементи — римський фанатизм: «як погребальний факел, фанатизм кидав свій зловіщий світ на всю історію Річи-Посполитої й провадив цю дер-

жаву до політичної смерти». Так само дивився на спірне питання й Костомаров, полемізуючи з польським письменником Т. Падалицею (Фішем), який закидав йому, що він у своїй монографії про Богдана Хмельницького занадто вихваляє козаччину, не звертаючи уваги на її кріваві вчинки й на руїнництво. У відповідь на твердження Падалиці, що устрій Польської Річи Посполитої ніколи не загороджував Україні шляхів для розвитку народньої маси, що установи Річі Посполитої були благородні й мудрі, а що псували справу лиш виконавці законів, Костомаров казав, що закони Річи Посполитої не охороняли селян від утисків і зловживань з боку панів, що панська сваволя викликала, як реакцію, таку ж сваволю з боку селян, які йшли в козаки, і що тяжке становище селян у Польщі засвідчене не тільки чужинцями XVII віку, але й самими ж тогочасними польськими письменниками. В своїй відомій статті про «Дві руські народности» (в «Основі» 1862 р.) Костомаров писав, що поляки й українці близькі між собою вдачею й основою народнього характеру, це ніби дві близькі вітки, які одначе розвинулись цілком супротивно: одні зростали в собі й уґрунтували основи панства, другі мужицтва, або висловлюючись загально прийнятими словами: поляки —народ глибоко аристократичний, а українці — глибоко демократичний. Але ці терміни не зовсім відповідають умовам нашої історії й нашого побуту, бо «як польська аристократія занадто демократична, так навпаки, українська демократія аристократична». До польської аристократії, на думку Костомарова, ніяк не прищепився феодальний устрій, бо шляхта не допускала, щоб між нею в одних було більше прав, у других менше. З свого боку український народ, стараючи збудувати своє життя на основі рівности, не міг вдержати її так, щоб не появилися окремі особи й роди, які захопили в свої руки владу й перевагу.

Події 1863 року — польське повстання проти Росії — загострили історичний спір. Проф. Антонович, що саме тоді станув на чолі наукових дослідів над історією українсько-польських взаємин, писав, що провідним принципом українського народа являється демократизм і віче; найяскравішим втіленням цих принципів була козаччина й Запорозька Січ. У поляків же головний принцип — аристократизм; поляки дбали про інтереси шляхти, українці про інтереси селян, піддержаних козаками. Звідси повстав неминучий антагонізм. Як бачимо, Антонович тримався таких самих поглядів, що й Костомаров.

Польська наукова історіоґрафія 60—70 років ставилась в особі К. Шайнохи до козаччини неґативно. Шайноха правильно пояснював ґенезис козацтва потребою для українського населення в самообороні. Та на зміну меча мусив прийти плуг, і починалася культурна праця. Але козакам не треба було спокою, бо вони тоді губили рацію свого існування. Шляхта хотіла повернути їх в хлопів-хліборобів, а вони не хотіли цього й боролися за свою свободу. Отже козацько-польська боротьба це по суті боротьба між зброєю й плугом. Не релігійні справи були движучим нервом боротьби козаків з поля-

ками XVII в., а суперництво плуга й меча, суперництво мирної хліборобської культури й козацької вольниці.

Польський історик Ал. Яблоновський, який присвятив багато праці дослідам з історії України, бачить причини ворожнечі у відносинах соціяльних: у боротьбі між поміщиками й селянами; релігія не грала тут ролі, а ще менше національність: ніякої національної свідомости, ані своєї власної культури українці не виробили й зоставались українцями лиш доти, доки не зустрічались з чужою просвітою, в данім разі польською, та не переймали її. Другий польський історик Т. Корзон дивився на козаків, як на болючий нарост на тілі як Польщі, так і Москви, однаково шкідливий для цивілізації. Центром цієї небезпеки для культури була Запорозька Січ, що приваблювала юрби хлопів, які прагнули дикої волі, лінивих, жорстоких пяниць. Боротьба Польщі з козаччиною це боротьба двох сил: колонізаційної, господарської, культурної і бунтівничої, руїнницької, яка довела до крівавого потопу — Хмельниччини. Ці самі погляди популяризувалися в польському письменстві таким видатним письменником як Генрих Сенкевич, а в ближчі до нас часи ще й історикомбелетристом Фр. Равітою-Гавронським.

Як же дивилась на польсько-козацькі — чи все одно, на польсько-українські відносини історіографія російська. Знаменитий автор «Історії Росії» С. Соловйов дивився на козаків як на елемент антидержавний. Козацтво, писав, Соловйов, не було виселенням маси людей, які розійшлися з своїм суспільством через ріжницю поглядів політичних чи релігійних, або людей, що шукали більшого простору, більш зручних умов задля вжитку своєї праці або капіталу, а через те здатних покласти тривкі основи для громадського життя. Козак тікав у степ, шукаючи лиш особистої свободи; він ішов туди не задля того, щоб працювати. Вільний козак зовсім не хотів працювати або хотів працювати яко мога менше, хотів жити чужим коштом, на кошти чужої праці. Вплив козацтва на суспільство не міг бути корисним. Навіть коли козаки обороняли державу від татар, то й тоді шкода від них не переважувалась оцією користю, бо козаки не тільки обороняли границі держави, але й сами хижацьким способом нападали на сусідів, кажучи, що коли не грабувати сусідів, то їм і прожити нема з чого. Через те і Польща, і Москва, починаючи з XVI в., ставилась до козаків вороже. У Москві держава перемогла козаччину (в часі т. зв. «Смутного времени»), але Польща мала свої внутрішні болячки: слабкість уряду, релігійний фанатизм, тяжке становище селян. Козаки зручно використали релігійні й національні мотиви в своїй боротьбі з Польщею, виставивши себе ніби то оборонцями віри й народности.

Новий російський вчений професор В. Ключевський поділяв негативні погляди «Соловйова на антидержавний характер козацтва й погляди Куліша на руїнництво козаків. Проф. М. Покровський, який трактує російську історію з погляду історичного матеріялізму, пояснює козацько-польську боротьбу мотивами класовими. Козаки — прдставники дрібного землеволодіння, польські пани — великого.

Пани запроваджували церковну унію, щоб легче досягти своїх інтересів, а козаки вхопились за православіє. На стремління польських панів прибрати козаків до рук, козаки відповіли організацією Запорозької Січи. Боротьба Польщі з запорожським козацтвом — це боротьба панів-капіталістичної Европи з диким степом. Економічний розвиток загострював цю боротьбу й робив її непримиримою.

Нова українська історіографія в особі проф. М. Грушевського зробила спробу дати синтезу всім цим ріжним поглядам на суть і характер козацько-польської боротьби. Причину козацьких повстань бачить Грушевський в соціяльному устрою Польщі: привілейованість шляхетського стану, безправство нижчих верств населення, згори запроваджена церковна унія й обмеження прав православної церкви з одного боку; природна реакція проти всього цього з другого, — ось ґрунт для боротьби.

Перші козацькі рухи мають хаотичний характер. В них був лиш стихійний порив, але не було програми. Лиш тоді, як козаччина входить в союз з духовенством та сучасною інтелігенцією, тоді лиш у неї появляється ясно сформульована програма, і тоді вона стає оборонцем релігійних і національних інтересів українського народу. Борючись за віру, козаки тим самим обороняли й національні інтереси. Але в справі оборони інтересів селянства козаччина зовсім не мала ясної програми. Вона не пішла далі принципіяльної ворожнечі до польсько-шляхетського ладу. Взагалі козацьке нетування кріпацького права не вийшло поза межі стихійних погромів в момент повстання й не вилилося в форми яких-небудь програмових вчинків.

Представивши ріжні погляди вчених на польсько-українську боротьбу, спробуєм тепер сами розглянутись в цьому болючому історичному питанні, але для того нам треба перш за все уявити собі історичну обстанову, представити хід і розвиток подій, які сприяли появі української козаччини, як окремої суспільної верстви.

Козаччина є не тільки найблискучішою, найефектнішою появою української історії; вона уявляє собою ще й добу найбільшого напруження сил українського народа і його державної, соціяльної та культурної творчости, коли виявились яскраво найліпші-ясні й найгірші-темні боки української національної вдачі. В козаччині український народ виділив з поміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив свою національну аристократію (в буквальнім розумінні цього слова: по грецьки ἄριστος значить найкращий). Не дурно в XVII столітті утворилась і довший час трималась назва: «козакоруська нація». Козаччина — ідеал українського народа, оспіваний і опоетизований в піснях. Козак в народній поезії це ідеал вільної людини, борця за громадське добро, за волю рідного краю. В жіночих піснях козак це ідеал мужчини-юнака, сміливого, завзятого, який втілив у собі всі найкращі сторони мужської вдачі. Такий апотеоз дала козаччині й романтична українська поезія нових часів, а верцком цього прославлення козаччини були твори великого українського поета Тараса Шевченка. Українська література XIX віку розвивалася під знаком опоетизування козаччини, і це накладало свій відпечаток

і на наукові досліди на полі історіографії. Але треба сказати, що українські дослідники таки зуміли стати вище романтичних поглядів і національних симпатій, і українська історіографія постаралася дати безсторонній образ зародження козаччини, її історичного розвитку й її історичної долі. З результатами цих дослідів нам тепер і треба познайомитися.

Козаччина зародилась і розвинулась органічно, як результат особливих умовин українського життя XV і XVI століть на степовім пограниччю, в сусідстві з хижацьким татарським Кримом. Процес її зародження й формування був довгий, і які-небудь окремі моменти цього процесу були мало помітні й не піддавалися зафіксуванню тим більш, що саме життя козаччини проходило в глухих степових просторах, далеко від культурних осередків. Це привело до того, що коли нарешті козаччина виступила на широку арену історії, як сформований військовий клас, то на питання, як вона повстала й звідки взялася, ніхто не умів дати ясної й точної відповіді. А тим часом інтерес до повстання козаччини, до її походження, виник уже в початку XVII віку, коли ще не раніш. Польські й чужоземні письменники, стоючи перед фактом існування оригінальної суспільної верстви, аналогії до котрої вони ніде не могли знайти, пробували по свойому пояснити, звідки взялися козаки й хто вони такі. Від них не відставали й самі козацькі літописці. В дусі понять свого часу й ті, й другі старались пояснити назву та походження козаків від якогось імени, вибираючи созвучні імена та назви. Польсько-литовський хроніст другої половини XVI віку Матвій Стрийковський виводив козаків од якогось стародавнього ватажка «Козака», що мовляв, щасливо боровся з татарами. Польські історики XVII століття Павло Пясецький і Веспасіян Коховський виводили назву козаків від слова «коза», бо вони були такі ж прудкі, проворні, як кози. Григорій Грабянка, козацький літописець початку XVIII ст., виводив козаків від хозар, а другий козацький літописець Петро Симоновський, з другої половини XVIII ст., вичитавши у одного римського ґеоґрафа, що на Кавказі була область Гірканія, вважав її за батьківщину козаків, бо hircus по латині означає козел, отже звідти й пішли козаки! Були й інші, не менш фантастичні теорії походження козаків.

Дехто з старих письменників, наприклад, польський історик XVI віку Мартин Бєльський, французький інженір Боплан (автор відомого «Опису України» 1640 р.) і наш козацький літописець Самійло Величко з початку XVIII віку, вважали козаків за місцевий, тубільний стан, хоч теж, як от Величко, називали його сарматами або козарами.

Українська історіографія початку XIX в. не могла дати ясної відповіді про походження козаччини, і автор «Истоpiи Малой Россіи» 1822 р. Д. Бантиш-Каменський виводив козаків од черкасів або черкесів, що переселились з Кавказу на Наддніпрянщину. Наукове розроблення питання про походження козаків почалося аж геть пізніше, в 1863 р., коли появилася розвідка В. Антоновича

«Изслѣдованіе о козачествѣ по актамъ съ 1500 по 1648 годъ». В цій розвідці Антонович висловив погляд, що козаччина стояла в тісному звязку з громадським, вічовим укладом старої Руси, і що козацькі громади це ті самі ж вічові громади, які вдержались на південній Київщині й Поділлі під татарським і литовським пануванням і в кінці XV століття виступають лиш під новою, запозиченою у татар назвою козаків. Вони зберегли своє віче, яке тепер зветься радою, а їх ватажки, що колись звалися — князями, тепер звуться гетьманами. Один з таких ватажків, князь Остап Ружинський, надав козакам у XVI столітті правильну військову організацію. Але пізніше Антонович, в значній мірі під впливом критичних уваг з боку М. Максимовича (Историческія письма о козакахъ запорожскихъ, 1863), змінив свій погляд і в своїх «Бесідах про часи козацькі на Україні» (1897) бачить у козаччині воєнно-службебні громади, які діставали від старост землі під назвою «служб»; з кожної такої «служби» (що рівнялася 200 десятинам) громада мала виставити одного узброєного вояка до війська великого князя. Громада зберігала свій вічевий устрій, і до їх внутрішніх справ адміністрація не втручалася.

П. Куліш у своїм «Першім періоді козацтва аж до ворогування з ляхами» (1868), а потім і в «Истории возсоединенія Руси» (1873), говорячи про походження козаччини, підкреслював, що козаччина була продуктом степового життя. Козаки були вояками-добичниками: вони складали ватаги й рушали в степ під проводом обібраних ними отаманів і там промишляли полюванням і риболовством, а потім збували в городах продукти свого здобичництва. Постійна небезпека привчила їх володіти зброєю й добре пристосовуватись до обставин степової боротьби з такими ж як і вони добичниками татарськими. Козацька верства складалася з ріжних елементів українського суспільства й вперше виступає на суспільній арені в кінці XV віку. Погряничні старости використовували козаків для своїх завдань охорони погряничних областей від татар.

В 1890-их роках в історичній науці знову було підняте питання про походження козаччини. Російські вчені М. Владимирський-Буданов і Любавський відновили старі теорії про походження козаків від туркської колонізації українських степів за князівських часів. Перший вважав їх за нащадків чорних клобуків, другий — татар, які перемішались з українцями. Любавський трохи згодом відступив від погляду, що в основі козаччини був зукраїнізований татарський елемент, і писав, що козаки уявляли собою узброєні промислові ватаги, які складалися з ріжного люду. Польський історик Ал. Яблоновський теж думав, що козаки повстали з нащадків тих татар, що їх київські князі XV віку Олелько й Симеон селили на південнім погряниччі. До них прилучився ріжний бродячий люд, який ніколи не переводився в українських степах і був відомий ще в XIII в. під назвою бродників. Так само увійшли в козаччину й останки торків. Тільки згодом у XVI столітті славянський елемент бере серед козаччини гору, і так повстає на Україні особлива народність з своїм особливим характером, яка самостійно колонізує широкі сте-

нові простори. Спочатку програнична адміністрація прихильно ставилась до козаччини, але скоро вже не була в стані тримати її в руках. Козаки, як люде вільні, порядкувалися своїми власними звичаями і своєю виборною старшиною, але аж до половини XVI століття не були ще вповні зорганізовані.

Більшість дослідників стала на ґрунті поглядів Антоновича й Максимовича, вважаючи козаків за місцеву верству українського суспільства, ріжнячись тільки щодо думок про те, який це був стан, і де саме шукати його коріння у старій Україні-Руси. М. Дашкевич спробував звязати козаків з болоховцями і з тим проти-князівським рухом, який розвинувся був після татарського приходу в XIII в. І. Каманин у розвідці «Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго» (1894) теж шукав початків козаччини в тих автономних громадах, які вибились зпід князівської влади й віддались під татарську зверхність. Пізніше вони піддалися литовським князям і з того часу вже ворогували з татарами. Але й під Литвою вони зберегли свою внутрішню автономію й мали своїх власних отаманів.

На початку XX століття виступив з новою ревізією питання про те, як і звідки повстала у нас козаччина, М. Грушевський у VII томі своєї «Історії України-Руси» (1909). Він дав синтезу тим поглядам, які з часів Максимовича вважали козаччину за органічне явище українського життя, і розвинув та углубив ці погляди, підкріпивши їх обширним джерельним матеріялом, призбіраним цілими поколіннями дослідників. Грушевський зазначав, що козаччина по суті є старим побутовим явищем, викликаним сусідством українського народу з кочовим хижацьким степом. Вона була результатом невпинної боротьби з оцим степом, боротьби осілого хліборобського народу з кочовим розбишацьким населенням степу. Але хоч козаччина має певні аналогії до ріжних явищ українського життя попередніх століть, її не можна безпосередньо від них виводити. Як окрема суспільна верства, з своїм окремим устроєм, звичаями, організацією, козаччина почала формуватись лиш в XVI столітті й остаточно приймає певні вироблені форми лиш на порозі XVI та XVII століть. Справді, короткий огляд умовин, при яких козаччина зародилась і розвинулась, як це нам показують документи, вповні підтверджує справедливість поглядів Грушевського, які й були загально прийняті в українській науці.

Татарський погром в половині XIII віку хоча й не обернув область середньої Наддніпрянщини (приблизно територію пізнішої Полтавської ґубернії на лівому березі Дніпра й Київської на правому) в справжню пустиню, та всетаки дуже її спустошив. Населення заціліло лиш в деяких пунктах над самим Дніпром, починаючи з Київа й кінчаючи Черкасами, а далі вглиб по обидва боки Дніпра справді простягнувся «дикий степ». Дуже небагато зросло населення цих міст і тоді, як край опинився під Литвою. Правительство литовське побудувало на окраїнах своєї держави укріплені пункти, які дуже гордо звались «замками». Але не треба собі уявляти ці замки на західньо-европей-

ський зразок в формі камяних фортець з зубчатими мурами й високими баштами: це були скромні земляні укріплення, обнесені валом і ровом. Та вони вистарчали, щоб оборонитись від наскоків ворога, який сам не мав ні гармат, ні машин для облоги. Цим ворогом з кінця XV віку були кримські татари. Після страшних погромів 1475 і дальших років, про які я згадував уже й які обернули в руїну самий Київ та спустошили українські землі аж до чернігівських лісів і поліських болот, не проходило майже року, щоб татари не появлялися знову більшими або меншими купами, стараючись захопити найбільш цінну здобич — полонених обох полів. Ці постійні татарські наїзди, очевидна річ, не сприяли заселенню «дикого степу»: навпаки, населення мусило ще більше тулитись під захист північних болот і лісів, під оборону давніх укріплених міст Волині й західнього Поділля. Литовське правительство не мало інших засобів оборони, як побудувати то тут, то там згадані «замки», та й то обовязок содержувати ці замки в оборонній готовості було зложено на саму ж місцеву людність, не густу й не багату. Фактично діло оборони лежало в руках погряничної адміністрації — українських старост, головно Канівського й Черкаського на Каївщині й Барського на Поділлі. Ці старости мали широкі повновласті, але держава давала їм дуже мало засобів і коштів. Вони сами мусили ці засоби вишукувати, при тім тут же на місці. Та їм не треба було далеко шукати: місцеве населення, яке саме мусило дбати про власну самооборону й уміло при потребі само давати собі раду, уявляло дуже добрий військовий матеріял. Та й не вважаючи на всю небезпечність життя, цього населення не меншало, а навіть більшало. Діло в тім, що широкі Наддніпрянські простори були занадто багаті природними дарами, щоб не приваблювати до себе людини, не вважаючи на небезпеки: і Дніпро, і його незчисленні доплииви аж кишіли величезними масами риби; околишні степи були густо населені всяким звірем, і таким, що давав дорогі міхи, як наприклад бобри, куниці, лисиці, ведмеді, і таким, що давав мясну поживу. Багата природа вимагала мінімальної затрати сил з боку людини, щоб сторицею оплатити її труд. Це була країна, про яку один польський письменник писав 1590 року такі ентузіястичні слова: «Україна — найбагатша частина польської держави. Її поля так прекрасні, як поля елисейські. Вони то тягнуться рівниною, то перерізуються горами, борами й гаями. Характер їх веселий і урожайний. На Україні така сила скота, звірів, ріжних птахів, що можна подумати, ніби вона була батьківщиною Діани й Церери. По її пасіках і бортях добувається стільки меду, що забуваєш про сицілійську Гелу і аттицький Гімет. Виноградна лоза росте там і легко можна насадити виноградарство. Волоських оріхів така сила на Україні, наче вона була колись італійською землею. Трудно перелічити, скільки в ній рибних озер. Але на що витрачати пишні слова, коли можна одним словом зазначити, що Україна це все одно що обітована земля, яку Господь Бог обіцяв народові еврейському, яка тече медом і молоком. Хто тільки раз побував на Україні, той уже не може з нею розлучитись, бо вона тягне кожну людину, як

магніт тягне залізо. А це виходить од її прикмети: небо над Україною наче усміхається, клімат її здоровий, а ґрунт родючий» . . .

Отже не диво, що така багата земля вабила до себе людей сміливих і активніших, які оселилися в Каневі й Черкасах і звідти ходили промишляти звіроловством і риболовством в околишні степи. Ходили, певна річ, не по одинці, а зібравшись в невеликі узброєні ватаги. Узброєні тому, що підчас рибних ловів або полювання можна було наскочити на татарський загон, і треба було вміти дати йому одсіч. Найбільш приваблював до себе «Низ» Дніпра, та частина його нижче порогів, де Дніпро розливається безконечним числом рукавів, дрібних річок і озер в так званих плавнях, де риболовство й звіроловство давало найбільш здобичи. Це був «Великий Луг», що його потім запорожці називали своїм батьком. Звичайно ранньою весною збирались в Каневі, Черкасах та других наддніпрянських населених пунктах ватаги промисловців і на все літо вирушали в свої «уходи», улюблені місця на «Низу» і пересиджували там до глибокої осени. Тоді вертались вони, навантажені здобичею, яку продавали здебільшого в Київі. Місцевому воєводі платили десяту частину свого добутку.

Обороняючись від татарської небезпеки, ці здобичники засвоїли собі всі способи степової партизанської війни й іноді від оборони переходили до наступу: часом і сами нападали на татарських чабанів, які задалеко заганялись в степ з своїми отарами, або ж і на переїзжі каравани татарських, турецьких чи яких інших купців. Життя серед невпинної небезпеки, під загрозою щоденної зустрічи з ворогом, гартувало вдачу, утворювало відважні, уперті, витривалі характери. Вертаючись на зиму до своїх домівок і приносячи многоцінну добичу, зароблену працею своїх рук або ж відняту від ворога, ці люде приносили з собою вільний дух степів, дух протесту проти всякого примусу, дух «сваволі й непослушенства», як казалося тоді. В очах мирного мешканця внутрішніх провінцій ці люде виглядали скоріше як якісь своєвільні розбишаки, ніж звичайні звіролови й рибалови. Їх боялися й стереглися. Цих людей вже при кінці XV віку намножилося стільки, що вони складали вже окрему суспільну верству й мали вже свою окрему назву: їх звали «козаками».

Звідки взялося це слово «козак»? Це слово — туркське. Ми знаходимо його вже в словнику половецької мови з року 1303, зложеному одним італійцем: Codex Cumanicus, який зберігається в бібліотеці при костелі св. Марка у Венеції. Там слово «козак» означає поняття варти, сторожі, караула. В туркському словнику російського вченого Радлова слово «козак» означає вільного незалежного чоловіка, волоцюгу. Та не тільки словники пояснюють нам слово «козак»: старі документи зберегли нам память про вживання цієї назви. Так в XV столітті, починаючи з 1449 року, стрічаємо цілий ряд звісток про татарських козаків, себто про легко узброєних кінних вояків, які виконували вартову службу в Кафі та інших генуезьких колоніях Криму, але дозволяли собі й ріжні самовільні вчинки. Та ось маємо звістку й про козаків українських: в 1492 р. крим-

ський хан скаржився великому князю литовському, що кияне й черкасці розбили під Тягинею (при усті Дніпра) турецький корабель, і у відповідь на це князь обіцяв потрусити — козаків. Коли ж 1493 р. черкаський староста князь Богдан Глинський погромив там же при усті Дніпра турецьку кріпость Очаків, хан називає його дружину козаками. Отже з того всього можна вивести, що, переймаючи від татарських войовників способи їхнього воювання, наші козаки перейняли від них і саме імя. Скоро про татарських козаків зникає всяка чутка, тоді як українські козаки добувають собі все більшого розголосу.

В історичній літературі про українських козаків уперше появляються замітки й довші оповідання в кінці XVI століття: у Станіслава Сарніцького в його праці «Descriptio veteris et novae Poloniae», 1585 й у Йоахіма Бєльського, в його «Хроніці» 1597 р., де подано цілий розділ «O kozakach». Нарешті в італійця Александра Гваньіні, в польськім виданню його твору «Sarmacya Europejska», 1611 р. також подано розділ «O kozakach nizowych, które pospolicie zaporozkimi zowiemy», зложений головно на основі Бєльського. А вже за Ґваньіні й за Бєльським автор Густинського літопису (зложеного в 1623-37 роках), що за його дехто вважає тепер Захарію Копистенського, написав розділ «О началі козаков».

Як я уже казав, козаки уявляли собою дуже придатний для степової погряничної боротьби військовий елемент. І ми бачимо, як погряничні воєводи й старости використовують їх для воєнних цілей. Цілий ряд погряничних адміністраторів, починаючи з кінця XV в. тримає в себе козаків на службі, або ж, ідучи в поход, закликає їх собі на допомогу. Найбільш вславився й придбав собі імя першого провідника й орґанізатора козаччини Остап Дашкевич, що був черкаським старостою в 1514-1535 роках. Він уважався в Литві за першого спеціяліста по татарським справам. Нераз ходив він походом аж під самий Крим, але бувало й так, що разом із татарами він воював Москву. Року 1532, роздратований його наскоками, сам татарський хан приходив із військом і артилерією й обложив Черкаси, але взяти не зміг. Окрім Остапа Дашкевича історія зберегла імена Предслава Лянцкоронського, старости Хмельницького, відомого своїм походом на Білгород (Акерман) в 1516 р.; барського старости Берната Претвича, черкаського старости Семена Полозовича, Криштофа Кмітича. Як прихильники й покровителі козаків, виступають ще в кінці XV в. сам київський воєвода Юрій Пац, черкаський намісник князь Богдан Глинський, київський воєвода князь Дмитро Путятич. Про них склалися легендарні оповідання, які були занесені на сторінки козацьких літописів, де вони фігурують як перші козацькі «гетьмани». Слава їх розходилась по цілій Литві й Польщі й викликала в богатьох сміливих людей з поміж шляхти і панів бажання й самим узяти участь в козацьких походах на татар і спробувати, як тоді говорилося, рицарського щастя. І дійсно, серед учасників або ватажків козацьких відділів, які вели безперестанну партизанську війну з татарами та

турками, ми зустрічаємо представників дуже значних фамілій, от як князі Вишневецькі, Заславські, Збаражські, Корецькі та інші.

Всіх їх перевищує своєю славою князь Дмитро Вишневецький, по народньому Байда, що дійсно був видатною людиною, хоч і з великим авантуристичним нахилом. Він появляється в 1550-х роках як організатор і ватажок козацького відділу, з яким він воював татар. Розгнівавшись за щось на великого князя, Вишневецький хотів було перейти до турків, але Жигимонт-Август II його вдержав і доручив тримати сторожу на острові Хортиці нижче порогів. Вишневецький укріпився там, і сам хан не міг його звідти вибити. В 1566 р. Вишневецький взяв участь в поході на Крим московського війська, а скоро потому й просто таки перейшов на службу до московського великого князя. В 1558 р. на чолі московського війська він робить новий поход на Крим і доходить аж до Перекопа. В 1561 р. ми бачимо його знову в литовському підданстві й на острові Хортиці. В 1563 р. Вишневецький вплутується в молдавські справи (може бути, в надії здобути собі молдавський трон), воює тут з своїми козаками, але попадає в полон до турків, і його страчують в Царьгороді. Доля Вишневецького зробила глибоке враження на тогочасне українське суспільство, про його зложено пісню, яка збереглася в устах народу на всім просторі української етнографічної території.

До певної міри пішов по стопах Байди-Вишневецького другий титулований ватажок козаків, князь Богдан Ружинський, також оспіваний в народніх піснях. Як «гетьман низових козаків», він кілька разів ходив у походи на Крим і 1577 р. склав свою голову під Аслан-Керменом при усті Дніпра.

Хортицьке укріплення, так звана «Січ», або деревляна фортеця, послужила зразком і прототипом справжніх запорозьких «січей», які дійсно виникають трохи згодом і служать базою й осередком нової козацької організації, що формувалася вже не на старих місцях понад середнім Дніпром, а серед дикого степу нижче порогів, віч-на-віч з татарами, далеко від контролю й втручання королівської адміністрації.

Запорозька січ — це вже чисто військовий табор. В ній нема іншого населення окрім козаків. Жінки туди зовсім не допускалися. Козацька громада була організована тут на подобу якогось напівчернечого, панів-лицарського ордену, виробила собі помалу своєрідні звичаї й закони, пристосовані до суворих умов постійної війни. В 1580-х роках за порогами вже існує така Січа, і біля неї купчаться козаки, яким, так би мовити, тісно жилося в «городах» десь у Каневі або Черкасах, під оком королівської адміністрації, під її контролем. Тут, за порогами, козаки підпорядковувалися лиш своїй старшині, яку сами з поміж себе вибирали. Вони жили в дуже суворій обстанові, мешкали в простих куренях, плетених з хмизу й вкритих від дощу конячими шкірами, часто терпіли голод і всяку недостачу. Вічна небезпека й суворе життя виробляли у низових козаків своєрідний аскетичний погляд на життя, призирство до його втіх та розкошів. Хоча щасливі походи збагачували запорозьке товариство не раз дуже коштовною здобиччю, але тут серед пустині, далеко від

осілого людського життя, яку вагу могли мати багатства й скарби? Тільки одбиті у ворога коні та коштовна зброя могли тішити суворого козака-низовця. За те «в цій низовій пустині, каже Куліш, гніздилася та воля, що давала козакові його вічний епітет. В ці степи приходили козаки для звіриних і рибних ловів не тільки з польської України, але й з московського Дону. Тут, далеко від усього шляхетського, зложилося козацьке братство, де всі були рівні, і ватажок, наділений диктаторською владою, носив одежу, однакову з кожним іншим, а убратись в дорогі шати не вважалося за хвалькуватість і пиху тільки тоді, коли ці шати були власною рукою зняті з убитого турчина або татарюги. Це добровільно вбоге братство заснувало славну Запорозьку Січ, де переховувався військовий припас козацький, була лицарська школа козацької молоді, і куди ніяким чином не могла бути допущена жінка. Запорожжя було притулком і, так би мовити, загальним огнищем всього козацтва, і тому все козацьке військо, де б воно не пробувало, називало себе Запорожським. На Запорожжя пізніше посилали військові й промислові козаки свої скарги на утиски від панів та їх орендарів; з Запорожжя приходили на Україну местники для розправи з так званими душманами, себто душителями народу. Запорожжя було, так би мовити, капітулою козацького лицарства: що воно рішало, на тім ставав увесь козацький народ».

Литовське, а пізніше польське правительство, спочатку старалося тримати козаків під контролею своєї провінціяльної адміністрації, а далі робило спроби організувати зпоміж козацької маси особливі відділи, які б перебували на державній службі, діставали від державного скарбу платню і підлягали призначеним від уряду властям. Цим способом думалося тримати козаків в руках і не допускати до своєвільних вчинків.

Первісна історія козаччини довгий час була взагалі овіяна туманом легендарних переказів і доволі фантастичних уявлень, які дуже рано здобули собі місце на сторінках творів письменників XVII-XVIII століть, і були пізніше канонізовані українською історіографією доби нашого національного відродження на початку XIX віку. Лиш помалу, після довгої й упертої праці історична наука зясувала обстанову зародження й перших кроків козаччини, одвіявши зерна історичної правди од казкових вигадок. До таких легенд, розвіяних порівнюючи дуже недавно, належить і легенда про так звану «реформу Баторія». Всі козацькі літописці однозгідно оповідають, що буцім то король Стефан Баторій в 1576 р. вибрав з козаків 6000 людей, поділив їх на 6 полків, дав їм гетьмана, клейноди, печать з гербом: «рицарь з самопалом і на голові колпак перекривлений», гармату; настановив полковників, обозних, суддів, осаулів, сотників і отаманів і наказав стерегти границю від татар; окрім міста Чигирина дав їм ще місто Трахтемирів над Дніпром, щоб там козаки могли перебувати зимою й содержувати шпіталь для своїх поранених і хворих.

Як довела історична критика (А. Стороженко, Яблоновський,

Доманицький, Крипякевич та інші) ніякої такої «реформи» чи широкої організації козаків Стефаном Баторієм не було, а справа стояла в дійсності значно простіше. Спроби організувати з козаків окремий відділ, узявшу його на державну службу, виникають справді вже в першій половині XVI століття, з ініціятиви самих погряничних старост. Так ось згадуваний вже вище черкаський староста Остап Дашкевич виступив іще в 1533 р. на соймі в Петрокові з проєктом тримати завжди на Дніпрі дві тисячі піших козаків, щоб вони обороняли гряницю від татар, та ще кілька сот кінних для звязку й постачання припасів задля цієї сторожі. Але з цього проєкту нічого не вийшло, як і з проєктів, що їх пізніше подавали погряничні старости центральному правительству: у правительства не було коштів, не було й справжнього зрозуміння справи. Воно починало вже ставитись до козаків з острахом і недовірям, особливо коли козаки почали вплутуватись в молдавські справи, що загрожувало ускладненнями й небезпекою з боку турків. Так в 1577 році один з претендентів на молдавський престол Іван Підкова на чолі козацького відділу захопив був молдавське господарство. Польське правительство мусило його заарештувати, і Підкові відрубано в 1578 році голову у Львові. Не мало прикростей і трівог чинили спочатку литовському, а потім польському правительству постійні скарги татар та турків на козацькі напади.

Та проте спроба зробити з козаків державне військо, правда в скромних розмірах, була зроблена ще за великого князя Жигимонта I: в 1541 р. було наказано зробити козакам перепис і скласти реєстр, скільки їх єсть в Київській, Канівській і Черкаській округах. Невідомо чи такий реєстр було зложено, але більшість дослідників схиляється до думки, що метою цього реєстру було довідатись скільки саме й де мешкає козаків, щоб легче за ними доглядати й пильнувати, щоб вони не робили самовільних походів на Крим. На козаків без перестанку йшли скарги і від татар, і від турків. В 1568 р. Жигимонт-Август II вислав до козаків грамоту, щоб вони перестали чинити туркам і татарам «шкоди та лупезства» й повернулись з степів до міст. В звязку з цією грамотою й стоїть перша фактична спроба взяти певне число козаків на державну службу. Справу було доручено коронному гетьманові Юрію Язловецькому, який вибрав зпоміж козаків «певний почот» їх, зорганізував з них відділ і дав їм за «старшого» шляхтича Яна Бадовського, який мав порядкувати ними й судити по їх звичаях. Козаки мали діставати платню. Резиденцією Бадовського призначено Білу Церкву, де в його був маєток. Король затвердив розпорядження Язловецького літом 1572 року. Одначе відділ Бадовського проіснував не довго, скоро сам Бадовський помер (1575 р.), і ніякої чутки про його козаків більше не маємо. Та хоч відділ Бадовського був незначний і недовготрівалий, але сама організація козаків з королівського наказу, відокремлення їх зпід юрисдикції старост, мали значіння для розвитку самої ідеї козаччини, як окремого військового стану і його імунітету від звичайних королівських урядовців.

Король Стефан Баторій ставився до козаків, як до своєвільного й неспокійного елементу, який завдавав лиш клопоту своїм шарпанням татар та турків, неприхильно. Але й він, в інтересах погряничної охорони, і щоб прибрати козаччину ближче до рук, рішив зорганізувати з козаків службовий відділ, який би пильнував границь і приборкував свою ж братію — своєвільних козаків. У 1578 р. Баторій вислав на Україну свого земляка, мадяра Янчі Бегера, набірати козацький полк. Місія Бегера була удачною. В осени того-ж року Янчі Бегер прибув до Львова з пятьма уповноваженими від козаків, і тут було зложено умову, відому під назвою «постанови з низовцями». Головні пункти цієї умови були такі: за начальника всіх низових козаків мав бути староста черкаський князь Михайло Вишневецький (родич Байди). Його мусили стухатись «гетьман» і всі козацькі старшини. На службу до полку приймалось 500 козаків, які діставали платню по 6 коп. литовських грошей і сукно на жупан. Козаки повинні були без дозволу черкаського старости не робити ніяких походів і наїздів на сусідні землі, а всіх своєвільних і неслухняних хапати й убивати, як ворогів. Постанова мала бути дійсна до кінця війни з Москвою, що саме тоді почалася. Козакам дано було як осередок місто Трахтемирів між Києвом і Каневом.

За козацького «старшого» або гетьмана, як козаки його називали, став польський шляхтич Ян Оришовський, а за його помічника й писаря Янчі Бегер. Полк Оришовського брав участь у московській війні, ходив на татар, але як довго проіснував він у своїм складі, — невідомо. В 1581 р. йому зложено реєстр, який дозволяє нам побачити національний склад цих перших «реєстрових», службових козаків. Переважаюча маса були українці з усіх частин української території, але чимало було й білорусів. Українців разом з білорусинами було 83%. Були, як що судити по призвіщу, й поляки (Яблоновський нараховує їх 10%), москалі, молдавани; спорадично траплялись: сербин, німець, татарин, двоє черкесів з Кавказу. Цікаво, що серед зазначених професій зустрічаємо фельдшера Матеса й Дениса, бакалавра якихось наук.

Відомо, що в 1583 р. переведено новий набір козаків на королівську службу, взято було 600 людей, але чи це були ті самі козаки, що й в 1578 р., невідомо. Робилися набори й в 1588 та 1590 роках. В 1590 році взято на службу 1000 козаків. Отже як бачимо, не було якоїсь одноразової «реформи» в такій формі, як передають козацькі літописці. Але ці окремі розпорядження й організація невеличкого відділу «реєстрових» козаків, звязана з іменем Баторія, мала своє значіння. Як справедливо зазначає Мик. Василенко, Баторій, беручи козаків на королівську службу, «спияв пробудженню в козаччині свідомости своєї відокремлености від інших станів у державі. Козаки вступали з державою в договір, як самостійна вільна верства. Користуючись з імунітету, козаки відчували своє упривілейоване становище. Імунітет, певна річ, повинен був сприяти і їхній класовій свідомості».

Але ці невеличкі контингенти в 500, 600, 1000 людей не могли, розуміється, обхопити всієї козацької маси, яка вже мала свій власний, незалежний від правительствених рішень осередок — Запорозьку Січ. Я вже казав, що на початку 1580-х років Запорозька Січ вже безперечно існувала. Як і в питанні про перших козацьких гетьманів, стара історіографія довго перебувала під впливом звісток про перші Січі, збережених в козацьких хроніках і прибільшених ще письменниками XVIII століття. Під їхнім впливом ще історик Запорожжя Д. Яворницький писав у своїх працях кінця XIX століття про Запорозьку Січ у Седневі (коло Чернігова), в Батурині, на Хортиці. Але історична критика розвіяла й ці легендарні уявлення, й ми тепер можемо говорити з певністю лиш про Січ на острові Томаківці, нижче Великого Лугу, яку бачив в 1581 році Самійло Зборовський, козакуючий польський пан, що зібравши козацьку дружину, зробив із нею доволі нещасливий похід в низові степи (мандрівка Зборовського була описана Бартошем Папроцьким в його Гербовнику польської шляхти 1584 року), та Січ на річці Базевлуці, маленькому допливі Дніпра з правого боку, трохи нижче від Томаківки, яку відвідав в 1594 році й потім описав у своїм відомім деннику Ерих Ласота, посол німецького цісаря Рудольфа II.

Зборовський застав на Томаківці коло трьох тисяч козаків. Ще раніше на річці Самарі Зборовський застав 200 козаків, що ловили рибу для січовиків. Між порогами на Таволжанськім острові його зустріла передова козацька сторожа, яка дала йому 80 людей конвою, що провели його через пороги. На Січі козаки зустріли Зборовського дуже прихильно, на раді проголосили його запорозьким гетьманом і дали йому булаву.

Ще докладніше малює нам Базавлуцьку Січу Ерих Ласота (про його місію буду говорити далі). Він прибув туди 9 червня 1594 р. Козаки зустріли його салютом з багатьох гармат. Тому що гетьман Богдан Микошинський був у поході з 1500 козаками на 50 чайках, то Ласота мусив дожидатись його повороту, живучи в звичайному козацькому «коші» — курені. 400 козаків тримало варту, а всього козаків було 6000. Коли повернувся Микошинський, відбулась рада, на якій Ласота урочисто був прийнятий і вислуханий козаками. Кілька день велися переговори, а коли пропозиція Ласоти була прийнята, загреміли труби й бубни, дано було десять залпів з гармат, а в ночі пускалися ракети. Коли Ласота виїздив з Січи 2 липня, йому було подаровано з військової скарбниці шубу з куниць і шапку з міху чорної лисиці. Виряжали його на ґалері, відбитій у турків, провожали з музиками й салютами з гармат. Взагалі козаки мали свій флот з чайок і турецьких ґалер і значний кінський ремонт: цілі табуни коней випасалися на острові Хортиці.

Отже бачимо вповні сформовану організацію й значні знаряддя й припаси для війни. Щоб ясніше представити собі, що уявляла собою ця запорозька козацька організація, послухаємо ще, що оповідає нам про неї один сучасник, італієць Гамберині, котрий ще

раніше за Ласоту, а саме в 1584 році записав з уст козацького ватажка, який втік з турецького полону до Італії, таке оповідання про тодішню козаччину: «Одні з козаків, читаємо у Гамберині, служать королю і перебувають на островах під владою гетьмана, стережучи грияниці від татар; є їх коло 1500. Інші — то заволоки, в значній мірі шляхтичі сусідніх провінцій, які живуть з грабунку турецьких і татарських земель, а потім вертаються до дому. Постаравшися, можна з таких заволок зібрати 14—15000 добірного війська, що більше шукає слави, ніж здобичі, і готове на всяку небезпеку. Зброя їхня — шаблі й рушниці, вони стріляють, ніколи не хиблячи. Вони добрі до війни пішої й кінної, а звуться козаками, бо легкі як кози і живуть, годуючись чим трапиться, по куренях, покритих очеретом. Вони живуть з рибальства, ловів і татарської здобичі. Хліба не їдять ніколи, а пють чисту воду.

Серед козаків є всякого народу: поляки, німці, французи, еспанці, італійці, ріжні утікачі, що чимсь провинились дома. Тут вони мають добрий захист, ніяка людська рука їх не досягне. Вони визначаються великою згодою між собою. Живуть на островах; як їх мало — то на малому; як намножиться їх — переходять на більший. Дерева там багато, і вони так уміють оборонити себе засіками, що й зимою, коли замерзне Дніпро, не бояться ворога. Для більшої певности вирубують лід кругом і роблять неначе вали. А в літку річки не можна перейти, бо по обох боках тягнуться великі болота, так що тих островів не то що здобути — навіть знайти не можна, коли хто не знає дороги. Козаки також добре воюють на морі, мають всякі човни і їздять грабувати чорноморські береги».

Я навмисне навів це оповідання, бо воно дуже типове: починаючи з кінця XVI в., ми маємо і в польській, і в західньо-европейських літературах цілий ряд подібних оповідань про козацьке життя, котрі згодом переходять і в красне письменство та стають підставою загальних уявлень про запорозьке козацтво. Єсть в цих оповіданнях багато неточностей і пересад. Так, передовсім щодо етнічного складу козаччини. Тепер, коли ми маємо в руках деякі поіменні списки козаків того часу, ми можемо з певністю твердити, що склад козаччини зовсім не був такий інтернаціональний, і всі ті німці, французи, італійці, еспанці, про яких каже нам Гамберині, якщо й були в складі козаччини, то тільки як одиниці: основна маса козаччини рекрутувалася з українців з домішкою білорусів, великорусів, поляків: решта попадалась як виїмок і, очевидно, асимілювалась серед основної української маси. Справжнє поняття про національний склад козаччини дає нам наведений вище реєстр полку 1581 року.

Спираючись на свою січову організацію й на здобуті власними силами засоби, низова козаччина дозволяла собі не тільки самовільні походи на татар та турків, але почала вести й свою власну міжнародню політику. Це й послужило причиною для цілого ряду конфліктів з польським правительством.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, Київ, 1909. М. Грушевскій, Исторія украинскаго козачества, т. I, Київ, 1913. П. Кулішъ, Исторія возсоединенія Руси. т. I, Петербургъ 1873. П. Куліш, Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами, «Руська письменність», Твори П. Куліша, т. VI, Львів, 1910. О. Ефименкова, Історія українського народу т. I, Харьків, 1922. В. Антонович, Коротка історія козаччини, Коломия 1912. Н. Василенко, Очерки по исторіи Западной Руси и Украины, Київ, 1916 («Начальная исторія козачества до конца XVI вѣка»). И. Каманинъ, Къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго, «Чтенія въ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», т. VIII, Київ, 1894 (і окремо). А. Яковлів, Намісники, державці й старости господарського замку черкаського в кінці XV і в XVI вв. «Україна», 1907, кн. IX; його ж: Бунтъ каневцевъ і черкасцевъ въ 1536 году, там же, кн. I; його ж: З історії реґістрації козаків в I-ій половині XVI віку, там же, кн. III. K. Pułaski, Szkice i poszukiwania historyczne, t, I. Kraków, 1887. (Ostali Daszkiewicz, Dzikie pola, та инші розвідки). А. Стороженко, Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки, Київ, 1904. Його ж: Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѣ временъ Стефана Баторія, «Кіевская Старина», 1897, кн. I; його ж: Князь Д. И. Вишневецкій, там же, кн. III. М. Грушевський, Байда Вишневецький в поезії й історії, «Записки Українського Наукового Товариства у Київі», т. III, 1909, Його ж Гетьман Богданко, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка. т. XVI, 1897. И. Новицкій, Князья Ружинскіе, «Кіевская Старина», 1882, IV. Происходженіе запорожскаго козачества (стаття правдоподібно самого В. Антоновича), там же, 1884, VIII і IX. Д. Эварницкій, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. II, Петербургъ, 1895. Л. Падалка, По вопросу о существованіи Запорожской сѣчи въ первые времена запорожскаго козачества, «Кіевская Старина», 1894, кн. V і VI. A. Jabłonowski, Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryańska i baturyńska, „Ateneum“, 1895. II. В. Доманицький. Чи була реформа Баторія? «Ювілейний збірник в честь М. Грушевського», Львів, 1906. I. Крипякевич, Козаччина й Баторієві вольності, «Жерела до історії України-Руси», т. VIII, Львів, 1908. Е. Барвінський, Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками в 1593-94 роках, «Записки Наукового Товариства імени Шевченка», т. X, Львів, 1895. Його ж: Набіг козаків на Очаків 1545 року, там же, т. XVIII, Львів, 1897.

XII

СТАНОВИЩЕ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЛИТОВСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ДЕРЖАВАХ. ВІДОКРЕМЛЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ. ВНУТРІШНЯ ОРҐАНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ. ЗАНЕПАД ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ВІКУ. ПОЧАТКИ ВІДРОДЖЕННЯ Й РОЛЯ В НЬОМУ МІЩАНСТВА. ЦЕРКОВНІ БРАТСТВА.

В той час як в Наддніпрянських степах формувалась і скріплялась козаччина, а прилучення до Польщі несло в ці степи нові порядки, новий уклад життя, на західньо-українських землях, на Волині й у Галичині, розпочинався великий культурно-національний рух, який стояв у тіснім звязку з релігійними відносинами. Щоб зрозуміти й зясувати собі форми й значіння цього руху, треба оглянутися трохи назад і пригадати становище православної церкви на українських землях з того часу, як вони втратили свою державну самостійність.

На старій княжій Руси православна церква, до якої належали всі без виїмку українці й білоруси, перебувала під зверхньою управою київського митрополита «всієї Руси». Він залежав одначе від патріярха царьгородського, бо й сама руська митрополія вважалася за одну з митрополій царьгородського патріярхату й займала в ієрархічному відношенні одне з останніх місць, дарма, що її територія в багацько разів була більша за територію самого патріярхату. Київський митрополит перебував в доволі тісній залежності від патріярха: царгородські патріярхи сами, без порозуміння з руськими князями, вибирали кандидатів, звичайно греків, висвячували їх і висилали до Києва. Часом це викликало незадоволення на Руси. Так ще за Ярослава Мудрого була спроба обійтись без патріяршого призначення й вибрати собором епіскопів свого українського кандидата, священика Іларіона. Але справа, з цим митрополитом не зовсім ясна, і на неї існують серед істориків української церкви ріжні погляди. Вдруге подібна історія сталася за князя Ізяслава Мстиславича в половині XII століття, коли так само собор українських епіскопів поставив митрополитом відомого богослова, Клима Смолятича, ченця Зарубського монастиря. Але його вибір зустрівся з великими

труднощами: царьгородський патріярх за ніяку ціну не погоджувався випустити з своїх рук призначування митрополитів для Руси. І справді, потому ввесь час сидять у Київі митрополити-греки, що їх присилано з Царгороду.

Але значіння й престиж київського митрополита зачали слабнути в міру того, як Київ втрачав своє значіння столиці Руси, а звісний руїнник Київа, князь суздальський, Андрій Боголюбський носився навіть з думкою заснувати у себе окрему митрополію й увільнитись таким способом від церковної залежности від Київа. Але в Царьгороді на це не пристали. Після татарської руїни, хоч самі татари ставилися до християнського духовенства з повагою й навіть увільняли його від усяких податків, митрополити в спустошеному Київі почували себе, видко, не добре. Князь Данило Романович по смерти митрополита-грека сам іменував митрополитом українця Кирила й добився того, що в Царьгороді його признали й висвятили (1250). Але Кирило дуже мало сидів у Київі, все їздив по своїх північних великоруських епархіях, і на Суздальщині застала його смерть (1281). На його місце прислали з Царьгороду грека Максима. Та цей побув трохи у Київі, раз-у-раз їздив на північ, і в 1299 році зовсім переїхав до Володимира Суздальського й тут заснував свою резиденцію. Київ на якийсь час перестав бути церковним осередком Руси.

Тоді галицько-волинські володарі подбали про утворення своєї власної митрополії і за короля Юрія Львовича добились, за формальною згодою не тільки царьгородського патріярха, але й византійського імператора, визнання окремої галицької митрополії (1303), на яку призначено якогось Ніфонта. До нової митрополії мали належати епархії: Володимирська, Перемишльська, Галицька, Луцька, Туровська й Холмська. Одначе проти окремої галицької митрополії дуже інтригували на Суздальщині й у Москві. Мабуть завдяки цим інтригам патріярх висвятив по смерти Ніфонта присланого з Галичини кандидата Петра Ратенського не на галицького митрополита, а на митрополита «всеї Руси», і Петро, дарма, що був українець-галичанин, перейшов на північ і осів у Москві, яка стала з того часу резиденцією митрополитів. Та в Галичині добились висвячення для себе нового, окремого митрополита, грека Теогноста. Але й цей зумів сполучити в своїх руках обидві митрополії, галицьку й київо-московську. Нарешті противникам окремої галицької митрополії удалось добитися формального її скасування (головно заходами Москви, в 1347 р.). Відновлено її було в 1371 році, на бажанни короля Казимира, очевидно під впливом прохань про це місцевого українського населення, але й цим разом православна митрополія галицька продержалася недовго і в кінці XIV віку зникла.

Тимчасом сполучення в одних руках управи церквами на Україні й на Московщині, притім з осередком у Москві, давало себе дуже чути з тої пори, як українські землі опинилися під Литвою. Великі князі литовські дуже нерадо дивились на церковно-ієрархічну залежність своїх українських і білоруських провінцій від Москви. Уже

Ольгерд почав висувати свого кандидата, окремо від москалів, але московські впливи перемогли, і патріярх висвятив московського кандидата Олексія. Коли ж на домагання Ольгерда патріярх таки висвятив на митрополита для Литви болгарина Кипріяна Цамблака, то цей зараз же по смерти Олексія переїхав до Москви, і знову обидві митрополії злучились до купи. Очевидно митрополитам більше подобалось жити в столиці православного князя московського та звідти правити й українсько-білоруськими епархіями, титулом митрополита «всієї Руси», ніж сидіти під Литвою й правити самими лишень українсько-білоруськими епархіями, та ще й без західньо-українських земель, які тоді мали свою галицько-волинську митрополію.

Князю Вітовтові вдалося таки добитись висвячення окремого митрополита для литовських земель: в 1415 році собор українських і білоруських владик в Новгородку Литовськім (теперішній Новогрудек), при участи світських людей, вибрав митрополитом Григорія Цамблака, Кипріянового небожа. Та ще й тепер не сталося відокремлення від Москви: ще якийсь час після Григорія Цамблака існували митрополити спільні для Москви й Литви, аж поки вже в другій половині XV віку, після переходу на унію митрополита Ісидора, не відбулося остаточне розділення митрополій: в Москві на соборі 1448 р. вибрано собі митрополитом Іону без порозуміння з патріярхом і тим положено початок незалежної московської церкви; а патріярх висвятив на київську митрополію грека Григорія (1458). З того часу відновилася київська митрополія, яка обіймала всі українські (разом з Галичиною) й білоруські землі й яка підлягала по прежньому патріярху царьгородському. З часом ця залежність ослабла і вже в другій половині XVI століття обернулася в просту формальність: патріярх давав своє благословення вибраному королем, по рекомендації «князів і панів грецького закону», кандидатові. Митрополит мав титул «Київського і всеї Руси», в XVI ж столітті «Київського, Галицького і всеї Руси». Він мешкав то у Вільні, то в Києві. Всіх епархій під його управою було десять. У XVI столітті до Москви одійшли епархії чернігівська й смоленська.

Православна церква в литовській державі хоча й втратила своє майже пануюче становище, відколи династія Гедиміновичів прийняла за Ягайла католицьку віру, одначе сама ще не зазнавала правних обмежень. Правда, на основі Городельської унії 1413 року до користування з шляхетських прав і до державної служби допускалися лиш особи римо-католицького ісповідання, але цей закон вже в 1432 і 1434 роках було скасовано, а Люблинський акт 1569 року підтвердив рівноправність усіх християнських релігій на Литві. Та хоч не було обмежень правних, значіння православної церкви падало в міру того, як князі й пани все більше наверталися до католицтва, і православіє лишалося вірою переважно нижчих верств населення. Його менше шановано й воно поруч з церквою римо-католицькою, де єпіскопи засідали в Раді Панів і взагалі мали великий вплив у державних справах, було релігією наче нижчою, менше шанованою. Все

таки, доки до православія признавалася ще стара українська аристократія, потомки удільних князів і бояр, що зберігали в литовській державі своє політичне й соціяльне значіння, становище православної церкви було непогане. Вона заховувала в своїх руках значні матеріяльні багатства, а її вищі ієрархічні посади: митрополитів, єпископів, ігуменів важливіших монастирів — заміщалися переважно представниками цієї самої аристократії. Цілий ряд обставин, як зовнішніх, так і внутрішніх провадив до того, що православна церква і в Литві, а потім по люблинській унії у спільній Річи-Посполитій приходить до упадку й розстрою.

Перш за все влада й авторитет митрополита, які колись на старій Руси стояли дуже високо, тепер значно підупали: митрополит тепер сам не призначав єпископів; кандидатів на єпископські катедри вибирали або Пани-Рада, й великий князь їх затверджував, або ж сам великий князь призначав їх, здійснюючи своє так зване право «подавання хлібів духовних», себто тих мастностей, які належали до єпископської катедри. Митрополит майже не мав ніякої влади над таким, поставленим з волі великого князя, єпископом. Так само розпоряджалися великі князі й архимандріями з їх багатими маєтностями. Та й митрополитів великі князі вибирали й призначали сами. Правда, в XVI столітті ми бачимо таку практику, що великі князі й королі затверджують митрополитів, намічених зїздом князів, панів, шляхти й вищого духовенства. Коштом митрополичої значно зросла влада єпископів, особливо коли вони були люде енергійні й спирались на значні матеріяльні засоби, звязані з катедрою. Своїми єпархіями єпископи правили за допомогою так званих соборних крилосів, себто ради священиків катедрального міста, які звалися крилошанами. Вони вибирали зпоміж себе старшого священика-протопопа. Від крилоса залежало й призначення священиків на парафії по єпархії. Особа, яка хотіла висвятитись на священика, подавала єпископові рекомендацію патрона або громади тієї парафії, що її вибрала. Єпископ висвячував і брав за це таксу.

Право подавання ставило вищу ієрархію у залежність від світської влади й робило єпископські катедри предметом аспірацій з боку людей, що не мали на них ані морального, ані формального права. Великі князі давали єпископські катедри людям світським за військові або які інші заслуги. Такий «номінат» скидав жупан і одягав рясу, висвятившись на скору руку, і робився відразу єпископом, пройшовши за кілька день нижчі духовні степені. Грамоти на єпископство видавались здебільшого вже наперед з правом заняти єпископську катедру, як тільки вона стане вільна. На цьому ґрунті часто виникали ріжні зловживання, суперечки, боротьба між ріжними претендентами. Дуже часто кандидати діставали єпископство або архімандрію по протекції, через звязки або за гроші, підкупивши близьких до короля людей. Розуміється, єпископські катедри й значніші архімандрії давалися виключно шляхтичам. Такі шляхтичі, ставши єпископами виключно задля матеріяльних користей, здебільшого зовсім не переймалися церковно-релігійними інтересами, збе-

рігали свої світські звичаї, їздили на полювання, уряджали гучні бенькети, робили наїзди на своїх сусідів, світських і духовних, стаючи на чолі узброєних відділів, чинили усякі насильства й кровопролиття, провадили часом дуже розпустне життя. З цього погляду особливо вславився луцький єпіскоп Іона Борзобагатий. Діставши єпіскопство, він довгий час не хотів висвячуватися, і митрополит ледве його присилував до того. Спочатку він мав грамоту на єпіскопство Володимирське, але мусив витримати за його справжню війну з облогами, штурмами, гарматами, з другим претендентом. Цю війну він одначе програв і мусів вдовольнитися єпіскопством луцьким. Тоді він ґвалтом (оружною рукою) захопив багату Жидичинську архімандрію. Але його самого на другий рік вибив звідти також збройною силою луцький староста. Церковні маєтності й скарби Іона Борзобагатий роздавав своїм дітям і родичам. Він запечатував церкви й не дозволяв правити в них служби Божої, доки йому не заплачено окупу. Та не ліпший був і його наступник, відомий пізніше діяч унії Кирило Терлецький: він судився за убивство, за насильства над жінками й за розбій. Та все це минало йому безкарно. Супральського архимандрита Тимофія Злобу патріярх царьгородський Єремія, що приїхав на Русь в 1589 р., скинув з його уряду за убивство. Неморальність владик була притчею во язиціх. Сам митрополит київський Онисифор Дівочка був двоєженець, і його патріярх також усунув з катедри. Розуміється, такі пастирі православної церкви тільки дискредитували її в очах своїх і чужих, а їх діяльність давала ворогам православія дуже вдячний матеріял для виступів проти нього.

Окрім права «подавання», що торкалося церковних верхів, не малу шкоду для православної церкви приносив ще й так званий «патронат» світських людей над церквами й монастирями, що по суті був тим самим «подаванням» у відносинах до ігуменів менших монастирів і до священиків. Право патронату не було нормоване якимсь законом, воно розвинулось шляхом звичаю: деякі дослідники виводять його з старого «ктиторства», занесеного на Русь з Візантії, себто з права фундаторів і покровителів храмів і монастирів опікуватись ними і доглядати за їх матеріяльним забезпеченням. Але ця опіка на Білорусі й на Україні за литовських часів розвинулась так широко, що патрони — пани й шляхтичі — стали дивитись на церкви й монастирі, які знаходились в їх маєтностях, як на свою власність. Вони самі призначали або скидали священиків без відома єпіскопів, розпоряджалися церковними маєтками, користувалися з їхніх доходів. Так само й особи урядові, — воєводи, намісники, старости засвоювали собі патронат над церквами й монастирями в межах своєї округи й так само розпоряджалися духовними посадами й маєтками, як і патрони приватні. Це все вело до великих зловживань. Деякі патрони умисне довго не «подавали» новому ігуменові чи священикові церковних маєтків, щоб самим побирати з них доходи для себе. Інші просто присвоювали собі церковні маєтки, скасовуючи, наприклад, монастирі, що були під їх патронатом.

Право патронату зробилося спадковим і передавалося по заповіту. В оссбливо незручне становище попадали церкви й монастирі, коли їх патронами ставали люде, що відпали від православія й переходили в католицизм, або в якусь протестанську секту. В таких випадках патронат замість опіки обертався в переслідування й зневажання православних священиків і мирян, які перебували під зверхністю такого патрона. І таких патронів-чужовірців ставало протягом XVI віку все більше та більше. Становище нижчого духовенства, особливо сільських священиків, робилося дуже тяжким. Це вело до того, що мало хто з людей порядних охотився на священицький сан, і сучасники гірко нарікали, що в православні священики іде саме «людське сміття», голодне й невчене, та що священика скоріше можна зустріти в коршмі, ніж у церкві.

Сама перебуваючи в стані великого розстрою, дезорганізації й занепаду, православна церква не могла виконувати як слід завдання, яке випало на її долю, з утратою українським народом власної державности: піддержувати стару духовну традицію, піддержувати рідну освіту й письменство й тим зберігати свою народність. «Руська віра» була синонімом руської народности супроти католицької польщизни, і їй судилося волею-неволею служити національним прапором для народньої маси.

Польське громадянство в XVI столітті саме переживало добу значного культурного підйому. Ще й раніше, в XV столітті, існували в нього певні культурні звязки з заходом так само, як і у громадянства литовської держави. І з Польщі, і з Литви їздили молоді люде для науки до західньо-европейських університетів. Гуманізм і ранні реформаційні течії, наприклад, гуситство доходили однаково до Польщі, Білоруси й України. Новіші досліди (Грушевського, Яковлева, Огієнка та інших) показали, наприклад, що впливи чеських правових понять і гуситського руху далеко глибше відбилися в українському культурному житті XV-XVI віків, ніж ми досі уявляли. Але в порівнянні з польським громадянством українське було більш інертне й консервативне, й довгий час усі оті культурні зносини з заходом менше полишали серед нього свого впливу, ніж у поляків. В першій половині XVI віку італійський ренесанс знаходить собі все більше поширення в Польщі через вплив італійського оточення королеви Бони, з роду Сфорци; не тільки діти магнатів, але й звичайні шляхтичі їздять вчитись до італійських університетів. Одночасно з італійським шириться в Польщі вплив і німецьких гуманістів, а за ними й німецьких реформаторів, чому сприяло значне число німців в північно-західніх областях Польщі. Все це викликає живий умовий рух, веде до оживлення, властиво до створення національної польської літератури (до поч. XVI століття в польському письменстві уживалася майже виключно мова латинська) і XVI століття в діях польської літератури звуть її золотим віком. Протестантизм, гніздом якого служила головно Прусія, — васал Польщі після секуляризації Тевтонського рицарського ордена в 1525 році, — робить в половині XVI віку такі успіхи в Польщі, що, здавалося, католи-

цизмові вже приходив кінець. Давніші заборони проти реформаційних течій (наприклад, так зв. Велюнський едикт 1424 р. проти гуситства) давно вже стали мертвою буквою. В той же час XVI століття було добою, коли шляхта здобувала собі широку політичну свободу, й добою розцвіту парламентарного життя. Все це робило враження на маси української шляхти й українських панів, особливо, коли вони після Люблинської унії увійшли в тісний контакт з польським політичним і культурним життям, стали спільно засідати на соймах, в судових трибуналах, дістали доступ до сенаторських та інших високих становищ у польській державі. Навіть протестантський рух, який був дуже поширився серед польської шляхти в половині XVI віку і який знайшов свій відгук і на Україні, приходячи до нас в польській чи польсько-німецькій формі, приводив остаточно до ще тіснішого зближення з польською культурою.

Історія протестантського руху в Польщі і в Литві має за собою доволі показну наукову літературу, головно польську. Але історики, пишучи про сей рух, дуже часто трактували його з свого власного релігійного штандпункту: отже інакше дивились на нього й оцінювали його значіння історики-католики, інакше протестанти. Але не бракує й праць справді безсторонніх, які обєктивно змальовують реформаційні течії в Польщі (наприклад, давня вже праця В. Закшевського «*Powstanie i wzróst reformacji w Polsce» 1870*). Існує цілий ряд розвідок про реформацію в Польщі також російських учених (Н. Любович, І. Малишевський, П. Жукович та инші) і німецьких. Але вони майже не виріжняли проявів реформації на Україні з загального протестантського руху в Польщі. Спеціяльно про реформацію на наших землях писав О р. Левицький (Социніанство въ Польщѣ и Западной Руси, 1882). Грушевський в своїй «*Історії України-Руси» т. IV, і в своїй «Історії української літератури»*, т. V, заперечував особливе поширення протестанства на Україні, знаходячи, що воно далеко більше було поширене на Білій Руси, а звідти вже його відгуки чи рефлекси, як він каже, долітали й на Україну. Але зложений ним самим реєстр протестантських громад показує, що протягом другої половини XVI і першої половини XVII століття понад 110 таких громад існувало в Галичині, Холмщині, на Поділлі, Волині, Берестейщині, а крім того ще кілька громад на Київщині. Правда, адептами нової віри являлись майже виключно представники вищих класів — пани й шляхта — в широких масах протестантська наука коріння у нас не пустила.

Реформаційний рух в Польщі виявився спочатку в 1520—30 роках в лютеранській формі, головно серед міщанства, але був зустрінутий дуже суворими репресіями. Та він скоро укріпився в східній Прусії, яка стала протестантською країною, і в той час, як у Кракові палили людей на вогні за єресь, у Кенігсберзі повстав 1544 р. лютеранський університет, який мав певне значіння й для польсько-литовських областей. Вже в половині XVI в. проповідь протестантизму починає робити великі успіхи серед польсько-литовської шляхти, діти якої вчились в закордонних університетах. Відомо,

наприклад, що у Вітенберзі, осередку лютеранської пропаганди, в 1530-х роках вчились студенти Poloni, Rutheni, або такі, що подавали про себе, що вони явились ex Russia, отже це були українці та білоруси. З шляхтою католицькій церкві й уряду стало тяжче давати собі раду. Король Жигимонт-Август II (1548—1572), вихований в оточенні прихильників нових ідей (його мати була італійська принцеса Бона Сфорца), ставився до реформаційного руху толерантно. Багато значних магнатів (наприклад, Радивили) навернулось на кальвінізм або лютеранство й стало могучими покровителями нової віри. В самім краківськім університеті появились професори протестанти. В 1548 році явились у Польщі вигнані з Чехії й Австрії «чеські брати» й відродили спомини про гуситство.

Спеціяльно на Україні ґрунт для поширення реформаційних ідей був до певної міри підготований ще в другій половині XV століття через вплив раціоналістичної секти так званих «зжидовілих», яка створила на українській мові доволі значну літературу (перекладну). Ця секта, як відомо, мала своїх прихильників і на Московщині, але там вона була дуже скоро знищена. З реформаційних течій поширилася на Україні головно аріянська або антитринітарська, відома також під назвою социніянства від імени її провідника Фавста Социна. На Волині прихильниками социніянства була головно середня шляхта, із значніших українських родів до нього пристали тільки Гойські, Чапличі, Сенюти, Неміричі, князі Пронські. В Киселині на західній Волині один час існувала аріянська академія.

Протестантський рух, як уже було підкреслено мною, не захопив ширших верств українського суспільства: він відштовхував консервативні українські круги, які в своїй православній вірі і старій церковній організації бачили ознаку своєї народности. Багатьох він відштовхував своєю хаотичністю, а його різка критика церкви, маючи на увазі спеціяльно церкву римо-католицьку, менше промовляла до свідомости православних, які мали в своїй церкві зовсім відмінні порядки.

Протестантизм приніс з собою ідею перекладу св. Письма на народню мову. Але треба сказати, що перші спроби видання церковних книг мовою народньою були зроблені білорусом доктором Францем Скориною (в Празі в 1517-19 рр.) незалежно від протестантських впливів. Одинокий, хто старався ширити друком кальвінські ідеї білоруською мовою, був Симеон Будний, автор протестантського катехізису в р. 1562. Здебільшого протестантська наука, являючись на Україну в чужій, польсько-німецькій формі, не сприяла розбудженню якогось національного почуття й тому треба згодитись з Грушевським, що «в організації нововірських громад, в переході на протестанство чи аріянство православних панів, ми мусимо бачити один з проявів підданьи української суспільности, українських панів новій польській культурі, яка дає себе знати в останній чверті XVI віку, а не самостійний прояв культурної еволюції української суспільности».

Одначе реформаційний рух зробив таки своє діло в підготов-

ленні українського культурно-національного відродження: він розворушив думку української суспільности. Як каже той же Грушевський, «в атмосфері неустанної релігійної полеміки, з котрою сплітались питання про прерогативи державної влади, про законність та її джерела, про право індивідуального самоозначення, соборности, єрархії, традиції, ні одна скільки небудь інтелігентна й жива людина не могла зіставатись індиферентною. Відлітав безповоротно віками вихований безоглядний послух, консерватизм, як догмат руського життя, що «не подобаєт переступати предiлов старих, яже положили отцове наші»... Не могли минати без враження методи дискусії, сміливий критицизм і навіть нерозбірчивість в поборюванні ідейного противника, вироблена в цих гарячих, повних пориву й захоплення часах». Це все дуже придалося, коли довелося обороняти православну віру від натиску латинства в кінці XVI століття.

Супроти зовнішнього блиску польської культури в XVI віці, супроти тої ідейної боротьби, яка хвилювала польське суспільство, супроти буйного політичного життя польської шляхти, старі форми свого українського життя, консервативні й часом архаїчні в глибині київських і волинських пущ, або в степах Брацлавщини й Наддніпрянщини, здавалися українському панству чимсь відсталим і старомодним. А щоденні зустрічі в практичній сфері суду, адміністрації, при дворі часом дуже дошкульно давали відчути «провінціяльний» характер того життя. Отже само собою бувало, що українське панство й заможніша шляхта дуже легко піддавалась польським впливам і, може, непомітно для самих себе польщились, переймали польську мову, польські звичаї. Правда, і серед українського й білоруського панства траплялись люде, які свідомо піддержували руську просвіту і разом з нею й інтереси православної церкви, були меценатами піонерів українського друкарства й діячів українського письменства, але вони скоріше були виїмками, ніж явищем типовим. Такими були: Григорій Ходкевич, гетьман литовський, що у своїм маєтку Заблудові дав у 1568 р. притулок вигнаним з Москви друкарям Івану Федорову й Петру Мстиславцю; князь Юрій Слуцький, що в 1560-х роках заложив був у себе в Слуцьку школу й друкарню; князь Михайло Вишневецький, староста Овруцький, чоловік Раїни Могилянки, добродійки скиту Манявського в Галичині; до них можна зарахувати й московського емігранта, князя Андрія Курбського, що втікши р. 1564 з Москви, дістав ковельське староство на Волині й витворив тут певний культурний осередок у своїй резиденції, в селі Миляновичах. Та всіх їх перевершив могучий волинський магнат, князь Костянтин Острожський (1526-1608). Він заложив школи в Турові й Володимирі, а року 1580 у своїй резиденції Острозі, яку сучасники звали колегією або академією. Він запросив на професорів учених греків, до котрих пізніше прилучилися й свої. В школі вчили головно мов (славянської, грецької й латинської й звичайних сім «вільних наук», trivium (граматика, риторика й діалектика) і quadrivium (аритметика, геометрія, музика й астрономія). Біля Острожської школи згуртувався ряд освічених

і талановитих діячів, які виявили себе на полі науки й церковного життя: Герасим Смотрицький, Василь Суражський, Христофор Бронський, Даміян Наливайко, Клирик Острожський. Із школи вийшов і знаменитий Мелетій Смотрицький (син Герасима). Ще перед академією князь Острожський заложив у себе друкарню, яка вже в 1580 році випустила знамениту Біблію на славянській мові. Діяльність Острожського центра дуже тішила православних. Один сучасник писав, що завдяки Острогу «православіє наше почало сіяти, як сонце, і люде вчені почали в церкві Божій показуватися, учителі й будівничі церкви Божої, та книги друковані почали множитись». Одначе заходи Острожського та других меценатів коло піднесення своєї віри й народности були сами по собі відокремлені і тільки ще більше відтінювали енергійність і байдужість до них загалу українського панства.

Ще доки римо-католицька церква, захитана реформаційними течіями, сама перебувала в стані певного розстрою, православні могли спокійно дивитись з боку на релігійні суперечки в польськім суспільстві. Але з 1560-х років католицька реакція починає скріплятись і в Польщі. В ній появляється орден єзуїтів, якому вдалося зупинити поширення реформації в Польщі й на Литві й зорганізувати наступ не тільки проти протестантів, але й проти православних. Єзуїти появились спочатку в Прусії східній й заложили там в 1565 р. свою колегію в Браунсбергу. До Польщі їх впровадив кардинал Гозій, єпіскоп Вармійський (в Прусії), учасник Тридентського собору. В році 1569 була заснована єзуїтська колегія у Вільні, потім пішли школи в Несвіжу, Люблині, а в 1575 р. постала вже єзуїтська колегія в Ярославі в Галичині. За нею пішли школи у Львові, Луцьку, Замості, Камянцю, Винниці, Барі, Перемишлі, Бересті, Фастові й т. д. До єзуїтів дуже прихильно поставився король Стефан Баторій і надав р. 1578 їх Віленській колегії титул академії, себто вищої школи університетського типу. Наука в єзуїтських школах носила схоластичний характер, але головний натиск клали на словесні науки: граматику, риторику й поетику, щоб учні навчалися орудувати словом, щоб звикали спорити й промовляти. Єзуїти були добрі педагоги: вони головну вагу надавали не так навіть науці як вихованню і вміли прихиляти до себе учнів. Скоро про єзуїтські школи пішла добра слава, як про найкращі школи свого часу, і шляхта та пани почали віддавати туди своїх дітей, не тільки католики, але й протестанти й православні. Так один волинський пан Василь Загоровський, великий прихильник православної віри й руської просвіти, пишучи в татарськім полоні заповіт, наказував дати дітей «до Вільни до єзуїтів на науку, бо там хвалять дітям добру науку». І сам князь Курбський похваляв княгиню Чарторійську за намір дати сина до науки до єзуїтів. За порівнюючи короткий час єзуїтам удалось виховати нове покоління польських панів і шляхти в дусі повної відданости католицькій церкві, причім не мало дітей завзятих протестантів або ревних прихильників православія опинились католиками: сини або дочки Ходкевичів, Радивилів, Слуцьких, Острожських були

вже католиками й жертвували єзуїтам величезні фонди спеціяльно на заснування єзуїтських шкіл та колегій. Другим могучим засобом єзуїтської пропаганди була проповідь. Єзуїти, маючи в своїх руках талановитих проповідників, таких як Венедикт Гербест, а особливо Петро Скарга, виступали з проповідями, диспутами, полемікою, де тільки могли, одночасно ведучи свою пропаґанду й друком, випускаючи в світ збірки проповідей і полемічних розправ. Особливе враження зробила книга Скарги «O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem» (1577), в якій він доводив спасенність католицької церкви та її вищість над православною. Говорив про помилки православної віри супроти християнської науки, закидав ріжні «хиби» в церковнім житті, от як подружнє життя священиків, славянську мову в богослужбі, вмішування світських людей в церковні справи, закликав для порятунку до унії з римською церквою під зверхністю папи. Ще раніш від Скарги Венедикт Гербест (в 1567 р.) закидав православному духовенству неуцтво й темноту і також рекомендував церковну унію.

Цей натиск, що розпочався в 1570-х роках, застав православну сторону непідготованою. Православні трималися спочатку тактики — не зачіпати іновірців, уникати суперечок, не реаґувати на їх виступи. Одначе римо-католицька сторона, вбиваючись серед українського й білоруського громадянства в силу, робилася все більше агресивною. Отже мовчати робилось неможливим, і ми бачимо, що й з православної сторони появляються полемічно-оборонні твори, здебільшого — вибірки й компіляції старих полемічних писань проти латинців, доповнені новішим матеріялом. Але це все не дорівнювало талановитим писанням Скарги або Гербеста, і Скарга хвалився, що, не можучи нічого відповісти на його арґументи, заможні русини просто скуповували й палили його книгу. Та й справді, дезорганізація й непорядки в православній церкві, особливо серед вищої єрархії, були такі великі й так усім очевидні, що простим заперечуванням фактів і повторюванням старих докорів і «обличеній» латинства тяжко було щонебудь вдіяти. Треба було піднести рівень власної освіти на православнім ґрунті й реорганізувати церковне життя, оздоровити й обновити його. І чимало ревнителів православія, бачучи що не гаразд, приходили до такої думки, а деякі пани, як ми бачили, й ділом старались допомогти батьківській вірі й народності. Але їхніх відокремлених зусиль не вистачало. Стара провідна верства русько-українського суспільства, видко, пережила себе й вже не відповідала завданням, які покладала на неї історія.

І от в цей критичний час виступає на громадську арену верства українського суспільства, яка досі грала дуже незначну й скромну ролю в укрїнськім житті — м і щ а н с т в о. Воно бере до своїх рук діло обновлення церковного й взагалі духового життя української народности (те саме чинить і міщанство білоруське у себе у Вільні та по інших осередках), йєму справді удається, за допомогою вірних православію панів і шляхти, зупинити натиск латинства саме тоді, коли воно вже тріюмфувало свої успіхи на українських

та білоруських землях. Організоване в своїх церковних братствах, міщанство енергійно береться за рятування віри й народности.

Перший відмітив вагу й значіння міщанства та його братств у нашій історії М. Максимович у своїй невеличкій статті про Луцьке братство (1841), а ширше зясував ролю міщанства в ділі оборони віри й національности П. Куліш в І томі своєї «Исторіи возсоединенія Руси» (1873). Опублікування Київською Археографічною Комісією (в її «Памятникахъ», тт. І-IV, 1845—1859) актів Луцького, Київського, Львівського та інших братств Правобережної України дало змогу дослідникам приступити до вивчення діяльности братств і зясування їх характеру. Тепер питання про братства має свою доволі значну літературу, яка, одначе, не в усьому погоджується між собою, особливо що стосується питання про те, як братства виникали й звідки вони взялися.

Російський історик С. Соловйов висловив погляд (1856), що первісною громадською організацією, з якої виникли братства, були відомі за князівських часів «братчини», себто пири в складчину, що походили від поганських культових звичаїв і були спільні всім славянам. Священик Флеров звязував братства з «вечерями любови» старохристіянських часів і з церковними ремісничими організаціями, які розвинулись на Білорусі й Україні під німецьким впливом. Більш менш так само дивились на походження братств Ф. Лебединцев (1862), М. Коялович (1864), М. Скабаланович (1871) а пізніше А. Папков (1900) — усі звязані з духовною школою. Папков доводив звязок братств з староруською парафіяльною організацією й старими «медовими братствами», коли братчики по великих святах сходились, варили мед і спільно беньветували. С. Голубєв (1880) вважав братства за патрональні організації для колективної опіки над церквою. Так само дивився й А. Криловський, автор розвідки про Львівське братство (1904). Ол. Ефименкова в своїй прегарній розвідці про українські братства (1880) основою, прототипом пізніших братств вважала братство родове. Вона вказувала на їх оригінальність і неподібність до західньо-европейських цехів, підкреслювала релігійно-етичні основи, брак якихсь матеріяльних тенденцій і широкі освітні стремління, чого не було у цехів. Український економіст Мик. Зібер (1881) ще ліпше підкреслював звязок і аналогію українських братств з славянськими й загально-людськими організаціями на певнім ступні культурного й економічного розвитку.

М. Грушевський (т. VI, Історія України-Руси, 1907) пояснює походження братств так, що в примітивно-суспільному устрою це був союз братів, які, вилучившись з спільної семі, не поривали родових звязків, що їх звязували: спільні господарські інтереси, спільна оборона від ворогів, спільна участь в шануванню божества — покровителя роду. В міру того, як слабнув і приходив до розкладу родовий устрій, місце цих родових союзів заступали ріжні територіяльні і професійні обєднання, що приймали на себе функції старих союзів родових. В світі східньо-славянському, де родовий

устрій розложився дуже скоро, і місце родового союзу дуже рано зайняли союзи мішаного територіяльно-родового й чисто територіяльного характеру, імя братства задержалось правдоподібно тільки за тими союзами релігійного характеру, які перебрали на себе опіку над старими родовими патрональними культами. Коли місце старого поганського культу стало займати християнство, воно помалу перенесло звичаї поганського культу на культ християнський, заступило поганські свята й церемонії церковно-християнськими. Церква стала релігійним осередком, що звязував далі в один союз групу сел чи осад; до їх храмових свят привязувалися старі ритуальні традиції й пири. І за цим союзом задержалось старе імя братства. Грушевський не вважає потрібним звязувати наші братства з якимись західними цехами чи гільдіями, хіба що мова йде про якісь деталі братського устрою там, де були сильніші німецькі впливи. З розвоєм церковного устрою, що припадає на другу половину XV і на XVI століття, братська організація підпадає сильним впливам організації цехової. Сама цехова організація, на думку Грушевського, була внутрішнє споріднена з братською, вона виросла з того ж коріня, що і братська, й задержала на всі пізніші часи ті прикмети релігійних організацій, які зближали її з братською.

Головним осередком братського руху зробилися на українських землях Львів, на білоруських — Вільно. Перша документальна звістка про львівське братство походить з 1463 року. Найстаршими братствами на Україні були львівське Успенське, відоме з 1463 року, і луцьке Хрестовоздвиженське, відоме з 1483 року; львівські міщане, не вважаючи на своє упосліджене становище, в першій половині XVI віку значно поліпшили свої матеріяльні достатки, займаючись ріжними ремеслами, а особливо торговлею. Вони завели безпосередні зносини з Туреччиною, Волощиною й особливо наживались на торговлі волами. У Львові зросло число українських крамниць і самих будинків. Дехто з міщан мав дуже велике майно. Зріст економічного добробуту осмілював міщан і заохочував до громадських та до церковних справ. В своїй громадській роботі міщане гуртувалися в братствах. Було їх у Львові кілька, але Успенське було найстарше й найповажніше. Спочатку його діяльність зводилась до опіки над церквою: братчики в складчину купували свічки, книги, ікони, дбали за порядком і благоліпієм церковної служби. Що року на свято Успенія робили великий бенькет, на який зїздилися й гості. Помалу братська організація скріплялася, точно вибирала вкладки з членів і розпоряджала вже значними фондами, які дали змогу відбудувати в 1547 році церкву, а коли вона згоріла в 1571 р. вдруге, то на братські кошти й на складки з усієї України, а також за допомогою молдавського господаря поставлено нову прегарну церкву в 1590 році, так звану Волоську. Братчики судились власним судом і не мали права вдаватись до коронного суду, допомагали біднішим своїм членам або їх родинам, урочисто ховали їх всі вкупі, взагалі виховували в собі духа солідарности й взаємної допомоги. В 1574 році Успенське братство допомогло Івану Фе-

дорову поставили друкарню, яку пізніше й відкупило; в 1586 р. заснувало школу, яку називано гімназією. На вчителів запрошено відомих учених: Зізанія Тустановського й грека Арсенія. Уже за пять років по заснуванні школи виходить (1591) зложена її студентами грецько-славянська граматика «Адельфотес», що дуже піднесло престиж школи, і в слідуючім 1592 році король дозволив розширити програм школи, впровадили до неї «свобідні науки» латинською мовою.

В 1586 році приїхав до Львова царьгородський патріярх Еремія й затвердив новий статут братства, який зробився зразком для інших українських братств. Успенське братство дістало почесний титул Ставропігії й дуже великі права: всі нові братства можна було засновувати лиш по типу львівського й під його контролем; львівське братство діставало право догляду за духовенством, щоб жило по закону, й імунітет від свого місцевого єпіскопа. Метою цих широких прав було — за допомогою братських організацій піднести моральний і духовний рівень суспільства й церкви. Одначе були тут і небезпечні моменти, а саме піддання духовенства під контроль братства й зменшення влади єпіскопа. Це дало, як ми побачимо, свої негативні наслідки зараз же у самім Львові.

В кінці XVI і в початку XVII століття братства поширюються по всій Україні: в році 1591 постають на зразок львівського братства в Городку й у Бересті, в 1592 в Перемишлі, в 1606 р. в Замості, в 1615 в Києві, в 1617 реформується братство в Луцьку і т. д. Осередком братського руху на Білорусі робиться Вільна, де Свято-Духовське братство дістало в 1588 р. такуж ставропігію, що і львівське. До братства тепер записуються українські пани й шляхта, допомагають їм своїми коштами та впливами. До братства приймаються й жінки, яко сестри. Братства почувають себе покликаними стояти на сторожі інтересів православної церкви й виступати в її обороні.

В 1582 році виникає так звана календарна справа. Папа Григорій XIII проголосив реформу календаря, щоб вирівняти ріжницю між старим Юліянським календарем і новим астрономічним. Реформа, як висловлюється Грушевський, мала в своїй основі вповні консервативний характер, бо привертала календарь до норми, принятої ще на вселенському соборі в Нікеї й спиралась на певних астрономічних обрахунках. Одначе брутальні заходи львівського католицького архієпіскопа Соліковського, який в 1583-84 роках почав вводити новий календарь, забороняючи православним відправляти свята по старому календарю, виганяючи людей з церков і опечатуючи самі церкви, викликало велике обурення з боку православних. Полетіли скарги до короля, до сойму, і православні виграли справу: король видав грамоту, де піддержував свободу виконування православних обрядів, право будови церков і вільне уживання старого календаря. Ця побіда дуже піднесла дух в православному таборі, особливо серед львівських міщан, і заохотила до дальших виступів.

Коли в 1586 році появилася брошура Гербеста «Wiary kościoła rzymskiego wywody i greckiego niewolnictwa historja dla Rusi na-

wrócenia pisania», з дуже образливими для православних русинів виразами, закипіла полеміка, яка розвивалася з обох боків crescendo і дала нам багату літературу трактатів, памфлетів, полемічних творів; це був початок тої літературної боротьби, яка затяглася мало не на ціле століття й яка зосередилась коло справи церковної унії, яка саме тоді виринула на поверхні українського життя з ініціятиви самих православних владик.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V., Львів, 1905, т. VI, Київ, 1907. Н. Василенко, Очерки Западной Руси и Украины, Київ, 1916. В. Бѣдновъ, Православная церковь въ Польщѣ и Литвѣ. Катеринослав, 1908. Ф. Титовъ, Русская православная церковъ въ польско-литовскомъ государствѣ, т. 1-3, Київ, 1905. И. Чистовичъ, Очеркъ исторіи западно-русской церкви, 2 т., Петербург, 1882-84. Ор. Левицкій, Внутреннее состояніе западнорусской церкви въ польско-литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI вѣка и унія, «Архивъ Юго-Западной Россіи», ч. 1, т. VI. Його ж: Основныя черты внутренняго строя Западно-русской церкви въ XVI и XVII вѣкахъ, «Кіевская Старина», 1874, VIII. Ол. Лотоцкий, Соборні крилоси на Україні та Білій Руси в XV-XVI вв., «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. IX, Львів, 1894. М. Владимирскій-Будановъ, Церковныя имущества въ Юго-Западной Россіи въ XVI в., «Архивъ Юго-Западной Россіи». ч. VIII, т. 6. Ор. Левицкій, Южнорусскіе архієреї въ XV-XVI вв., «Кіевская Старина», 1882, 1. Його ж: Волинські оповідання з життя XVI і XVII вв. Київ, 1914. W. Czermak. Sprawa równouprawnienia schyzmatyków i katolików na Litwie (1432-1563), „Rozprawy Akad. Umiejętności, Wyd. Histor.-Filoz. t. XLV. K. Stadnicki, O początkach arcybiskupstwą i biskupstw katolickich na Rusi Halickiej i Wołyniu, Lwów, 1882. Wł. Abraham, Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów, 1904. Ол. Сушко, Впровадження єзуїтів до Польщі, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», тт. 57-58, Львів 1904. Його ж: Предтеча церковної унії 1596 року Бенедикт Гербест, там же, тт. 53-55, Львів, 1903. П. Жуковичъ, Кардиналъ Гозій и польская церковъ его времени, Петербургъ, 1882. Ол. Сушко, Єзуїти в заведенню унії в Руси в доберестейській добі, «Альманах українських богословів», Львів, 1902.

Про князя К. Острожського й про академію в Острозі: М. Костомаров, Історія України в життєписах, Львів, 1918. П. Куліш, Исторія возсоединенія Руси, т. I. Петербург, 1873 (розділ 9). К. Харламповичъ, Острожская православная школа, «Кіевская Старина», 1897, V і VI. I. Уманецъ, Кн. К. В. Острожскій «Русскій Архивъ», 1904, IV.

Про початки друкарства на Україні: I. Огієнко, Історія українського друкарства, т. I. Львів, 1924. 350 років українського друку, 1574-1924. «Бібліологічні Вісти». Київ, 1924, ч. 3. «Стара Україна», Львів, 1924, ч. II-IV (ювілейне число, присвячене 350-літтю українського друкарства). Іл. Свєнціцький, Початки книгопечатання на землях України, Львів, 1924.

Про реформаційний рух на українських землях: I. Szujski, Odrodzenie i reformacja w Polsce, 1881. I. Bukowski, Dzieje reformacji w Polsce, 1883-86. W. Zakszewski, Postanie i wzrost reformacji w Polsce, 1870. Н. Любовичъ. Исторія реформацій въ Польщѣ, Варшава, 1883. Його ж: Начало католической реакціи въ Польщѣ и упадокъ реформаціи, Варшава, 1890. Morawski, Arjanie w Polsce, 1906. Мака-

рій М., Історія русской церкви, т. IX, розділ III. Ор. Левицкій, Социніанство въ Польщѣ и Юго-Западной Руси, «Кіевская Старина», 1882, IV, V, VI. И. Малышевскій, Подложное письмо половца Ивана Смеры къ великому князю Владиміру святому, «Труды Кіевской Духовной Академіи» 1876. St. Kot, Polska złotego wieku wobec kultury zachodniej, „Kultura Polska", Kraków, 1932. Його ж: Ideologja polityczna i społeczna Braci Polskich zwanych Arjanami, Warszawa, 1932.

Про братства і національно-релігійний рух кінця XVI віку: С. Соловьевъ. ратчины, «Русская Бесѣда», 1856, IV. I. Флеровъ, О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уніи въ Юго-Западной Россіи въ XVI, XVII і XVIII стол., Петербург, 1957. Ф. Срібний, Студії над орґанізацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVIII століття, «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» тт. 108, 111, 112, 114, і 115. М. Кояловичъ, Чтенія о церковныхъ западно-русскихъ братствахъ, Петербург, 1862. Скабалановичъ, Западно-европейскія гильдіи и западно-русскія братства, «Христіанское чтеніе», 1871, II. А. Ефименко, Южно-русскія церковныя братства», «Слово», 1880, X-XII, передруковано в збірці «Южная Русь», т. I, Петербург, 1905. А. Папковъ, Братства, Петербург, 1900. А. Крыловскій, Львовское Ставропигіальное братство, «Архивъ Юго-западной Россіи», ч. I, т. 10. Київ, 1904. I. Соколов, Українська церква та грецький схід в XVI-XVII ст., «Записки Істор. Філол. Відділу Української Академії Наук», т. I, Київ, 1919. Перегляд літератури про братства див. П. Клименко, Цехи на Україні, т. I, Київ, 1929 (вступ). М. Грушевський, Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці, Відень, 1919. Н. Сумцовъ, Историческія попытки католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію грегоріянскій календарь, «Кіевская Старина», 1888, V. М. Грушевський, Історія української літератури, т. V, Київ, 1928.

XIII

ЦЕРКОВНА УНІЯ В БЕРЕСТІ. СПРОБИ УНІЇ В XIII-XV СТОЛІТТЯХ. ПРАВОСЛАВНІ ЄПІСКОПИ НА ЧОЛІ УНІЙНОЇ АКЦІЇ. БЕРЕСТЕЙСЬКИЙ СОБОР І ЙОГО БЛИЖЧІ НАСЛІДКИ. РЕЛІГІЙНА ПОЛЕМІКА Й БОРОТЬБА. ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ. РУХИ КОСИНСЬКОГО Й НАЛИВАЙКА.

Питання про церковну унію кінця XVI віку має широку літературу в історіографії як українській, так і в польській та російській, і історія самої унії та її відгуків в тодішнім українськім житті розроблена дуже докладно. Одначе, не можна сказати, щоб історична наука щодо питання про церковну унію на Україні й Білій Руси прийшла до якихось одностайних поглядів і висновків. Діло в тім, що в цім питанні сплелися крім чисто релігійних ще й моменти національні та політичні. Сама справа унії, внісши такий страшний заколот в старе українське життя, не переставала бути актуальною на західньо-українських землях протягом цілих трьох століть, та ще й сьогодня не вляглися біля неї пристрасті релігійні, національні й політичні. Кожна сторона являється тут заінтересованою, й нема нічого дивного, що рідко хто з дослідників, які працювали над історією унії на Україні, міг заняти строго обєктивне становище, незалежне від конфесійних і національно-політичних поглядів. Як справедливо зазначає Грушевський, історія унії й досі трактується занадто cum ira et studio, і поступу в збиранні й збагаченні фактичного матеріялу далеко не дорівнює поступ в зрозумінні й справедливім зясуванні цих матеріялів.

Що торкається самого Берестейського собору, то його історію списали прихильники й вороги унії зразу ж по гарячих слідах, але, розуміється, кожен з свого штандпункту: на історію Берестейського собору, видану Петром Скаргою 1597 року, православні негайно ж відповіли документальною історією собору в книзі «Ектезіс», виданій того ж 1597 р. і знаменитим «Апокрізісом» Мартина Броневського (1597). Тут теж подано історію й документи про собор. І пізніше вийшло не мало праць в звязку з собором і початками унії, але всі вони носили явно субєктивний і полемічний характер. Справжня наукова історія унії появилася

аж у кінці XVII століття. Це була праця василіянина Ігн. Стебельського «Dwa wielkie światła na horyzoncie połockim» (1781-83), де було подано цінний документальний матеріял. Ще більше значіння мала праця Миколи Бантиша-Каменського (батька історика України) «Историческое извѣстіе о возникшей въ Польшѣ уніи», зложена в 1795 році, але видана лиш в 1805. З неї властиво й починається наукова література про унію. В 1842 році вийшла дисертація М. Костомарова «О причинахъ и характерѣ уніи въ Западной Россіи», але вона була зараз же сконфіскована й знищена російською владою. Перевидана вона була лиш недавно Українською Академією Наук у Київі (1928). Працею М. Кояловича «Литовская церковная унія» 2 т., (1859-61) одкривається цілий ряд розвідок про унію російських і українських істориків, писаних з церковно-православного штандтпункту, з його дуже негативним поглядом на унію та її наслідки. Важнішими з них були розвідки Н. Іванишева (1859), М. Макарія, Ор. Левицького, Н. Петрова, Ф. Кудринського, П. Жуковича та інших. З польських і чужоземних праць треба назвати праці Є. Ліковського, А. Прохазки, А. Левицького. Дуже важна праця відомого єзуїтського історика П. Пірлінга «La Russie et le Saint-Siège», 1896.

Наукові праці про унію, писані українцями з уніятського (греко-католицького) погляду починаються німецькою працею єпіскопа Ю. Пелеша «Geschichte der Union» (1878—1881). Далі вийшли праці Ант. Добрянського, К. Студинського, Ол. Сушка, Б. Бучинського, М. Чубатого, Ст. Томашівського, які звернули також увагу й на уніонні спроби перед Берестейською унією. Взагалі за останні часи дослідники греко-католицького табору стараються вишукувати й підкреслювати в нашій давнині факти, які свідчать взагалі про місіонерську діяльність римо-католицької церкви на українських землях, і спеціяльно про змагання до унії з Римом на старій Руси.

Справді, уніонні змагання на українськім ґрунті почалися дуже давно, в кожнім разі не пізніше XIII століття, і той час, коли справа унії була поставлена вповні реально, в кінці XVI в. вона мала за собою стару традицію. Досліди М. Чубатого й Ст. Томашівського підтвердили вже раніше сконстатований в історичній науці факт, що стара Русь-Україна, прийнявши головно культуру візантійську, в той же час стояла на перехресті занадто ріжних культурних впливів, щоб так чи інакше не зазнати на собі також і впливів латинського Заходу. Вже за часів Володимира Великого і його синів ми бачимо в Київі західніх місіонерів, а київські церковні полемісти того часу вже вважають за потрібне виступати також і проти латинян та їх «блудів»: доказ, що латинська пропаганда була справою актуальною. Та й пізніше ми зустрічаємо на Руси постійно представників римо-католицьких монаших орденів і взагалі релігійних місій, а династичні звязки українських князів з західньо-європейськими пануючими домами вели до дуже частих зустрічів з римо-католицьким світом. Новіші дослідники підкреслюють наприклад, католицькі сим-

патії чернігівського князя Михайла Всеволодовича, убитого в Орді. Нам тяжко сказати, наскільки в уніонних проєктах, які виникають в Галичині вже в XII віці, грав ролю момент ідеальний, себто змагання до обєднання обох відламів недавно ще єдиного християнства в одну цілість, в інтересах християнського універсалізму. Але моменти політичні, бажання ціною визнання папської зверхности дістати поміч на Заході супроти небезпеки з Сходу — грали тут безперечно свою ролю. Так само, як в трохи пізніших змаганнях Візантії з першої половини XV віку, які знайшли свій відгук також на Україні, грало ролю бажання знайти на Заході опору супроти турків. Одначе ці змагання не дали реальних наслідків. Православіє, як для греків, так і для українців було тісно звязане з народністю й національною культурою, латинство уявлялось їм релігійно-культурною формою, котра сприяла національним та політичним впливам на їх з боку тих сусідів, які джерела своєї культури мали в Римі. Тому то всі спроби заключити церковну унію з Римом навіть при найліпшій вірі їх ініціяторів, зустрічали на Україні рішучий опір тих суспільних верств, які в данім моменті грали провідну ролю. Але не можна заперечити того, що якраз в кінці XVI віку, при збільшенні культурних взаємин українців із Заходом і при оживленні темпу культурного розвитку взагалі, ідея унії мала більше для себе ґрунту, ніж колись, не вважаючи на те, що мала й більш різких противників.

Ініціятива до злуки з Римом вийшла цим разом від львівського єпископа Гедеона Балабана, огірченого постійними конфліктами з Львівським братством. Як уже було згадано вище, царьгородський патріярх Єремія, в свій приїзд на Україну в 1588—89 роках узявся був упорядкувати там справу православної церкви, але неознайомлений як слід з місцевими відносинами, повівся доволі незручно й нетактовно супроти єпископів, особливо супроти львівського владики Гедеона Балабана, що мав конфлікт з Успенським братством. Надавши особливі права братствам Львівському й Віленському, він викликав незадоволення владик, яким взагалі не по нутру був характер реформи братств, переведеної патріярхом. Усунення митрополита Онисифора з катедри й наставлення Михайла Рогози без собору духовенства також не було владикам приємне. І ось Балабан скликає в Белзі в 1590 році приватну нараду владик, на якій брали участь, окрім самого Балабана, ще Кирило Терлецький, єпископ луцький, Діонісій Збіруйський холмський і Леонтій Пельчицький туровський. Балакали про становище православних єпископів, і тут була вперше кинута думка про унію.

Властиво ця думка була, як ми бачили, не нова на західньо-українських землях, доволі пригадати короля Данила, участь Григорія Цамблака в Констанцькім соборі 1418 року й його таємні розмови про унію, Флорентійську унію 1439 р., деякі (не зовсім ясні) зносини митрополитів XV-XVI вв. з Римом в справі унії. Тепер же її дуже енергійно пропагували єзуїти. На нараді в Белзі унію з Римом представлено, як засіб до виведення православної

церкви з її приниженого становища в Польщі і разом до скріплення авторитету й поваги самих єпископів.

Душею справи виявив себе Кирило Терлецький, до якого згодом пристав Іпатій Потій (1541-1613), сенатор і каштелян, що заняв катедру Володимирську в 1593 р. по смерти єпископа Мелетія Хребтовича. Сам митрополит Михайло Рогоза був згодом втягнутий в справу унії, але він, як людина боязька й нерішуча, активної ролі не грав. Літом митрополит скликав до Берестя синод православної церкви, на якому мали обміркувати ріжні непорядки в церковнім житті й способи їх усунення. На нараді крім тих чотирьох єпископів, що зїздились у Белзі, був сам митрополит і Мелетій Хребтович володимирський. Нарада винесла кілька постанов: зїздитись що-року на нараду, не вмішуватись владикам до справ чужих єпархій; розглянуто було й вирішено деякі біжучі справи. Але далеко важливішим було те, що всі чотирі учасники Белзської наради зібрались потаємно окремо і склали декларацію про унію, яку Кирило Терлецький мав вручити королеві. В декларації підписані заявляли, що бажають мати своїм верховним пастирем римського папу, вимовляючи собі свої прежні обряди й увесь церковний порядок православної церкви. Усі четверо: Кирило Терлецький, Гедеон Балабан, Діонісій Збіруйський і Леонтій Пельчицький підписалися під декларацією. Але тільки в 1590 році доложив її Кирило Терлецький королеві. Жигимонт II прийняв її дуже прихильно, обіцяв, що уніятів буде зрівняно з католиками в правах, і просив, щоб проєкт нарешті був оголошений до загального відома. Досі справа велася у великій таємниці. Хоча єзуїти дуже гаряче саме в той час агітували за унією, але владики боялись ще прилюдно виступати з своїм наміром. Ще пару років справа велася конспіративно. Аж нарешті в кінці 1594 року остаточно вироблено акт про унію й предложено його королю та папському нунцію в Кракові. Вихідним пунктом доґматичних умов було взято флорентійську унію 1439 року. Духовенство й миряне мали підлягати в справах віри римському папі й прийняти новий календарь. Всі релігійні обряди й церемонії православної церкви мали залишитися; остаточне вирішення справи причастія мав зробити папа. Допускалися мішані шлюби й жонате духовенство. Уніятським єпископам дозволялося відправляти службу Божу в римо-католицьких костелах, а католицьким — в церквах. Уніятські єпископи мали дістати місця в сенаті і бути вільні від усяких податків. Уніяти допускалися до всіх державних посад нарівні з католиками.

Митрополит Михайло Рогоза довго вагався, чи приставати до унії, і його з великим трудом умовив енергійний Потій, який з 1593 року вже був єпископом і зразу ж став на боці прихильників унії. Акт про унію дістав апробату і від короля і від нунція. Одначе тим часом, не вважаючи на всю конспірацію, з якою провадилася справа унії, чутки про неї дійшли до православного громадянства й викликали серед нього страшенну трівогу. Перший ударив на ґвалт старий князь Острожський. Він звернувся 25. II. 1595 року

з окружним посланієм до всіх православних, де зясовував акцію єпіскопів, називав їх зрадниками, закликав не йти за ними й поборювати унію всіма способами. Сам князь Острожський не мав в принципі нічого проти злуки церков, але він хотів, щоб справа унії вирішувалася на соборі, а не в тіснім гуртку єпіскопів. До того ж він був ображений, що його проминули й вели діло в таємниці від нього. Послання, надруковане й розіслане по всіх усюдах, справило враження. Українська шляхта заложила на своїм зїзді протест проти унії й зробила спробу порозумітися з польськими протестантами, які засідали в Торуні на своїм сіноді, в цілі спільної оборони релігійних інтересів. Тоді прихильники унії рішили прискорити діло. Єпіскоп володимирський Потій і єпіскоп луцький Терлецький поїхали в кінці 1595 року до Риму й тут зложили перед папою Климентом VIII урочисту заяву про унію православної церкви в Польщі з церквою римо-католицькою. Папа прийняв їх заяву, й унію було формально проголошено, а на знак того вибито медаль з написом: «rutenis receptis». В марті 1596 р. Потій і Терлецький повернулися додому. Зоставалось тепер схилити до унії православне й білоруське громадянство.

Але в цьому й лежала найбільша трудність. Ані маса православного духовенства, ані українська шляхта й міщанство й думки не припускали про унію, вважаючи її ні за що інше, як тільки за замах на свою батьківську віру й народність. В їх очах ідеальні мотиви про злуку церков і обєднання християнства під одним пастирем відступали назад перед загрозою латинізації й полонізації українського культурного життя. Проти унії розпочалася завзята агітація. Під впливом цієї агітації й розбурханих нею пристрастей відступили від унії Михайло Копистенський, владика перемишльський, і сам перший ініціятор, львівський владика Гедеон Балабан. Вони зложили про це писану заяву, занесену до актових ґродських книг. На соймиках українських воєводств Волинського, Київського, Брацлавського, Руського й на Литві православна шляхта закладала протести, і вони були оголошені на варшавськім соймі весною 1596 року. Ситуація відразу загострилася. Рішено було розвязати справу на соборі, який з наказу короля мав зібратися в кінці 1596 р. в Берестї. Обидві сторони приготовились до рішучого бою. Дано було знати до Царьгороду, й патріярх прислав свого представника Никифора, бувшого професора університету в Падуї. Прислав свого представника, екзарха Кирила Лукариса, і патріярх александрійський. Прибуло багато духовенства з православного сходу. Ніколи ще не було на Україні такого величнього й урочистого собору. Явились посли від української шляхти, від усіх воєводств, багато окремих представників шляхетського стану, представники міщанства зі Львова, Вільни та інших міст. Нарешті багато архімандритів, ігуменів і священиків. Домінуючу ролю на соборі грав князь Острожський. Цей собор не схотів засідати разом з прихильниками унії, й обидві сторони зібрались окремо. На уніятському соборі була представлена вища ієрархія православної церкви, кілька римо-католицьких єпіскопів, представники короля й уряду.

Відразу обидві сторони зайняли взаємне вороже становище й утворили два окремі собори: римо-католики й уніяти засідали окремо, православні й собі окремо. Православні збірались в домі князя Острожського, під проводом двох вірних владик: Гедеона Балабана й Михайла Копистенського. Більшість духовних і світських делегатів прилучилася до них. Обидві сторони уявляли собою справжні військові табори: навколо Берестя стояли гармати й обози. До збройного конфлікту не дійшло, але ж не дійшло й до ніякого порозуміння. Обидві сторони одлучили взаїмно своїх противників від церкви й прокляли. Так стався розрив, і обидві сторони повели між собою завзяту боротьбу. Передовсім завязалася гаряча літературна полеміка між оборонцями й ворогами унії.

В 1597 році Скарга видав кнгу «Sinod brzeski i jego obrona», одночасно польською й українською мовами, обороняючи унію з канонічного погляду й доводячи, що православний собор в Бересті був юридично неправомочний. Він писав, що опозиція до унії це діло ріжних єретиків, аріян. На це православні зараз же відповіли виданням у Кракові в тім же році книги «Ектезіс, альбо короткоє собраніє справ, которії ся діяли на помістном берестейском соборі», а слідом за тим появилась знаменита книга, видана зразу по польськи в 1597 р., а в 1598 й по українськи: «Апокризіс, альбо відповідь на книжки о соборі берестейском». Автором її, (що укривався під псевдонімом Христофора Філалета) був правдоподібно шляхтич Мартин Броневський, автор латинського опису Татарії з 1595 р. Наводячи відповідні документи, він розкривав історію унії й махинації єпископів, обороняв правосильність православного собору, доводив, що лиш на ньому було чути голос усієї православної церкви, бо тут взяли участь представники всіх православних земель Річи Посполитої. Тезам Скарги, що тільки єпископи мають рішаючий голос в справах віри, він протиставляв ідею соборної й демократичної церкви. На «Апокризіс» появився у відповідь «Антиррєсіс» Іпатія Потія (українською мовою в 1599 р., польською в 1600).

Серед інших памяток полемічного письменства, які робили на сучасників глибоке враження й викликали дальше продовження спору, треба назвати писання Клирика Острожського (1598-99), перейняті глибоким почуттям, і талановитий твір, зложений (але не видрукований) в 1605-1606 роках, під назвою «Пересторога, зіло потребная на потомнії часи православним христіянам, аби відали, яко некоторие єпископове не спасенія ради душ своїх, але для певних причин і дочасних пожитков от своєго патріярха одступили і римському папежові в послушенство ся оддали, і великії замішанія в людях учинили», — твір, перейнятий глибоким патріотичним почуттям і визначний своїм розумінням культурних потреб свого часу. За автора цього твору Франко вважав відомого діяча Львівського братства Юрія Рогатинця.

Та найбільший інтерес мають писання афонського ченця Івана, родом з Вишні у Галичині (жив між половиною XVI і 30-ми роками XVII століття), його палкі посланія до єпископів, що покинули пред-

ківську віру, до всіх земляків, «що живуть у Ляцькій землі», його пристрастні обличенія занепаду моральности й релігійности у земляків, а особливо серед духовенства. Ці писання, що виявляють між іншим глибоке співчуття до недолі низчих верств українського народу й велику гуманність, по силі тону, пластичности й яскравости форми, не мають собі подібних в старій українській літературі. Вони всі, крім одного, не були друковані й ходили в рукописах.

Та поруч літературної полеміки велася й цілком реальна боротьба. Перш за все мало реальне значіння те, що польське правительство визнавало за легальну віру тепер тільки унію. Воно почало з репресій проти екзарха Никифора: він був зразу після собору заарештований під закидом, ніби він був турецьким шпигом. Не вважаючи на протести з боку князя Острожського, його відвезли до Марієнбургської фортеці і, хоч вина його не була доведена, тримали його у вязниці, доки він там не помер. З другого боку царьгородський патріярх затвердив постанови православного собору в Берестї, і вони таким чином добули собі канонічну санкцію.

По смерти Рогози митрополитом стаз енергійний Потій, котрий повів рішучу боротьбу за переведення унії в життя. Він почав переслідувати непокірних ігуменів і священиків, одбирати у православних монастирі й друкарні, засновувати уніятські школи. В особі ігумена Веньяміна Рутського, сина московського еміґранта, Потій знайшов собі відданого помішника, котрий по смерти Потія став його наступником на митрополичій катедрі. Позбавлена своєї ієрархії (православний єпіскоп держався поки що тільки у Львові), православна церква впадала в стан повної дезорганізації, яку зручно використовували прихильники унії. Православна шляхта, як могла, боронила інтереси всієї церкви. Вона заключила формальний акт конфедерації або політичного союза з протестантами в Польщі: гуситами, реформатами й лютеранами.

В 1599 році відбувся у Вільні зїзд, де був присутній сам князь Острожський, білгородський митрополит Лука, духовенство й миряни. Прибули представники гуситів, реформатів і лютеран. На зїзді ухвалено конфедерацію, себто політичний союз, котрим шляхта православна й протестантська зобовязувалися «зберігати між собою мир і не допускати, щоб ріжниця віри й церковних обрядів вела до проливу людської крови та щоб когось було карано за віру конфіскацією майна, позбавленням чести, кайданами й вигнанням». Після цього стало легше боротись на соймі. В 1601 році сойм постановив припинити судові процеси в справах релігії й ухвалив, щоб православні церковні бенефіції роздавалися тільки православним, але король не затвердив цієї ухвали. На соймі 1603 року конфедерація знову виборола постанову про поворот деяких, захоплених уніятами монастирів православним, але король не допускав ніяких загальних принципових постанов. Хоча він при своїм вступі на престол і підтвердив у 1583 році урочисто основи релігійної терпимости, але тепер, під впливом єзуїтів, отверто порушував ці обіцянки. І тільки після довгих зусиль під погрозою «рокошу», себто повстання, шляхта

добилась того, що в 1607 році сойм ухвалив, що за грецькою вірою православного обряду залишаються її давні права, і духовенству, яке не хотіло приймати унії, дарувалася амнестія.

Але ці постанови сами по собі не мали великого значіння. В Польщі вже входило в звичай, що все вирішували не постанови та декрети, а фактичне відношення сил. А це відношення сил було не на користь православних. Не вважаючи на велике роздратування в православнім таборі, ідея унії потроху знаходила собі прихильників серед православних духовних і то не тільки таких, що схилялися до унії з особистої користи, але й з мотивів ідейного характеру. Вона знаходила навіть своїх фанатиків і мучеників. Але ще більше значіння мало те, що навіть незалежно від унії в початках XVII віку масова дезерція магнатів і шляхти безпосередньо в польсько-католицький табор виявилась ще в більшім розмірі, як то було раніше. Одні — виховані в єзуїтських школах, другі — просто в наслідок перемоги польської культури й більшої привабливости блеску західньо-европейського життя, яке в цій культурі відбивалося, покидали свою батьківську православну віру, свою мову, звичаї, одежу й ставали католиками-поляками. В 1608 р. помер старий князь Острожський, сей «стовп православія», як його називали, а його діти вже стали католиками. Його внучка Анна-Алоїза, що була замужем за Яном Ходкевичем, гетьманом литовським, цілком підпала під вплив єзуїтів і, ставши власницею Острога, з усіх сил заходилась нищити діло свого славного діда. На місці православної академії повстала єзуїтська колегія. І так було майже в кожній аристократичній українській семї. Старе українське панство вийшло з рядів оборонців православія. Міру жалю й одчаю, які обхоплювали ревнителів старої віри, показує нам знаменитий «Trenos», себто плач православної церкви, написаний Мелетієм Смотрицьким. В цьому «Плачі» православна церква звертається до своїх синів — одступників:

«О, єпіскопи, єпіскопи — кличе вона — чи вам не досить ще тої неоціненої втрати, яку я понесла через вашу недбалість, таку велику втрату в золоті, сріблі, в перлах, в дорогих каміннях, в котрих я пишалася, як найславніша королева! Де тепер той безцінний камінь-карбункул, блискучий, як світильник, котрий я носила в короні голови моеї між іншими перлами, як сонце серед звізд, — де дім князів Острожських, що сіяв понад усі інші блеском світлости своєї старої віри? Де інші дорогі каміння тої корони, славні доми руських князів, безцінні сапфіри, неоцінені діяманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збаражські, Вишневецькі, Сангушки, Чарторийські, Пронські, Масальські, Лукомські, Ружинські та інші несчисленні, що їх довго було б рахувати? Де поруч них і інші мої неоцінені клейноти? Я розумію родовиті, славні, всьому світу доброю славою відомі доми» — і тут автор вичисляє десятки старинних фамілій, де батьки були ще українцями й православними, а діти зробились поляками і католиками. Ця дезерція здавалаль катастрофальною для українського народу. Про її розмах дозолі буде сказати, трохи забігаючи вперед,

що сам автор цього жалібного плачу, вже бувши православним архієпіскопом, перейшов на унію й вмер уніятом.

*

Справа православної церкви спиралася тепер на дрібну шляхту й на міщанство. Це надає в дальшому боротьбі за православіє більш народний, демократичний характер. Та на допомогу православній церкві, як представниці ідеї української народности в очах мас, виступає на початку XVII віку козаччина. До своїх соціяльних і політичних вимог, які вона ставить польській державі, прилучує вона й домагання церковно-релігійного характеру й взагалі переймає на себе ролю провідної верстви українського суспільства.

Як ми бачили, козаччина дуже швидко починає зростати в силі й у числі саме у 70-80-х роках XVI століття. Вона вже має свій осередок, незалежний від впливів погряничної адміністрації, — Запорожську Січ, столицю вільної козацької організації, запорожського низового війська, яке тримає себе наче незалежна, самостійна держава. Номінально визнаючи над собою суверенітет польсько-литовської держави й величаючи себе часом «королівським» військом, запорожські козаки фактично держаться зовсім незалежно, роблять походи, вмішуються в справи сусідніх держав, ведуть дипломатичні зносини з чужими правительствами, беруть субсидії від чужих володарів.

Школою «міжнародної» політики козаччини послужили до певної міри молдавські справи. Молдавське господарство після періоду деякої сили й навіть певної могутности стає в половині XVI віку іграшкою двох потужних сусідів — Польщі й Туреччини, переходячи по черзі в залежність то від одної, то від другої. Молдавський престол переходить з рук до рук ріжних авантюристів, які опановують його, спираючись то на Польщу, то на Туреччину. Звичайно бувало так, що турецьке правительство передавало молдавський трон тому претендентові, котрий обіцяв більшу дань і вмів задобрити значними дарунками султанських придворних. Ми вже бачили, як в молдавські справи вмішався був з таким трагічним наслідком для себе князь Байда-Вишневецький, взявши участь в боротьбі двох претендентів Геракліда й Томши (1563). Пару десятків літ пізніше претендент І в о н я, що називав себе потомком славного воєводи Стефана, скинув з трону Богдана Лопушана, що був під протекцією Польщі (1572). Польське правительство спробувало піддержати Богдана, але його інтервенція не мала успіху. Одначе й Івоня знайшов собі конкурента в особі господаря Валахії, якого піддержували турки. Хоробрий та сміливий Івоня почав шукати собі помочи на Україні. Зібрався охочий відділ з шляхти й козаків Брацлавщини й Барського староства під проводом Свєрчовського. Після перших успіхів Івоня був розбитий переважаючими силами ворога, сам загинув, а частина козаків разом з своїми провідниками попала в турецьку неволю. Цей поход лишився б мало помітним епізодом погряничної боротьби, якби не знайшовся історик, польський шляхтич Леонард Горецький, який описав

похід Сверчовського й видав його в 1578 році у Франкфурті. Оповідання Горецького було спопуляризоване Бельським в його хроніці з року 1597, а звідти воно перейшло в українську історіографію. Імя Сверчовського перекручено на Свірговського, представлено його героєм, і так усі наші історики, почавши від ченця Боболинського й Грабянки, й кінчаючи Марковичем та Костомаровим, повторювали легенду про «Івана Свірговського, українського козацького гетьмана кінця XVI віку» (так назвав Костомаров одну свою розвідку з року 1855). Всі використовували оповідання Горецького, приваблені мальовничістю фігури самого цього «козацького гетьмана» і його подвигами. Аж тільки в 1890 р. пані К. Мельник простежила історію легенди про «Свірговського» й зясувала дійсний характер цього походу, хоч пішла сама задалеко, відкидаючи зовсім участь українських козаків у цьому поході.

В Івоні знайшовся наступник, який видавав себе за брата Івоніного, це був згадуваний вже Іван Підкова. Він прикликав собі на поміч відділ козаків під проводом «гетьмана» Шаха, котрий прийшов із Запорожжа й поміг Підкові заволодіти Ясами. Але кінець, як знаємо, був для Підкови нещасливий. Та козаки дістали таку охоту до молдавських авантюр, що вже в тім самім 1578 році, в якім кат відрубав Підкові голову ві Львові, козаки вели на трон Підковиного «брата» Олександра, а в слідуючім Олександрового «сина» Петра. Очевидно, молдавські походи збагачували козаків не тільки славою, але й доброю здобичею.

Окрім молдавських походів козаки за цей же самий час роблять майже кожного року походи на татарські й турецькі володіння. В 1576 року подільські козаки, з яких рекрутувався відділ Сверчовського, спалили Тягиню (Бендери). Той же самий «гетьман низових козаків» Шах в 1577 році погромив ханського посла, що їхав з Москви. Татаре помстилися за це наїздом на південну Волинь. Війна з Москвою, в якій козаки брали участь в 1579—81 роках, трохи відтягла була увагу козаків, але в 1582 р. війна ця скінчилась, і козаки знову виявляють свою активність в боротьбі з татарами. Коли у відповідь на татарські скарги король прислав свого урядовця Глембоцького розслідувати справу, козаки його втопили. Правда, злякавшись свого вчинку, вони самі видали одинадцять ніби винуватців; гетьман, князь Михайло Ружинський прислав їх, закутих у кайдани, до Київа.

Під кінець 80-х років козаччина дуже помітно зростає, приймаючи в свої ряди все більше число панських підданих, які кидали свої оселі й тікали на Низ, незадоволені панщизняними порядками, які все скріплялись, ідучи з заходу на схід. Отже цікаво приглянутись ближче до соціяльного складу козаччини за цих часів, бо власне тут лежить одна з головних причин тих конфліктів, які дуже рано, вже в кінці XVI віку виникають поміж козаччиною й польською державністю. Безперечно, зерном і основою козаччини було вільне міське й сільське населення українських земель Великого Князівства Литовського: міщане й нижчі категорії шляхетського стану. Середня шляхта й навіть представники української аристократії постачали переважно

провідників і ватажків козаччини. Так було принаймні до часів Люблинської унії й масового колонізаційного руху, який охопив степову Україну після переходу її зпід Литви під польську зверхність. Великі маси сільської української людности присунулися ближче до козаччини, і в цих масах, які скоро почали виявляти своє незадоволення з соціяльно-економічних порядків, що їх несла Польща на Україну, відкрились невичерпні кадри для поповнення козаччини. Більш активні елементи серед незадоволеної селянської маси знайшли для себе в козаччині бажаний вихід. Козацькі ряди починають відразу дуже поширюватись. Коли в половині XVI віку козаків нараховувано тисячами, то в кінці того ж самого століття їх можна рахувати на десятки тисячів. Нові козаки зпоміж селянства приносять з собою новий дух опозиційного настрою проти самих основ того суспільного устрою, який запанував на східній Україні. Знов же таки вся маса селянської людности, яка не могла покинути своїх родин, своєї хати й свого поля, почала бачити в козаках людей особливо для неї симпатичних, які при нагоді можуть виступити в її обороні. Між козаками й селянським населенням простягаються незримі нитки взаємного розуміння й певної спільности інтересів.

І цей духовий звязок козаччини й селянської маси дуже скоро виявився в реальних формах підчас перших отвертих конфліктів між козаками й польскою державою. Українська історична традиція перенесла на ці перші конфлікти риси, характеристичні для пізніших часів, коли боротьба українських козаків з Польщею прийняла дійсно характер боротьби національної: в цій традиції, яка довго держалась в українській історіографії аж до кінця XVI віку, провідники перших козацьких рухів наділялись героїчними прикметами й були оточені ореолом борців за віру й за народність. На цім ґрунті виросло чимало легенд, які лиш в недавні часи були розвіяні історичною критикою.

Говорючи про початок козацьких рухів, не треба забувати, що в межах самої козаччини в останнім десятилітті XVI віку все яскравіше помічається певна класова диференціяція: з одного боку більш заможні, статечні козаки, які мали свої господарства, хутори, пасіки, які мешкали іноді доволі глибоко в краю, наприклад, в Київському Поліссі, живучи на землях королівських, церковних, а іноді й приватних. Це з них головно набирались козаки на службу в тих полках, що їх формовано було за Стефана Баторія. Це був більш консервативний, лояльний елемент, котрий не так то легко було підбити на якусь авантуру. Їх звали козаками «городовими», в протилежність до козаків низових, запорожських в точнім розумінні слова. Ці низові козаки складали другу категорію козаччини, більш рухливу, більш опозиційно настроєну, власне тому, що вони чим далі, то все більш вбирали в себе елементи, незадоволені соціяльним ладом, який скріплявся на Україні з поширенням панського господарства. Козаччина низова в своїх перших же виступах виявила дуже яскраво соціяльний характер своїх рухів і зразу ж знайшла відгук серед широких народніх мас.

Цей перший виступ звязаний з іменем **Криштофа Косинського**, шляхтича з Підляшшя, про якого властиво й досі напевно не відомо, чи він був поляк, чи українець, католик, чи православний. Перша звістка про нього зустрічається в листі запорожського кошового Богдана Микошинського, де про Косинського згадується, як про заслуженого члена запорожського товариства. В 1590 році він, разом з кількома козацькими провідниками шляхетського походження, дістав від короля маєтність на Київщині. Але староста Білоцерківський, Ян Острожський, не допустив його заволодіти подарованою маєтністю. Це дуже обурило Косинського, він зібрав ватагу козаків — низових, а може й городових, і кинувся з ними в кінці 1591 року грабувати маєтності князя Острожського. Друга ватага козаків отаборилась в містечку Трипіллі над Дніпром. Правительство призначило для слідства й кари над своєвільцями комісію, до якої попав і козацький «старший» від уряду Язловецький. Комісія зібрала військо й рушила на козаків, які засіли з гарматами в Трипіллі разом з Косинським. Але комісія нічого не вдіяла, бо здобувати Трипілля штурмом не зважилася. Пропонувала козакам видати Косинського, але ті не погодились на це, і тоді комісія обмежилась тим, що умовилась з козаками, що вони не будуть більше своєвільничати й виберуть собі іншого ватажка замість Косинського. Тимчасом козацький рух знайшов відгук серед селян за Дніпром, на Волині й на Поділлі. Цілий 1592 рік прокидались селянські розрухи то тут, то там. Та й сам Косинський не залишає у спокою маєтностей Острожських та інших панів, що були з ним за одно. Це викликало велику трівогу серед українських панів і шляхти, і вони рішили своїми силами приборкати Косинського. Мобілізовано було шляхту Волинського воєводства, на чолі став сам старий князь Костянтин Острожський, і на початку 1593 року під містечком Пяткою (близько Житомира) стався справжній бій. Козаки були побиті, залишили дві тисячі вбитих (інші кажуть — три тисячі), 26 гармат і кілька коругов. Косинський мусив піддатися й заключити умову, якою козаки зобовязувалися скинути Косинського й вибрати собі іншого старшого, забратися за пороги й тихо там сидіти. Мусили повернути все пограбоване майно, а селяне, які пристали були до козацького війська, мали повернутись до своїх панів. Косинський по умові тричі вклонився князю Острожському й його синам і був одпущений на волю з своїми козаками.

Але Косинський не вгамувався. Він зараз же почав готовити реванш і вже в маю 1593 року притяг під Черкаси з двома тисячами козаків і арматою, відкрито похваляючись помститись над учасником свого погрому під Пяткою князем Олександром Вишневецьким. Але тут по одній версії загинув в бою з Вишневецьким, а по другій просто під час пяної сварки в шинку. Але це може б не зупинило козаків у їхніх ворожих замірах проти панів і шляхти, якби козацьку увагу не відтягли, правда, не деякий лише час, справи зовнішньої політики.

В 1592-93 роках на Заході відновились плани європейської коа-

ліції проти турків. Головними ініціяторами цієї коаліції виступали з одного боку римський папа Климент VIII, а з другого — цісарь Рудольф II. Відгомони цих планів долетіли й на Україну, де їх гарячим прихильником явився київський католицький біскуп Йосиф Верещинський, котрий носився з ідеєю ліги проти турків, до якої мали бути притягнені й українські козаки. До цієї думки пристав і той самий князь Януш Острожський, який ще вчора розбив козаків під Житомиром. Може бути, він хотів звернути надмір козацької енергії проти турків, замісць того, щоб вони руйнували панські маєтки. Так або інакше, але про запорожських козаків, яко про бажаних спільників в боротьбі з турками, прочули рівночасно і в Римі, і в Празі. Папа вислав в осени 1593 року спеціяльного посла до козаків, хорватського священика Комуловича, який віз з собою 12.000 золотих дукатів, задаток козакам за їх участь в турецькій війні. Але Комулович не доїхав до козаків; він обмежився тим, що зустрівшися на Поділлі з двома козацькими ватажками (один з них був Наливайко, котрий скоро після того наробив богато шуму) і передав їм гроші для козаків. Більш пощастило цісарському послові, шляхтичеві Ериху Ласоті, який вибрався з Праги весною 1594 року. Він доїхав аж до Запорожської Січи й тут кілька тижнів вів пертрактації з козаками. Він передав їм подарунки від цісаря: труби, бубни, корогви і 8.000 дукатів. Але козаки, видко, уміли цінити свої послуги, бо дуже довго торгувались і ставили з свого боку ріжні умови. Ласота застав на Січі післанця од московського царя, який прибув з аналогічною метою: намовляти козаків до походу проти татар. Безпосереднього успіху місія Ласоти не мала: козаки обмежились невеличкими диверсіями проти татар, і до серйозніщих операцій між ними й турецько-татарською стороною на цей раз не дійшло. Зате українська історіографія збогатилась прекрасним дневником Ласоти, в якому він докладно змалював свою подорож од Праги через Київ на Запорожжя й назад. Цей дневник служить дорогоцінним джерелом для початкової історії козаччини.

Що козаки не мали цим разом великого бажання битись з татарами та турками, до чого їх раніш не треба було закликати й заохочувати подарунками, бо вони вважали це за свій святий обовязок, — це можна пояснити тим, що у їх розпалилася охота до подвигів і поживи на іншому фронті: на тому, куди їм недавно показав шлях Косинський, а саме грабувати панські й шляхетські маєтки. Чим можна пояснити такий зворот козацької енергії? Нічим іншим, як тільки тим, що козацькі ряди за останні роки наповнялися втікачами з селянської верстви, які принесли з собою дух злоби проти кріпацьких порядків і бажання помститися на своїх недавніх гнобителях. Ці козаки з селян під проводом підприємчивих ватажків, потягли за собою, як ми зараз побачим, і старих «статечних» козаків, які сиділи понад середнім Дніпром, на теперішній Київщині. Коли українському селянству дошкуляла панщина, яка чим далі, то все більше скріплювалася на Україні, під впливом нових порядків, то наддніпрянській козаччині дошкуляла польська адміні-

страція, яка чим далі, то все більше старалася обмежити їх волю й прибрати їх ближче до рук.

Провідником нового козацького повстання став Северин Наливайко, міщанин з містечка Сатанова над Збручем. Дехто з істориків гадає, що він був шляхтич. Батько Наливайка за щось потерпів від власника містечка Гусятина Калиновського. Як сам Наливайко писав потім в однім листі до короля, «пан Калиновський мому батькові, що був у мене один, без усякої причини полатав ребра, і тим батька мого світу позбавив». Помстою за батька пояснялося згодом плюндрування маєтків Калиновського. Старший брат Наливайка священик Даміян жив при дворі князя Костянтина Острожського й брав близьку участь в культурно-просвітній роботі Острожського осередку. Був у нього ще й молодший брат і сестра. Северин Наливайко козакував з молодих літ. Один з сучасних письменників каже, що з його був добрий пушкарь. Той же самий письменник (Бельський) оповідає, що Северин Наливайко був дуже гарний на вроду й взагалі людина дуже здатна. Наливайко служив якийсь час у міліції князя Острожського й мусив разом з ним воювати Косинського й битися проти козаків під Пяткою. Як думають деякі дослідники, це й поріжнило Наливайка з Острожським. Він покинув його, і вже в слідуючім 1594 ми бачимо його в ролі отамана козацького відділу (можливо, навербованого за панські гроші, привезені Комуловичем), з яким він оперує проти турків в теперішній південній Бесарабії. Маючи дві з половиною тисячі козаків, він погромив турецькі осади на нижнім Дністрі, а від татар одбатував кілька тисяч коней. Він посилає післанців на Січ і закликає низових козаків до спілки. Звідти прийшло кілька тисяч козаків з своїм гетьманом Григорієм Лободою.

Вже сучасники, говорячи про Лободу й Наливайка, підкреслювали ріжницю між ними і між їхніми військами. Лобода був представником статечної частини козацтва. Він сам одружений з шляхтянкою, купив собі маєтність на Київськім Поліссі, був у добрих відносинах з українськими панами, шляхтою й духовенством. Під його проводом стояли козаки організовані, на-пів визнані польським урядом, ті, що з їх комплектувалися реєстрові полки. Наливайко хоч і походив з статечної родини, мав під собою дружину, зложену найбільш з селян, що повтікали від своїх панів. Тепер доля звязала і Наливайка й Лободу до купи, але обидва відділи трималися якось окремо, а між самими ватажками панувало суперництво й якесь взаємне недовірря. Треба ще додати, що Лобода виявив значний стратегічний талант у пізнішій війні з польською державою.

Сполучене військо Наливайка й Лободи в осени 1594 року вирушило в поход на Молдавію. Було його коло 12.000 під 40 корогвами, серед них дві цісарські, прислані Рудольфом II. Вони перейшли Дністер під Сорокою, розбили господаря Арона, взяли його столицю Яси й спустошили ввесь край. Господарь мусив зріктися турецького підданства й присягти на вірність цісареві. Козацький сотник Демкович сам приймав від господаря цю присягу, а Наливайко

сповістив польського короля листом про свої подвиги. На початку 1595 року Лобода й Наливайко, вже як спільники Арона, разом з його військом ходили на турецькі городи Тягиню, Білгород і Килію. Замків не добули, але спустошили всю околицю; потім козаки весною повернулись на Брацлавщину.

Певна річ, польському правительству були не до вподоби такі козацькі вчинки, що вже зовсім виходили поза межі їхньої компетенції, як підданих Польської Річи-Посполитої, але воно постаралося використати становище, яке утворилося в наслідок козацької інтервенції до молдавських справ. Коронний гетьман Ян Замойський сам вирушив з військом до Молдавії й посадовив на господарський трон боярина Еремію Могилу, який визнав над собою польський протекторат. Могила порозумівся з Туреччиною, і та з свого боку признала його господарем. Козакам Замойський наказав не втручатися більше до молдавських справ і вертатися на Низ.

Але козаки не думали забиратися з Поділля. Вони розложилися на шляхетських маєтностях і вимагали собі «стацію», себто удержання, а де не діставали добровільно, брали сами, чинячи всякі насильства й збитки. Коли шляхта зібралася, узброївшись, до Брацлава, щоб приборкати козаків, Наливайко напав на неї з своїми козаками, побив і розігнав. Брацлавські міщане, які здавна були не чужі козакуванню, пристали до козаків і захопили місто Брацлав цілком у свої руки. Тільки в осени 1595 року, коли прийшло польське військо з гетьманом Жолкевським, воно приборкало брацлавських міщан. Тимчасом Наливайко вирушив був знову в похід на Угорщину, але скоро вернувся й пішов в осени просто на Волинь, пограбував місто Луцьк, далі пішов на Білорусь, напав на Слуцьк і взяв з нього контрибуцію, далі пограбував Бобруйськ і Могилів. Коли надійшло литовське військо, Наливайко одбився від нього й вернувся на Волинь. Саме тоді вислав він згаданого вже листа до короля, де описував всі свої подвиги в Молдавії, а свій рейд на Білорусь представив як невинну екскурсію, щоб роздобути воєнні припаси й поживу. Себе і своє військо він пропонував до послуг Річі-Посполитій.

В той час як Наливайко оперував на Білій Руси, Лобода розложився з своїми козаками в Овручі, на Київськім Поліссі й так само поводився своєвільно, як і Наливайко, хоч і не допускався таких грабунків. Один козацький відділ під проводом Шаули пішов на Білорусь. Лобода удавав (а може казав це й щиро), що не має нічого спільного з Наливайком і не відповідає за його вчинки, але фактично значна частина Волині й Київщини опинилася в руках козаків, і життя тамошньої шляхти стало невиносиме. Саме тоді в кінці 1595 р. і в початку 1596 року кипіла завзята боротьба коло справи церковної унії. Наливайко, вернувшися з Білої Руси на Волинь, сильно пограбував маєтності Кирила Терлецького, одного з головних справців унії. Досталося й іншим прихильникам унії. Це дало привід ворогам православного діла закидати православним спілку з «наливайківцями», а в українську історіографію Наливайко перейшов з ореолом

борця за православіє. Тільки досліди Куліша та інших пізніших істориків показали, що релігійний момент зовсім не грав жадної ролі в акції Наливайка: вона носила характер руху чисто соціяльного.

Рух Наливайка та його відгуки серед нижчих верств українського населення примусили нарешті польське правительство вийти з пасивного стану, — досі воно обмежувалось лиш висиланням до козаків наказів, щоб припинили свої своєвільства, і вжити рішучих заходів. Воно доручило польному гетьманові Станіславові Жолкевському приборкати козаків, як повстанців, оружною рукою. Жолкевський, один з кращих полководців свого часу й людина дуже розумна, виступив весною 1596 року з невеликим, але добрим військом і значною артилерією. До нього прилучилися по дорозі кілька українських панів із своїми відділами. Помічником Жолкевського й його правою рукою був князь Кирик Ружинський. Ще недавно він сам отаманував у козаків, але тепер козацькі грабунки допекли його до живого, він бачив у них тепер своїх класових ворогів і палав помстою. Жолкевський хотів використати розкиданість козацьких відділів і розбити їх по одинці, не давши часу сполучитись до купи. Свій наступ він почав од Кремянця на Волині й кинувсь перш за все на Наливайка. Той почав відступати. Жолкевський гнав за ним день і ніч і здогнав під Прилукою на Поділлі. Але Наливайко вислизнув і втік в уманські ліси. Поки Жолкевський робив екзекуції над Наливайковими прихильниками в Брацлаві, Наливайко скорим маршем рушив на Корсунь і під Білою Церквою сполучився з запорожцями, що були тепер під проводом Шаули й мали при собі армату. Тут вони добре побили аванґард Жолкевського, що був під командою Ружинського, але мусили мерщій відступати до Дніпра, бо вже наближався сам Жолкевський. Він таки здогнав козаків по дорозі на Трипіллі, і коло урочища Гострий Камінь стався бій. Козаки заложили табор з возів і відбивалися завзято. Шаулі гарматна куля одірвала руку. Козаки вибрали гетьманом замість його Наливайка. Жолкевський не міг нічого вдіяти, відступив до Білої Церкви й послав по підмогу. Козаки перейшли Дніпро, й на раді в Переяславі Наливайка було скинуто й вибрано гетьманом Лобсду. В Переяславі зібралось багато городових козаків з жінками, з дітьми. Багато селян, що пристали до козаків, також мабуть мали при собі родини. Це потім дуже утруднювало військові рухи. Козаки безнастанно радились в Переяславі, що їм далі робити: одні казали, що треба йти за московську границю й віддатись під протекцію царя; другі радили йти під кримського хана й потім разом воювати проти Польщі; були й такі, що готові були здатись на ласку Жолкевського. Тимчасом Жолкевський одержав підмогу з Польщі й з Литви та рушив на Київ. Козаки, довідавшись про це, вислали флотилію чайок під проводом Каспара Подвисоцького не допустити його до переправи через Дніпро. Але польська артилерія відбила їх, а Жолкевський встиг переправитись через Дніпро в іншім місці. Козаки спробували вступити в переговори, але Жолкевський зажадав видачі ватажків повстання, на що козаки не пристали. Лобода повів тоді козаків в глиб полтавських степів, думаючи, що Жолкевський туди

не піде. Але Жовлкевський рушив у погоню й обложив їх з усіх боків на річці Солониці близько від Лубен. Було це в кінці мая 1596 року. Серед козаків почалися незгоди й сварки, й під час однієї гарячої суперечки Лободу було вбито. Але рада вибрала в гетьмани не Наливайка, а полковника Кремпського. 16 мая Жолкевський почав справжню облогу. Два тижні громив він козацький табор з гармат і кілька разів посилав свої полки на штурм, але козаки їх відбивали. Становище козацького табору було дуже тяжке. Здатних до бою козаків було 6.000, але стільки ж було жінок і дітей, крім того багато коней і худоби. Не стало паші, поляки відрізали табор від води, почалися хвороби. Тим часом гармати ввесь час громили табор зблизька. Була ще надія на підмогу: дійсно, з Низу плив на байдаках з Запорожжя Каспар Подвисоцький з свіжими силами. Тоді Жолкевський наказав стріляти без перерви. Після двохденної канонади дух обложенців був зломлений. Побачивши, що Жолкевський готується до рішучого штурму, вони почали переговори й нарешті капітулювали на ласку переможця: видали Наливайка, Шаулу та ще кілька ватажків, видали зброю, в тім числі 20 цілих гармат, видали свої клейноди, серед яких були корогви цісаря Рудольфа II й ерцгерцога Максиміліяна, срібні труби, булаву. Одначе це їх не врятувало. Розлючені довгою й важкою облогою, польські жовніри кинулись на обезброєних козаків і почали їх рубати. Полягло кілька тисяч людей. Тільки 1500 конним козакам під проводом Кремпського удалося вирватись з табору й утікти на Запорожжя. Туди ж повернувся й Подвисоцький з своїми козаками, не змігши пробитись до Солониці.

Жолкевський поїхав з своїми трофеями до Львова, де його дожидав король. Тут було страчено козацьких ватажків, крім самого Наливайка, якого повезли до Варшави, де й стратили 11 квітня 1597 р. Польські й козацькі літописці кажуть, що його дуже мордували в тюрмі. Щодо самої смерти Наливайка, то склалася версія, ніби його живим спалено в мідному бику. Були ще й інші легенди про спосіб його замордування, але в новіші часи доведено, що все це вигадки жорстокої фантазії сучасників, і що Наливайкові просто відрубано голову. Іван Франко зясував і літературну історію легенди про страту Наливайка (в статті «Наливайко в мідянім биці» у Науковім Збірнику на честь М. Грушевського, Львів, 1906).

Ефект солоницького погрому був величезний. Козацька небезпека прийняла була в очах польського громадянства грізні розміри. Під впливом цих настроїв варшавський сойм весною 1597 р. проголосив козаків ворогами держави: perduelles et hostes patriae. Заряжено було конфіскату козацького майна, гетьману доручено «винищити їх до останку». Одначе всі ці постанови залишились на папері. Перш за все козацьке гніздо за порогами не було знищене, і козаки, які врятувались після солоницького погрому, знайшли там притулок. Військо Жолкевського само було так виснажене тяжкою кампанією, що не могло зробити експедиції на Січ. Туди по прежньому збирались втікачі з України, і число їх побільшилося всіми тими, хто тікав од панської помсти за участь в повстанні. Правда,

в осередку самої козаччини настав внутрішній розлам: одна частина козаків, бувші реєстрові, тужили за своїми родинами й за хатами, вони хотіли заслужити льояльним поступованням амнестію від польського уряду й повернутись до своїх наддніпрянських сел. Вони старались вислужитись перед урядом, обороняючи границі від татар. З другого боку, козацька голота, люде безрідні, всякі втікачі, яким не було повороту й які не мали, що тратити, додержувались ворожого супроти уряду настрою. Не раз діло доходило до взаємної усобиці. Але скоро всіх помирила зовнішня війна, в якій самому польському правительству була потрібна козацька поміч.

Спочатку в 1600 році настало знову замішання в молдавських справах, і козаки в числі 4000 оперують тут в рядах польської армії. В слідуючім 1601 році сойм формально касує свою «баніцію» проти козаків і накази про їх знищення, а козаки беруть участь у війні проти шведів в далекій Ливонії. Так було привернуто знову легальне становище козаків, і помалу забувалися рани, завдані обопільно в повстанні Наливайка.

ЛІТЕРАТУРА

Для церковної унії: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. V, Львів, 1905 і VI, Київ, 1907. Митрополитъ Макарій, Исторія русской церкви, т. IX і XI. И. Чистовичъ, Очеркъ исторіи западнорусской церкви, 2 т., Петербургъ, 1882-1884, I. Pełesz, Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältensten Zeiten bis auf die Gegenwart, 2 т., Wien 1879-81. Б. Бучинський, Змагання до унії руської церкви з Римом в 1498-1506 роках, «Записки Українського Наукового Товариства», тт. IV, V, VI, Київ, 1910-11. Б. Бучинський, Студії до історії церковної унії, «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», тт. 108, 111, 112, 114, 115, Львів, 1912-13, М. Кояловичъ, Литовская церковная унія, 2 т., Петербург, 1859-62. Ор. Левицкій, Южнорусскіе архіереи въ XVI-XVII вв., «Кіевская Старина», 1882, I, і «Памятники старины въ западныхъ губерніяхъ, изд. П. Батюшковымъ», т. 3, Петербург, 1885 (І. Потій і К. Терлецький). E. Likowski, Unia Brzeska, Poznań, 1896, (укр. переклад: «Берестейська унія», Жовква, 1916). A. Prochazka, Dążenia do unii za Jagiełły, „Przegląd Powszechny", 1896, VI і VII. Його ж: Z dziejów unii brzeskiej, „Kwartalnik Historyczny", 1896. Його ж: Unia brzeska, „Przegląd Polski", 1896, XII. A. Lewicki, Unia Florencka w Polsce, „Rozprawy Akad. Um.", t. 37, Kraków, 1899. П. Жуковичъ, Сеймовая борьба православного западно-русскаго дворянства съ церковной уніей (до 1609 г.). Петербург, 1901. Ф. Кудринскій, Судьба екзарха Никифора въ западной Россіи, «Кіевская Старина», 1892, VI і VII. I. Franko, Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. „Kwartalnik Historyczny", 1895, I. «Ювілейна книга в 300-літні роковини смерти м. Іпатія Потія», Львів, 1914.

Про полемічну літературу кінця XVI — початку XVII в. — в курсах історії української літератури С. Єфремова, М. Возняка й М. Грушевського, а крім того спеціяльно: М. Грушевський, Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці, Відень, 1919. А. Архангельскій, Борьба съ католичествомъ и западно русская литература конца XVI и первой половины XVII в., Москва 1888. П. Харламповичъ, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вв. Казань, 1898. К. Студинський, Пересторога,

руський памятник початку XVII віку, Львів, 1895. Н. Скабалановичъ, Объ Апокрисисѣ Христофора Филалета, Петербург, 1873. О. Макарушка, Огляд літературної діяльности Іпатія Потія, Львів, 1914. Н. Петровъ, Западно-русскія сочиненія XVI в., «Труды Кіевской Духовной Академіи», 1894, II-IV. Ів. Франко, Іван Вишенський і єго твори, Львів, 1895. Н. Сумцовъ, Іоаннъ Вишенскій, «Кіевская Старина», 1895, VI. А. Крымскій, Иванъ Вишенскій, его жизнь и сочиненія, «Кіевская Старина», 1895, IX-X. П. Кулішъ, Исторія возсоединенія Руси, т. II, Петербург, 1874.

До історії перших козацьких рухів: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII. Київ, 1909. В. Доманицький, Козаччина на переломі XVI-XVII століть (1591-1603), «Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», тт. 60-64, Львів, 1904. Н. Василенко, Очерки по исторіи Западной Руси и Украины, Київ, 1916. Н. Костомаровъ, Вунтъ Косинскаго и Наливайка, «Собраніе Сочиненій», кн. I. Петербург, 1903. Ф. Николайчикъ, Первыя козацкія движенія въ Рѣчи Посполитой, «Кіевская Старина», 1884, III-IV. Dr. Antoni J. (Йосиф Ролле) Semen Nalewajko, opowiadanie z końca XVI w., „Opowiadania historyczne", Warszawa, 1882. Його ж: Książe Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim, там же, т. IV, Lwów, 1891. Є. Барвінський. Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II. і папи Климентія VIII з козаками року 1593 і 1594, «Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. X, Львів, 1895.

XIV

КОЗАЧЧИНА НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ. ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ. КОЗАЧЧИНА В ОБОРОНІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ.

Хоча урядові круги й рішили приборкати козаччину до краю, а солоницький погром, здавалось, завдав їй смертельний удар, проте в дійсності козаччина пустила вже занадто глибокі коріння на українському ґрунті. Правда, після погрому на Солониці внутрі самої козаччини загострюються протилежності між статечними городовими козаками, які хотіли вернути собі легальне становище в польській державі, які мали своє майно, своє господарство, і козацькою голотою, якій нічого було губити і якій взагалі не було місця в суспільстві Річи Посполитої. Антагонізм між Лободовцями й Наливайківцями знову випливає наверх і виявляється в тім, що деякий час, безпосередньо після солоницької кампанії, кожна з двох, незгідних між собою груп вибірає собі окремих ватажків. Більш лояльні козаки, що шукали примирення з урядом, вибрали собі за старшого якогось шляхтича Христофора Нечковського. На чолі непримиренної партії стояли борці з кампанії 1595-96 років Подвисоцький та Кремпський. Трохи згодом на чолі першої групи стоїть Тихон Байбуза, на чолі другої Федір Полоус. Але обставини склалися так, що саме польське правительство мусило йти на зустріч примиренню з козаками. Якраз з початком XVII століття для Польщі наступає доба безперервних війн, спочатку волоської, потім шведської й нарешті московської. Козаки стають потрібні, і це мабуть впливає так, що вони сами між собою доходять до якогось порозуміння, та вже в 1600 році на чолі цілої козаччини стоїть гетьман Самійло Кішка. Ця особа дуже спопуляризована знаменитою думою, найдовшою й найдокладнішою з усіх, де оповідається про те, як гетьман запорожський Кішка Самійло, після довголітнього перебування в турецькій неволі на ґалері, робить з полоненими козаками повстання, опановує ґалеру, вирізує турків і щасливо вертає на Україну. Що такі випадки визволення козаків з неволі дійсно траплялися, про це ми маємо ряд автентичних звісток, але чи саме з Кішкою трапилася така пригода, про це документальних даних немає, і взагалі історичні відомості про Кішку доволі скупі. Але те все, що звісно,

свідчить, що Кішка був доволі зручний політик. В 1600 році волоський воєвода Михайло почав війну з молдавським господарем Могилою, який тягнув до Польщі. Треба було йому помогти, і польський уряд звернувся до козаків. Вислано було для переговорів Яна Оришевського, який колись сам гетьманував над козаками. Але Кішка виставив свої умови: щоб скасовано було над козаками баніцію (оповіщення поза законом), повернуто вільності з часів Стефана Баторія, визначено певну платню за службу й прислано корогву (це мало б служити зовнішнім символом легалізації козацького війська). Про все це писав Кішка в листі до короля Жигимонта III. Король пообіцяв, що піддержить козацькі бажання на соймі, і тоді коло 4000 козаків рушило на допомогу коронному гетьману Замойському й відбуло з ним поход у Валахію. Коло Плоєшт сполучене польсько-козацьке військо розбило Михайла, і Замойський посадив на волоський трон Могилиного брата Семена Могилу й поспішив назад до Польщі, бо там уже починалася нова війна на півночі: як звісно, Жигимонт III, з шведської династії Ваза, по смерти свого брата Івана Вази в 1592 році, внаслідував шведський трон і один час правив обома державами. Але як фанатичний католик, Жигимонт не був популярний в лютеранській Швеції, і це використував його дядько, герцог Карл Зюдерманландський, що сидів у Швеції, як регент у відсутності короля. Він оповістив себе у 1598 році королем, окупував Естонію і в 1600 році вже загрожував польській Ливонії (т. зв. Інфлянтам). Почалася війна. Замойський став закликати козаків до Ливонії. Знову Кішка в делікатній, правда, формі, поставив свої старі вимоги. Тимчасом у січні 1601 року зійшовся у Варшаві сойм, і козаки прислали на нього свою депутацію. Сойм ухвалив скасувати баніцію для тих козаків, які підуть на шведську війну. Ті з козаків, які, працюючи по городах, мешкали в королівських маєтках, мали підлягати королівським старостам, а ті, що мешкали по панських маєтностях, мали підлягати юрисдикції панів. Хоч це й не було повне задоволення козацьких бажань, але саме головне для козацтва було досягнуте: баніцію з нього здіймалося, й воно переходило на легальне становище.

Козацький відділ з 2032 людей узяв участь в операціях у Ливонії. Зберігся документ про видачу йому платні, й це дає змогу познайомитися з складом того козацького відділу: він ділився на 4 полки по 5 сотень в кожному. Сотня ділилася на десятки. Тих десятків було 152. На чолі відділу стояв гетьман — Самійло Кішка, при ньому був обозний і писарь. На чолі полків стояли полковники. Кожен полковник мав двох осаулів, 4 сотників і 50 десятників. При війську було три пушкарі, один прапорщик, сурмач, трубач і троє возних. Як бачимо, організація нагадує ту, яку застав на Січі Ласота й яка в головних рисах та сама, яку ми знаємо з пізніших часів. Узброєні були козаки рушницями й списами.

Похід був тяжкий. В бою під Фелліном сам Кішка наложив головою. Замість його вибрано Гаврила Крутневича, що вже раніше був на цьому уряді. Козаки багато натерпілись у спустоше-

пому краю, але й сами пограбували не мало. Після перших успіхів правительство побачило, що війна затягається, бо у нього не було флоту, а шведи, маючи флот, успішно блокували побережжя й держалися в приморських містах. Запал до війни почав остигати, і козаки перші покинули фронт та рушили через Білорусь до дому. По дорозі вони чинили страшенні ґвалти й насильства, як про це оповідає один білоруський літопис. Місто Витебськ, яке хотіло боронитись від них, вони взяли силою й дуже пограбували. Вернувшись до дому, козаки дуже пишалися своїми «заслугами» перед державою й забули всякі недавні обмеження й заборони.

Вони зразу ж обернули свою енергію на південь і весною 1602 року пропонували свої послуги молдавському господарю. Той не прийняв козацьких послуг, і тоді козаки на 30 чайках і кількох одбитих у турків ґалерах виплили в море й під Кілією погромили турецький флот. І в дальших роках козаки шарпали то турків, то татар. Число їх дуже зросло і вони поводилися на Україні все вільніше. Король і шляхта почали тріножитися і вже жалували, що знесено було баніцію. Але тут розпочалася московська авантюра, і перед козаками відкрилося нове широке поле для попису. Починалася так звана московська смута й польська інтервенція до московських справ.

Як звісно, ця смута, підготовлена політичними й соціяльними потрясеннями, які пережило московське царство в часі панування Івана IV, почалася формально з появи претедента на царський престол, загадкової особи, яка видавала себе за царевича Дмитра, ніби то сина Івана Лютого. Довший час історіографія вважала його за креатуру єзуїтів, підготовлену й виставлену в цілі опанування православним сходом. Але в останні часи історики схиляються до думки, що це була креатура московської боярської партії, яка висунула його, щоб скинути Бориса Годунова, цього parvenu серед московської аристократії. Таємний претедент появився в Польщі, як слуга князів Вишневецьких, і оповістив свій намір добувати московський престол. За мовчазною згодою уряду він зформував собі дружину з добровольців і з нею рушив через Україну на Москву. Вона складалась переважно з польсько-української шляхти. Цілий ряд погряничних українських магнатів, які фігурували колись, як козацькі ватажки, опинились тепер у війську «царевича». Нарешті до нього приєдналося 12.000 запорожців. В 1605 році Димитрій опановує Москвою. Але це була тільки прелюдія до довгої політичної й соціяльної революції, яка обхопила московську державу, яка привела до польської й шведської інтервенції і з якої Москва вирятувалась ціною страшних зусиль та великого патріотичного підйому аж в 1613 році. В усіх перипетіях цієї революції українська козаччина так само, як козаччина великоруська — донська, взяла дуже близьку участь. Ми бачимо козаків в рядах війська ріжних самозванців і просто грабіжників, які шарпали московську землю, бачимо їх і в рядах королівського війська, яке ходило на Москву, щоб там посадити царем польського королевича Володислава. Число козаків страшенно намножилось. Так, у війську короля Жигимонта,

яке брало в 1609 році Смоленськ, було аж 30.000 козаків, і майже стільки ж козаків оперувало на Сіверщині та по других провінціях московської держави. Козаки дозволяли собі страшенну сваволю не тільки в ворожих землях, але і в себе вдома. Українська шляхта гірко нарікала на цю козацьку сваволю, сойми виносили грізні ухвали проти козаків. Але, розуміється, ці ухвали не мали реального значіння, доки Польща воювала з Москвою. Козацька активність виявлялася не тільки на московськім терені: в той же самий час, як одні козаки воюють на півночі, другі обертають свій розмах проти турків. В 1606 р. флотилія козацьких човнів здобуває Варну на Чорнім морі. Ця подія знайшла свій відгук у народній пісні, записаній на початку XIX віку в Галичині. В 1608 році козаки здобувають Перекоп, який одділяє Крим од континенту. В 1609 році вони оперують на нижнім Дунаї, палять турецькі міста Ізмаїл, Кілію, Білгород (теперішній Акерман). Розуміється, все це були тимчасові здобутки, укріпитися в цих містах і вдержати їх в своїх роках козаки не мали сили, але самий факт здобуття сильних турецьких фортець в таких далеких краях показує широту козацького розмаху.

Евакуація Московщини польським військом в 1613 році й тимчасове замирення на цьому терені примушують козаків звернути цілу свою активність проти турків і татар. Польське правительство дивилось на це крізь пальці, бо бачило в цьому найкращий вихід для нагромадженої козацької енергії, дарма, що це могло накликати грізний реванш з боку турків. Роки 1614-1620 були справжнім героїчним періодом в історії запорожських козаків. Їхні сміливі морські походи можуть порівнятись тільки з морськими походами їх предків, русів старокнязівської доби. Обєкт походів той самий: прежня Візантія, теперішній Царьгород, або ж Чорноморське побережжя в Малій Азії й Криму. І мета та сама: поживитися на кошт багатих турків, так як колись живилися коштом багатих греків. Але в руйнуванні татарського побережжя в Криму ми добачаємо ще й інший мотив: це реванш татарам за їхні набіги на українські землі, відплата за ту руїну, яку вони там чинили, бажання визволити українських невільників, яких було повно в Криму, і взагалі — ослабити це страшне гніздо хижаків, яке вже більше сотні років тягло живі соки з України, пожирало цвіт її населення. Тому то в очах не тільки самого українського народу, але і в очах цілого тодішнього християнського світу козацькі успіхи знаходили живе признання й викликали радість. В сторонах Середньоземного моря, на Балкані та в Італії особливо уміли цінити тріюмф козацької зброї, бо там сами майже постійно вели аналогічну боротьбу з магометанським світом.

Характер козацьких нападів на турецькі міста дуже живо малює нам оповідання одного сучасника-турка. Це стосується до козацького морського походу 1614 року. «Козаки, — оповідає цей турецький свідок, — напали на кріпость Синоп, що лежить на березі Анатолії і з огляду на свої чудові околиці прозваний містом коханків. Здобувши тутешній старинний замок, козаки вирізали його залогу, по-

грабували й спустошили мусульманські будинки, а під кінець так спалили й знищили місто, що цей прегарний і чудовий куточок обернувся в сумну пустиню. При тому вони зруйнували турецький арсенал, попалили ґалери і човни. Шкоди рахують на 40 мільйонів золотих. Перш ніж встигли зібрати проти них узброєних людей з околиць, козаки забрали свою здобич на чайки й поплили назад.

Султан, почувши таку новину, впав у страшенний гнів і жаль, він звелів повісити великого візиря Насух-башу, і на превелику силу жінка, дочка й інше жіноцтво ублагали, щоб султан подарував йому життя, але добре побив його будзиґаном (палицею), — чутка про це зараз же облетіла ціле місто. Візир виправдувався тим, що він уже вислав був військо й флот, щоб знищити козаків при повороті».

Паша Ахмет, висланий з цим дорученням, мав задержати козаків при повороті коло Очакова й вислав туди з Білгороду військові кораблі. Так само туди були вислані кораблі й з Царьгороду під проводом Алі-Паши. Але козаки своєчасно довідались про це й поділилися на дві частини: одна поплила в обход, виладувалася на схід від Дніпрового устя й потягла свої човни суходолом на колесах. Але тут напали на них татари, й козаки втратили багато людей і здобичі. Друга частина козацької флотилії пішла пробоєм через очаківський лиман. Вона теж мала великі втрати; щоб облекшити свої чайки, козаки мусили власними руками покидати багато добра у воду. Одначе все ж таки пробились. Усього 20 людей попало в полон. Їх відіслали до Царьгороду, щоб було на кому зірвати серце. Коли до султана поприходили люде з Синопа й з плачем почали оповідати про своє нещастя, султан звелів видати їм цих 20 козаків-полонених, щоб вони, як хотіли, могли над ними помститися.

Це козаки зробили в 1614 році. На слідуючий рік вони знову виплили в море й спалили місцевість між Мізевною й Архіокою — під самим Царьгородом, так що султан бачив дим. Турецька ескадра погналась за козаками, догнала їх аж коло устя Дунаю, але козаки сміливо пішли на абордаж (зчепилися з турецькими кораблями), розгромили турецьку ескадру й взяли в полон пораненого турецького адмірала. Вони захопили кілька турецьких кораблів, повели їх з собою й спалили під Очаковом на глум туркам. Потім пробилися в устя Дніпра й щасливо вернулися на Січ. Знов таки в 1616 р. морські операції повторилися ще в більшому розмірі. Велика турецька ескадра, вислана проти козаків, була цілком розгромлена коло Дніпрового лиману. Кільканадцять кораблів і коло сотні човнів попало в козацькі руки. Адмірал, який проводив ескадрою, ледве втік. Ця блискуча побіда була ділом Петра Сагайдачного, в особі якого козаччина дістала не лише хороброго вождя, але й видатного політика, котрий зумів направити козацьку силу не тільки на здобування слави й добичи, але й на користь національних інтересів усього українського народу.

Безумовно, Петро Конашевич-Сагайдачний являється найбільш видатною фіґурою, яку висунула українська козаччина перед Богданом Хмельницьким, і одним з видатніших українських

діячів взагалі. Його особа й діяльність заслужили високу оцінку вже з боку сучасників і перейшли в потомство, окриті ореолом слави. Та про те ми маємо дуже небагато точних даних з його біографії. Першим науковим дослідником життя й діяльности Сагайдачного був М. Максимович, якому пощастило знайти вірші ректора братської школи в Київі Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного, видані в 1622 р., які являються головним джерелом до біографії гетьмана. З цих віршів виходить, що Сагайдачний був шляхтичем з під Самбора в Галичині, що він вчився в Острожській школі, потім вступив до Запорожського війська, брав участь в походах на татар, турків, волохів, в Ливонію. Миксимович зібрав до купи всі відомості про Сагайдачного й належно зясував його історичну діяльність (1843). Після біографії Сагайдачного, написаної В. Антоновичем в серії біографій гетьманів (1885), в якій одначе не було нових даних, появилася в 1901 р. спеціяльна розвідка І. Каманина, в якій він високо ставить заслуги Сагайдачного в ділі відродження української народности, але зовсім безпідставно вважає Сагайдачного прихильником ідеї злуки України з Москвою. Останню ревізію й оцінку діяльности Сагайдачного перевів М. Грушевський у VII томі своєї «Історії України-Руси» (1909). Він також вважає Сагайдачного талановитим політиком, який перевів у життя союз козаччини з духовною й світською інтелігенцією України й старався втягнути Польщу у воєнні підприємства, при яких козаччина робилась дуже потрібною й могла диктувати свої вимоги. Козаків він тримав у послуху й дисципліні, через що не був популярний в козацькій масі, не вважаючи на славу, якою він окрив козаччину своїми походами, і яка знайшла свій відгук у відомій народній пісні. В справі цієї пісні виникла свого часу наукова суперечка: про якого саме Сагайдачного каже ця пісня («Ой, на горі та женці жнуть»): чи про гетьмана, чи про кошового отамана часів Дорошенка — Григорія Сагайдачного? Б. Грінченко доводив, що пісня каже про отамана, І. Каманин та М. Грушевський — про гетьмана.

В останні часи вийшла моноґрафія Б. Барвінського (1930), присвячена походженню Сагайдачного, в якій він установляє, що гетьман дійсно належав до шляхетського роду Попелів-Конашевичів у Перемишльській землі, відомого вже в XV столітті.

Коли народився Сагайдачний, — невідомо. Так само невідомо й коли саме він учився в Острозі, й коли вступив до козацького товариства. Навіть щодо одного з найблискучіших фактів його воєнної діяльности, здобуття Кафи в Криму, існують ріжні погляди, коли саме це сталося: Максимович, Антонович і Каманин думали, що це сталося в 1606 році, Грушевський відносив здобуття Кафи до 1616 року. Так само й початок гетьманування Сагайдачного Максимович відносить до 1601 року, Антонович — до 1605, Каманин — до 1606, а О. Чайківський, автор розвідки про початок гетьманування Сагайдачного, — до 1610 року. В усякому разі Сагайдачний розпочав своє козакування раніш, ніж ми застаємо його в ролі козацького гетьмана й провідника козацької політики, яким він висту-

пас в 1616-17 роках: безперечно на чоло козаччини він міг вибитись лиш попередньою своєю козацькою службою й своїми заслугами.

Сагайдачний виступає в ролі провідника козаччини саме тоді, коли польське правительство, стрівожене зростом козаччини й її своєвільствами, почало знову пришукувати способи, як би її приборкати. Властиво кажучи, від самого початку XVII століття майже не проходило ні одної соймової сесії без того, щоб на ній так або інакше не було зачеплене козацьке питання. Виношено ухвали, щоб козаки, які жили «на городах», слухалися королівських старост, якщо мешкали в королівщинах, і панів світських або духовних, якщо мешкали на їхніх добрах; заборонявся вихід на Запорожжя й своєвільні вчинки (постанова сойма в 1607 році). В 1609 р. сойм знову радив над козацькою справою й визначив спеціяльну комісію для впорядкування відносин на «кресах». В 1611 і в 1613 роках було сконстатовано, що козаки нікого не слухають, крім своєї старшини, і знову визначено комісію, яка цим разом зійшлася в осени 1614 року в Житомирі. До неї належали дуже поважні особи: коронний гетьман Станислав Жолкевський, князь Януш Острожський, князь Януш Заславський і Олександер Калиновський. Було викликано козацьких представників і поставлено їм умови, щоб козаки перебували тільки на Запоріжжі й несли там охоронну службу проти татар та турків; за це вони мають діставати 10.000 золотих і 700 штук сукна річно; старшого мав призначати в імени короля коронний гетьман; ті ж козаки, що пробували по городах, мали слухатись старост і панів, і ніякої окремої козацької юрисдикції тут не мало бути. Без дозволу короля козаки не повинні були робити ніяких походів і приймати до себе своєвільних людей. Козацька відповідь не збереглася, але відомо, що вони тими умовами не були задоволені. Одначе признання за козаками, що діставали платню, свого козацького суду й управи, було офіціяльним підтвердженням козацької автономії. Та коли правительство ніколи не виплачувало, як слід, обіцяної платні, то й козаки не зважали ні на які постанови й обмеження. В 1614-1617 роках особливо зростає козацька активність на Чорному морі.

На чолі козацької ескадри Сагайдачний весною 1616 року розгромив турецький флот коло устя Дніпра, взяв кільканадцять ґалер і коло сотні човнів. Потім поплив круг Кримського побережжя, напав на Кафу (Теодосію), цей страшний невольницький ринок, здобув її й спалив, при чім було визволено з неволі багато полонених. В осени тогож самого 1616 року козаки перепливають Чорне море, здобувають Трапезунт. На них ударила турецька ескадра під проводом адмірала Цікалі-Паши, родом генуезця, але козаки розбили її й потопили три ґалери. Потім вдарили на самий Босфор, пограбували побережжя й поплили назад. Їх стерегла друга турецька ескадра під проводом Ібрагіма-Паши коло Очакова, щоб заступити дорогу, як козаки будуть вертатись назад. Але вони довідались про це заздалегідь і, замість вертатись Дніпром, поплили в Азовське море і звідти малими річками й волочучи по суху човни, вибрались у Дніпро.

жовтня 1619 року на річці Раставиці (коло м. Паволочи) скласти умову, підписану їх старшиною з Сагайдачним на чолі про те, що вони мають зредукувати свій контингент до 3.000 (козаків тоді було всього по реєстру 10.600), що вони не будуть виходити в Чорне море, а що їхня старшина має бути призначена самим королем. Нема що й казати, що легче було підписати такі зобовязання ніж перевести їх в життя, особливо що торкалось редукції числа козаків. З цього випливало лиш те, що на самій Україні, в наддніпрянських містах і селах, залишалось невелике легальне число козаків під управою визначеної правительством старшини. Вся ж маса козаків, яка не укладалась в легальний список, мусила шукати собі пристановища на Січі, за порогами, складаючи собою той резервуар, з якого завжди можна було зачерпнути козацьку силу в разі потреби.

Певна річ, що погодження козацької старшини на вимоги Жолкевського не могло подобатись ширшим масам козацтва. Серед них виникло незадоволення і, як завжди бувало в подібних ситуаціях, козацтво поділилося на дві партії: одна, зложена з статечніших, заможніших, старших козаків, якої властиво менше й доторкались урядові вимоги, піддержувала Сагайдачного. Козацька ж голота й молодь були проти його в опозиції. Одначе Сагайдачному, завдяки незломній волі та залізній дисципліні, яку він умів піддержувати серед козаків, удалося зберегти свій авторитет і провідне становище. Навіть більше: йому вдалось, як я вже згадував, обернути козацьку силу на піддержку православної церкви, що в ті часи було справою національної ваги.

*

В той час, коли стара провідна верства українського суспільства, магнати й шляхта, помалу сходить з сцени через масову дезерцію своїх членів до польсько-латинського табору, а у міщанства вже не вистарчає сил самим виносити тягар боротьби за церкву й народність, виступає нова суспільна сила, нова верства, що вийшла з лона українського народу, — козаччина й переймає на себе завдання бути головною опорою православної церкви і української народности.

Певна річ, що не відразу усвідомили й засвоїли собі це завдання козаки. Їх перші рухи, повстання Косинського й Наливайка, зовсім не мали релігійної закраски, як потім твердила про це стара українська історіографія. Але загострення релігійної боротьби після проголошення Берестейської унії знайшло свій відгук і серед козаччини, серед якої було багато елементів шляхетських і міщанських, які вже брали участь в релігійній боротьбі.

Вже в кінці першого десятиліття козаки починають вмішуватися в цю боротьбу; вони йдуть спочатку легальною дорогою: так само як і шляхта козаки складають формальні протести проти уніятських претенсій на добра православної церкви. Але коли емісари уніятського митрополита появляються в Києві й хочуть наложити руку на багаті київські монастирі, козаки силою не допускають до того. Один з найбільш активних емісарів приплачує навіть своїм

життям. Діячі православної церкви скоро починають розуміти, що в Києві під охороною козаків можна далеко безпечніше й ширше розвивати культурно-релігійну діяльність, ніж у Львові й взагалі на західньо-українських землях. І ось уже в початку другого десятиліття XVI віку центр релігійного, а разом з тим і національного життя помалу пересувається до Києва. Передовсім туди переходить цілий ряд видатних культурних сил із Галичини й займає в Києві важливіші церковні посади. Сюди переходять в 1599 році Єлисей Плетенецький (син шляхтича з-під Золочева) і стає архимандритом Печерського монастиря, перейнявши цю посаду після Никифора Тура, що збройною рукою оборонив Печерський монастир від уніятів. На Печерській архимандрії залишився Плетенецький аж до своєї смерти в 1624 році. За Плетенецьким прийшли інші галичане: Захарій Копистенський, Памва Беринда, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній, Іов Борецький та інші, все видатні вчені й культурні діячі. Вони заложили в Києві науковий осередок, як колись було в Острозі та у Львові. В 1615 році закладається в Києві братство, якому жінка мозирського маршалка Степана Лозки, Гальшка Лозкина Гулевичівна записує щедру фундацію на культурно-просвітні цілі. Братство закладає школу, котра скоро реформується в колегію на зразок європейських університетів. Її ректором стає Іов Борецький. До братства вписується сам гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний «з усім військом запорожським». Цим актом козаччина офіціяльно переймає протекторат над культурно-національним рухом у Києві. В 1617 р. Єлисей Плетенецький засновує у себе в Печерськім монастирі знамениту друкарню, яка за короткий час розвиває надзвичайно інтенсивну видавничу діяльність: вона випускає церковні й богослужебні книжки, підручники, словники, полемічні й теологічні твори, наукові праці, взагалі стає осередком цілого українського видавничого руху. Нарешті, як увінчання всіх змагань українських національних діячів того часу, приходить відновлення православної ієрархії, переведене під покровом козацького гетьмана. Після того як майже всі православні епіскопи перейшли на унію, а ті двоє, що залишились вірні своїй вірі, вмерли, православній церкві загрожувала повна дезорганізація; передовсім не було кому висвячувати священиків. Отже Сагайдачний дуже зручно використував приїзд на Україну єрусалимського патріярха Теофана, котрий повертався з своєї подорожи до Москви. Саме в той час Сагайдачний не був гетьманом: я вже згадував, що він не мав широкої популярности в масі козацтва. Особливо ж були настроєні проти нього так звані випищики, яких він на основі угоди з правительством викреслив з реєстру. Використавши момент, коли Сагайдачний пішов з частиною війська в похід під Перекоп (1620), козаки скинули його з гетьманства й вибрали на його місце Якова Бородавку. Одначе Сагайдачний залишився полковником і, як особа впливова й авторитетна, за порозумінням з київським Богоявленським братством, допоміг перевести відновлення ієрархії. Як тільки патріярх приїхав до Києва, відбулася нарада представників з усіх частин України й Біло-

руси. Тут було намічено кандидатів на митрополичу й на єпископські катедри. Сагайдачний брав участь в цій нараді, яка мала характер свого роду національного конгресу.

Після смерти Рогози король призначив митрополитом Іпатія Потія, знов же по його смерти — Веніяміна Рутського. На всіх єпископіях також сиділи уніятські владики, за виїмком Львова, де тримався ще православний єпископ Єремія Тиссаровський. Київські міщане й козаки не допускали уніятських духовних до захоплення самої митрополії, але становище православної церкви робилося критичним без своєї єрархії. Козацькі й шляхетські учасники київської наради запевняли, що оборонять новопосвячених владик. Тоді патріярх погодився й висвятив ігумена київського братського монастиря Ісаію Копинського на єпископа перемишльського, кілька день згодом Іова Борецького висвятив на митрополита, а далі Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького. Робилося це все в як найбільшій таємниці, вночі, при наглухо зачинених вікнах, щоб ніхто не побачив світла, в присутності всього кількох людей. Виїхавши з Києва в супроводі Сагайдачного та його полку, патріярх ще по дорозі висвятив ігумена князя Єзекіїла Курцевича на єпископа луцького й ігумена Паїсія Іполитовича на єпископа холмського. Приїзжий з патріярхом єпископ Аврамій був поставлений єпископом пинським. Потім козаки відпровадили патріярха до самої молдавської границі.

По відїзді патріярха до виконання своїх функцій міг приступити хіба сам митрополит Іов, що сидів у Київі під охороною козаків. Решта владик, крім М. Смотрицького, не зважувалась їхати до своїх катедр. Про затвердження їх не могло бути поки й мови: їх уважано за самозванців і проти них оголошено репресії. Митрополит Іов Борецький разом з новопоставленими владиками видав тоді свій знаменитий протест (знайдений і опублікований проф. П. Жуковичем у збірнику «Статьи по Славяновѣдѣнію», виданому в 1910 році). В цій «протестації» з дня 28. IV. 1621 р. православні владики рішуче протестували проти оповіщення патріярха Теофана турецьким шпіоном й ворохобником, виясняли історію свого висвячення, цілком згідного з канонами, протестували проти переслідування православних уніятським духовенством на Білій Руси, на Берестейщині, Волині й Галичині, та попереджали, що всі ці ґвалти й насильства можуть причинитись до розрухів, і що в цих розрухах будуть винні уніяти. Що особливо цікаво в цій протестації, так це цілий уступ, присвячений характеристиці козаччини: «Щодо козаків, — говориться там, — то про цих рицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття й правовірні християне... Се ж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі. Це ж з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодревках по морю й по суші, (прилробивши до човнів колеса) плавало й Царьгород штурмувало. Це ж вони за Володимира, святого монарха Руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від царьгородської церкви приймали, й по цей день

у цій вірі родяться, хрестяться й живуть. Живуть не як погане, а як християне: мають пресвитерів, учаться письма, знають Бога й закон свій... Коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що йдуть за віру християнську на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невільників... Це певно, що на цілім світі ніхто по Богу не чинить поневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупами, король еспанський своїм сильним флотом, а Військо Запорожське своєю сміливістю й перемогою: що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують самим ділом».

Ці слова показують, що на Україні в початку XVII століття ясно жила в свідомості освічених людей ідея тяглости й неперервности українського історичного процесу, але вони показують також і те, що союз української інтеліґенції з козацтвом був уже доконаним фактом: тільки спираючись на власну національну узброєну силу, могли владики заговорити такою сміливою мовою. І ось слідом за цим протестом митрополит скликає у Київі собор із духовенства та людей світських, щоб обміркувати, що далі робити. Далі вчиняє нараду в Житомирі з українською шляхтою з київського воєводства, що зібралось там на свій соймик. Нарешті їде до козаків і виступає там на раді в Сухій Діброві, в присутності Сагайдачного, палко закликаючи козаків стати в обороні своєї віри. І всі козаки, як оповідає свідок, присягли, що будуть боронити свою віру «аж до горла».

Саме в той час ішли переговори між польським правительством і козаками щодо нової козацької служби. Козаки були тепер знов дуже потрібні правительству: над Польщею нависли темні хмари. Козацькі походи й польські втручання до молдаво-волоських справ привели нарешті до розриву з Туреччиною. Турецька армія під проводом Іскандер-паши рушила літом 1620 року на Молдавію, щоб далі йти на Польщу. Старий гетьман Жолкевський сміливо виступив їй на одсіч з невеличким відділом, перейшов Дністер, але на полях Цецорських недалеко Яс був оточений переважаючими силами ворога, весь його відділ був знищений, і сам він поляг головою. Його помічник, польський гетьман Конецьпольський попав у неволю. У цім бою поляг також підстароста чигиринський Михайло Хмельницький, а син його Богдан, пізніше славний гетьман України, попав у турецький полон. Але турки не розвинули зразу своєї перемоги й не рушили за Дністер. Поход Іскандер-паши був тільки початком кампанії: іти походом на Польщу збирався сам султан Осман.

В той час митрополит Іов Борецький відбував свої наради з українською шляхтою й козаками, в Адріанополі султан вже робив огляд свого війська, з яким він мав іти «завоювати Лехістан», себто Польщу. Супроти грізної небезпеки варшавський сойм ухвалив взяти на службу не більше й не менше як 20.000 козаків з платою 100.000 золотих на рік, і король на це пристав. Жигимонт навіть удався до патріярха Теофана (коли той іще перебував у козаків), щоб він вплинув на козаків, намовляючи їх на війну з турками. На соймі виступив з гарячою промовою волинський депутат Лаврентій

Древинський, в якій казав, що в наступаючій війні Польща буде боронитися руками православних людей, а тимчасом не хоче заспокоїти й вдовольнити їх справедливі бажання в справах віри. Він яскраво змалював усі кривди й переслідування, що терпіли православні українці й білоруси, і грозив тяжкими наслідками, якщо з православними не буде поступлено по справедливости. Древинського піддержували інші посли з Київщини, Волині й Берестейщини. Але їхні промови більшість послів зустрічала сміхом, а король заявив, що скоріше зречеться своєї корони, ніж допустить, щоб схизматицький митрополит засів у Києві. Пекучу релігійну справу сойм збув формальними постановами, які нічого певного православним не давали.

Тимчасом козаччина, заохочена закликами й обіцянками уряду, енергійно взялася готуватись до війни. Але репресії, що почалися на Білій Руси проти православія, прохолодили її запал. Агітація митрополита робила своє діло, козаки, ведучи на тій же раді в Сухій Діброві переговори з королівським післанцем, хоч присягли разом з тодішнім гетьманом Бородавкою, що будуть вірно служити Річі-Посполитій, але вибрали спеціяльну депутацію до короля: Сагайдачного, єпископа Курцевича й ще дві особи, щоб добитися від короля затвердження висвячених патріярхом Теофаном православних єпископів і митрополита. Тимчасом козацька флотілія вже вийшла в Чорне море й наробила серед турків великого переполоху. Самий Царьгород обхопила паніка, коли козацькі чайки появились перед Босфором. Турецький флот, що боронив столицю, не зважився напасти на козаків, але ескадра Капудана-паши, що стерегла їх повороту, напала таки на їх і захопила кілька чайок з козаками; їх одвезено до болгарського побережжя, де стояв султан з військом і там їх замордовано лютими муками, зриваючи тим способом свою злість за плюндрування столичної околиці.

Козацьке посольство у Варшаві, яке прибуло туди в липні 1621 року, король прийняв ласкаво, обіцяв «заспокоїти» релігійну справу, і Сагайдачний був задоволений результатами своєї місії та й поїхав з Варшави просто на фронт, бо козаки, навіть не дожидаючи повороту свого посольства, вже рушили в похід на поміч польській армії, що в кінці серпня стояла під Хотином, а турецька армія з султаном на чолі вже була в Молдавії.

Польське військо, яке раховано на 35.000 і яке було під проводом старого гетьмана Ходкевича (при ньому був і королевич Володислав) стояло супроти турецької армії, що складалася з 150.000 регулярного війська, окрім татарської орди й ріжних допомогових відділів. Ця маса грозила просто роздавити польське військо, котре перейшло Дністер і стало під Хотином. Тут з нетерпеливістю дожидали козаків. Козаків ішло 41.500, і мали вони 22 гармати. Вони йшли під проводом Бородавки, переправились через Дністер коло Сороки й стали пустошити околиці. Вони вислали післанцем до польського війська Михайла Дорошенка (будучого гетьмана), питаючи, куди мають іти далі. Розуміється, польське командування відповіло, що мають яко мога скоріше поспішати до польського табора. Ще

перед приїздом Дорошенка прибув до табору Сагайдачний, і його вислано, щоб їхав до козаків і скоріше приводив їх з собою. По дорозі Сагайдачний натрапив на турків, трохи не попав у полон, був тяжко поранений в руку (ця рана згодом звела його в могилу), але щасливо врятувався й знайшов козаків коло Могилева.

Приїзд Сагайдачного зробив переміну в проводі козацькою армією. З Бородавки були незадоволені за те, що необачно перозсилав малі козацькі чати, які були побиті турками. Сагайдачного зустріли з радістю, вислухали його звіт з подорожи до Варшави і його побачення з королевичем під Хотином (Володислав дуже добре ставився до козаків і мав серед них великі симпатії) і, як це часто бувало в історії козаччини, зараз же скинули прежнього гетьмана Бородавку, закули його в кайдани, а натомість вибрали Сагайдачного. Бородвку судили, признали винуватим в необережнім вигубленні козаків і стратили. За кілька день Сагайдачний привів свою армію під Хотин — саме впору, бо вже на другий день турки почали наступати.

Вони вдарили зразу на козаків, які були стомлені походом і ще не встигли укріпити свій табор. Одначе козаки відбили наступ. Два слідуючі дні зряду ціла турецька армія кидалась штурмувати козацький табор, але всі її шалені атаки розбились мов о камяну скелю, о козацьке завзяття. Відбивши третю атаку, козаки сами перейшли в наступ і, піддержані поляками, збили турків з позицій, понищили їхні гармати й вдерлись в турецький табор. Якби вони не почали його грабувати, а продовжували наступ, погром турків був би повний. Турки, зібравши свої сили, вибили козаків з табора, але всетаки Сагайдачний взяв у полон одного пашу і кілька ще значних персон. Султан плакав від злости.

Кілька день обидві армії відпочивали. Потім турки поновили атаки. Знову головно на козацький табор. Татари обійшли польсько-козацький табор і відрізали сполучення з Камянцем. Почав відчуватися брак запасів і амуніції. Але обидві сторони понесли вже великі страти й були виснажені. Після ще кількох спроб зломати польсько-козацький табор султан згодився почати мирові переговори. 8 жовтня на полі бою під турецькою фортецею Хотином було складено мир.

Одним з головних пунктів миру була заборона козакам виходити в море й плюндрувати турецькі володіння. Козаки зараз після заключення миру почали свій відворот на Україну. Перед тим вони вислали до короля делегацію, яка мала домагатись підтвердження прав і вольностей козацьких, щорічної платні в сто тисяч золотих і окремої нагороди за хотинський поход, а опріч того заспокоєння потреб православної церкви.

Королевич Володислав обсипав Сагайдачного — головного спасителя в даних обставинах цілої польської держави — нагородами й знаками своєї ласки й уваги. Козацький гетьман був тяжко хворий од своєї рани і повернувшись до Києва, помер 10 квітня 1622 року. Хотинська кампанія знайшла широкий відгомін в тогочасній літературі: цілий ряд польських поетів прославив її в своїх поемах та

віршах, в далекій Рагузі далматинський поет Гундуліч присвятив їй свою знамениту поему «Осман». Але в усій цій літературі головна заслуга в ділі оборони християнського світу перед турецькою навалою приписується королевичу Володиславу, а скромна фігура козацького гетьмана залишається в тіні хоч, як признавали самі офіціяльні польські чинники, ніхто інший, тільки він з своїми козаками був справжнім героєм цієї війни. Але гірше було те, що він не дістав тієї сатисфакції, якої найбільше сподівався: задоволення піддержуваних козаками побажань в сфері церковно-релігійній так само, як і спеціяльно козацьких домагань. Справу проволікали й нарешті відклали до сойму 1623 року.

Та Сагайдачний до того вже не дожив. На провідному тижні 1622 року цілий Київ з великою урочистістю ховав козацького героя в братській церкві на Подолі. Над його могилою студенти Богоявленської братської школи промовляли жалібні вірші, зложені ректором Касіяном Саковичем, в яких прославлялися заслуги покійного перед рідним краєм і перед православною церквою та меценатство в справах національної культури: помагаючи їй за життя, гетьман пять день перед смертю склав заповіт, яким записав кілька тисяч золотих на київське братство й півтори тисячі на львівське, спеціяльно на науково-просвітні потреби. Ці вірші були видані того ж року окремою книжечкою.

Як сучасники, що знали Сагайдачного зблизька, так і історики сходяться між собою в оцінці його високих прикмет, як военного й державного діяча. Найцікавішу характеристику дав Сагайдачному автор записок про хотинську кампанію Яків Собєський: «Цей Петро Конашевич, — писав він, — настільки підіймався над своїм простим походженням і способом життя, своїм гострим розумом, видатною дозрілістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і в учинках, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства до найвизначніших людей Польщі . . . Це був чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив життя, в бою був перший, при відступі останній, жвавий і діяльний».

Значіння Сагайдачного в українській історії, спеціяльно в історії нашого культурно-національного руху високо ставлять українські історики, починаючи від автора «Исторіи Русовъ», що називає його «избирательним князем руським или гетьманом». В. Антонович писав про його, «що своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народнього діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський виборний лад в церковному та світському життю, що виходив з інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу». Ол. Ефименкова писала про Сагайдачного, що «де б він не зявився, він зараз же опановував ситуацію — одночасно добрий знавець військового мистецтва й розумний дипломат, але перш за все й завжди — людина, що глибоко й цілком була перейнята любовію до рідного краю». І. Каманин каже, що «тільки Сагайдачний поклав міцні

підвалини для дальшого існування козаччини». М. Грушевський вважає Сагайдачного видатним політиком, що свідомо йшов до своєї мети — виборення свойому народові відповідного місця в польській державі, і що перевів діло (відновлення ієрархії), яке вкрило його безсмертною славою в очах українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, Київ, 1909. Н. Василенко, Очерки Исторіи Западной Руси и Украины, Кіев, 1916. В. Доманицький, Козаччина на переломі XVI-XVII вв., «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка». тт. 60-64. П. Кулішъ, Исторія возсоединенія Руси, тт. II-III, Петербург, 1874-77. П. Жуковичъ, Сеймовая борьба западно русскаго дворянства съ церковной уніей 1609 г., т. I-VI, Петербург, 1903-1912. М. Максимовичъ, Изслѣдованіе о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдачномъ, Сказаніе о тегманѣ П. Сагайдачномъ, «Собраніе сочиненій». т. I, Київ. В. Антонович, біографія Сагайдачного в книзі «Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи». Київ, 1885. И. Каманинъ, Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго, «Чтенія О-ва Нестора Лѣтописца», т. XV і окремо, Київ, 1901. О. Чайківський, Початки гетьманування П. Сагайдачного, «Науковий Збірник, присвячений М. Грушевському», Львів, 1906. П. Жуковичъ, Запорожскіе гетьманы Бородавка и Сагайдачний въ своихъ послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ, «Сеймовая борьба», вып. III, Петербург, 1906. П. Орловскій, Участіе запорожскихъ козаковъ въ возстановленіи южнорусской іерархіи въ 1620 г., «Кіевская Старина», 1905, Х. Д. Еварницкій, Гетманъ Петро Сагайдачный, Катеринослав, 1913 (відбитка з «Лѣтописи Екатеринославской Архивной Комиссіи», т. 10). Б. Барвінський, Конашевичі в перемишльській землі в XV і XVI ст., «Записки Наукоаого Т-ва ім. Шевченка», т. 100, ч. II, Львів, 1930. І. Tretiak, Wojna chocimska, Lwów, 1920.

XV

КОЗАЧЧИНА В 20—30-х РОКАХ XVII СТОЛІТТЯ. ПОВСТАННЯ ЖМАЙЛА І ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА. СОЙМОВА БОРОТЬБА ЗА ПРАВОСЛАВІЄ. ПЕТРО МОГИЛА І ЙОГО ДОБА. ПОВСТАННЯ ПАВЛЮКА Й ОСТРЯНИНА. ОБЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ПОЛЬЩЕЮ.

Пару тижнів після смерти Сагайдачного зійшлася козацька рада на річці Русаві (на межі Київщини й Поділля) і вибрала 23 квітня 1622 року на гетьмана Оліфера Остаповича Голуба, близького співробітника Сагайдачного. В правительствених сферах були незадоволені з цього вибору, вважаючи його за перемогу козацької «черні», хоч Голуб, як виявилось, продовжував лояльну політику Сагайдачного. Король вислав до козаків своїх комісарів, які повезли гроші і мали добитись від козаків, щоб вони демобілізувалися, залишивши на службі тисячі три або чотири, та щоб не сміли виходити в море. Козаки гроші взяли, але й не думали розходитися. Вони відбули навіть два нових морських походи, з яких один дуже наполохав турків: 30 козацьких чайок поруйнували побережжя Анатолії, захопили багато турецьких кораблів і появилися зовсім близько від Царьгороду.

В початку 1623 року відбувся у Варшаві сойм, на який православна сторона покладала надії, що їй удасться добитись задоволення своїх домагань. Дійсно в історії соймової боротьби православних за свої права сойм 1623 року займає дуже важливе місце. Його засідання стали ареною гарячого поєдинку між православними й унітами. Обидві сторони старанно підготовились до бою й змобілізували всі свої сили: православне духовенство видрукувало меморіял, адресований королю, де заявлялось про лояльність українського народа, виправдувалось висвячення православних єпископів патріярхом, як акт вимушений крайньою необхідністю і висловлювалась готовість новопоставлених єпископів добровільно зректись своїх катедр, як що король схоче вжити свого права презентації й визначить нових кандидатів. Одночасно видрукувано другий меморіял української шляхти, де заявлялось, що церковна унія шкодить союзу українського народа з королівством польським, що ціле Запорожжя з його степами не може вмістити в собі людей, які через унію мусили покинути свої хати й утікати. Але найважніше було те, що на

цей раз піддержували справу православної церкви козаки: вони прислали свою депутацію, яка привезла петицію, в котрій ясно й категорично були поставлені домагання вернути православній церкві її правне становище в державі. Петиція містила крім того реєстр кривд, які були зроблені православним за останні роки в ріжних місцях Річи-Посполитої. Цей реєстр свідчить про надзвичайну поінформованість козаків про становище православної церкви в Польщі аж до найменчих деталів. Від православного духовенства прибули сам митрополит Іов Борецький і архиєпіскоп Мелетій Смотрицький.

Але не менш узброєною виступила й противна сторона. Вона також зібрала реєстри насильств православних над уніятами, головно в Київі, де православні, завдяки козакам, були сильнішою стороною. Та уніяти мали за собою могучу піддержку в соймі. Спеціяльно прибув для їх піддержки папський нунцій з Риму.

Соймові дебати і всі зусилля православних ораторів не принесли православним побіди супроти соймової католицької більшости. В кінці було ухвалено: в релігійній справі тимчасом проголосити спокій, зупинивши всі процеси й засуди в церковних ділах, а остаточне вирішення конфлікту між православними й уніятами відкласти до слідуючої соймової сесії, щодо козаків постановлено ультимативно зажадати від них демобілізації й повної покори перед властями.

Православні дуже добре зрозуміли, що цей раз кампанія в соймі ними програна. В ночі тогож дня, як в соймі запало вище наведене рішення, православні владики, які приїхали були до Варшави, зараз же повернули до Київа. Лідер православної опозиції в соймі Лаврентій Древинський заявив в розмові з депутатами, що доки живий король Жигимонт, православним нема на що надіятись.

Церковного конфлікту не розвязав ані сойм 1624 року, ані слідуючий 1625 року. Питання про вирішення спору між православними й уніятами навіть не було поставлено на обміркування. Діло в тім що в межичасі трапились події, які ще більше загострили відносини й утворили становище, що зовсім було не на користь православним. В кінці 1623 року православні міщане у Вітебську на Білорусі замордували полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича, роздратовані його заходами що до заведення унії. Вбивство викликало страшне сбурення в урядових кругах. На вітебських міщан впали жорстокі репресії, де дісталося й винним і невинним. Пізніше трапилась аналогічна подія в Київі, де міщани й козаки вбили священика Івана Юзефовича й війта Федора Ходику, які хотіли передати православні церкви в руки уніятів. Але тут це пройшло безкарно. Це все свідчило, до якого роздратовання доходили обидві сторони у взаємній боротьбі.

Багато людей почало впадати в зневіру. Єпіскоп перемишльський Ісаія Копинський і навіть сам митрополит почали поговорювати про підданство московському цареві, котрий, як православний монарх, заспокоїть потреби української церкви. Це москвофільство особливо почало ширитися на Задніпрянщині, звивши собі гніздо в монастирях Лубенщини. Зневірився в православній справі

і один з видатніших її оборонців — Мелетій Смотрицький, архієпіскоп полоцький. Він почав агітувати за якесь порозуміння між православними та уніятами, але православній стороні це здалося підозрілим, і Смотрицький мусив потаємно залишити Київ і вже отверто виступив як уніят. Перейшов на унію і колишній ректор київської братської школи Касіян Сакович, що склав вірші на похорон Сагайдачного. Але відступництво окремих діячів не захитало маси прихильників православія серед духовенства й шляхти, і православна сторона готувалась до нової боротьби за свої права, маючи тепер таку сильну опору, як козаччина.

Неудача на соймі 1623 року коштувала булави Оліферу Голубу, замість котрого козаки вибрали полковника Михайла Дорошенка, заслуженого вояка, учасника хотинської кампанії. Він мав добру репутацію у польського правительства і взагалі в польських кругах. Яків Собеський характеризує його словами: «Дорошенко полковник доброї репутації у молодців (козаків) за свою відвагу, і королеві й Річі Посполитій завжди зичливий». Дорошенкові вдалося деякий час тримати козаччину в руках. Маса козаччини, яка підлягала демобілізації, була виведена на Запоріжжя, поза межі контролю польських властей, і тут її увага була обернута на турецькі і татарські справи. Відбувся новий морський похід під Царьгород. Сам Дорошенко ходив походом на Перекоп. Козаки забрали велику здобич, масу худоби. Перед правительством морську експедицію представлено як діло своєвільних людей, які тому, мовляв, вибралися на море, що правительство не заплатило умовлених грошей, і треба було чимсь промишляти, щоб себе прогодувати. Далі козаччина вмішалася у внутрішні татарські справи в Криму. Там якраз виникла тоді усобиця між двома претендентами на ханський трон, і татари поділилися на дві партії. Одна з них, на чолі якої стояв претендент Шагін-Гірай, яка хотіла розірвати васальну залежність Криму від Туреччини, заключила союз з козаками. Відділ козаків появився в Криму, а козацький флот виплив у Чорне море робити диверсію проти турків, які піддержували хана Джанібек-Гірая.

Це був один з найблискучіших морських походів козаччини. Користуючись з того, що турецький флот був занятий татарськими справами й стояв у Кафі, коло 80 чайок, по 50 людей на кожній, появилися несподівано в самім Босфорі. Як кажуть донесення французьких та англійських послів, козаки спалили околиці Царьгороду — найбагатші оселі по обох боках протоки, Буюк-Дере, Ені-Кіой, Стенію, забрали велику здобич і відплили в море. Коли сам султан Амурат зорганізував погоню, козаки зупинились і стали в боєвому порядку, щоб прийняти бій. Противний вітер не давав їм самим перейти в атаку. Але турки не зважились їх атакувати і козаки спокійно поплили до дому.

За два тижні (діло було в липні 1624 року) перед Царьгородом появилася знову козацька флотилія, на цей раз вже коло 150 чайок. Цю флотилію хотіла була задержати ще коло Дніпрового устя турецька ескадра, але козаки пробились і рушили на Царь-

город. Тут спалили Фарос і трохи не взяли арсеналу. Три дні стояли вони коло берегів Босфору й вернулися з багатою здобиччю.

Султан викликав тоді спішно свій флот з Криму для оборони столиці. Але козаки ще в третє, в другій половині серпня, вибралися на Царьгород. Хоча буря задержала їх на цілий місяць під Очаковом, але вони таки добрались до Босфору й знову плюндрували Ені-Кіой.

Шагін-Гірай заключив 24 грудня 1624 року формальний союз з козаками, як з окремою державою. Козаки знову, як за часів Ласоти, починали свою власну міжнародню політику. Вони дали у себе на Запоріжжі притулок претенденту на турецький престол якомусь Ахії, що видавав себе за сина султана Магомета III і грекині з цісарського роду Комненів. Запорожці готові були піддержати його, до підприємства прилучилися й донські козаки, притягли до спілки й Шагін-Гірая, який приїздив для переговорів на Січ. Але Шагін-Гірай поставився до Ахії неприхильно. З Січи Ахія перебрався до Київа, де знайшов притулок у митрополита Борецького, а далі виїхав до Москви. В звязку з справою Ахії Борецький писав листи в Москву до царя, до патріярха, до бояр, нарікав на утиски над православною вірою в Польщі й просився разом з козаками під протекцію царя. В початку 1625 р. появилися в Москві навіть козацькі післанці.

Серед усієї цієї політики внутрі самої козаччини ішла внутрішня боротьба між більше рішучими, активними елементами, готовими на всяку авантюру, й елементами статечними, які більш дорожили спокоєм і добрими відносинами з урядом. Козацькі гетьмани мінялись один за другим. Розуміється, зріст козацької активности й їх вмішування в турецькі й татарські справи мусили дуже занепокоїти польське правительство. Насильства над уніятами в Київі ще більше обурювали варшавські круги проти козаків. Козаки дістали грізний наказ стриматись від усяких походів на море. У відповідь на це козаки виплили в море, появились близько Царьгороду, потім напали на околиці Трапезунта й поплюндрували їх. Сильний турецький флот дожидав їх коло Дніпрового лиману. Але козаки розбили його, хоч при тім понесли через бурю великі втрати: 270 козаків попало в полон.

Правительство рішило тоді приборкати козаків силою. Козацько-татарський союз удалось на якийсь час розбити, підкупивши татарських ватажків. Після того коронне військо в числі 8.000 людей під проводом гетьмана Конецпольського рушило в кінці літа 1625 року на Україну. Похід був дуже важкий. Після упертих боїв в районі теперішнього Крюкова (проти Кременчука) заключено було компромісовий договір (5 падолисту 1625 року), звісний під іменем К у р у к і в с ь к о г о (по імени озера, біля якого велися переговори): правительство зрікалося вимагати видачі ватажків (як це було за часів погрому Наливайка), була проголошена амнестія, число реєстрових козаків означено на 6000, з реґулярною платнею від уряду, козаки зобовязувалися попалити човни й не виходити в море. Реєстр мав бути зложений протягом трьох місяців, і всі козаки, які не попали б

у 6.000-ий контингент, мусили або виселитися з панських маєтків, або признати себе кріпаками.

На гетьмана знов було вибрано Михайла Дорошенка, який присягнув на вірність і був затверджений польським урядом. Дорошенко перевів організацію 6.000-го війська реєстрових козаків, а для всіх тих, хто не попав в реєстр, для так званих «випищиків», показав знайомий шлях на Запорожжя. До реєстру було внесено найбільш заможніх статечних козаків, «козацьку буржуазію», як каже Грушевський. На цих реєстрових і спирався головно Дорошенко, стараючись тримати в своїх руках і Запорожжя, де він поставив залогу під проводом Івана Кулаги. Сойм 1626 року затвердив Куруківську «ординацію». Майже кожного року висилав Дорошенко послів до Варшави клопотатись про побільшення платні, про поширення прав, про змягчення деяких пунктів Куруківської ординації і, хоч не діставав позитивного полагодження своїх домагань, але залишався на строго лояльній позиції. Коли велика татарська орда в осени 1626 року кинулась була на Україну, Дорошенко разом з начальником коронного війська Стефаном Хмелецьким погромив її до щенту під Білою Церквою.

Але будова турками кріпостей на нижньому Дніпрі й нові татарські усобиці втягли Дорошенка у військові підприємства в Криму. Він відновив прежній союз з кримським претендентом Шагін-Гіраєм і весною 1628 року вирушив у поход. Козаки пройшли до Бахчисараю, але тут в бою втратили Дорошенка й колишнього гетьмана Оліфера Голуба. Одначе вони пробились аж до Кафи і разом з татарськими спільниками облягли її. Кафу піддержував з моря турецький флот. Але тут обидві татарські партії помирились і спільними силами вдарили на козаків, та козаки пробились через ворожі сили, з боєм пройшли назад через увесь Крим і щасливо повернулись на Січ, ще й привезли з собою трофеї: гармати, які колись були взяті у поляків під Цецорою.

Замість Дорошенка козаки обрали на гетьмана Григорія Чорного, також представника лояльної партії, яка хотіла додержуватись умови з урядом. Рішено було що до кримських справ порозумітися з урядом. Посередником у переговорах служив Стефан Хмелецький, який мав у козаків довірря. Постановили піддержати Шагін-Гірая, як спосіб ослаблення Криму. Якби турки заявили протест, мали відповісти, що то своєвільні козаки-випищики роблять заколот. Але поход 1628 р. до Криму не мав успіху: причиною була незгода серед козаччини, і брак сильної, зручної руки провідника.

На Запорожжі все більше й більше набиралося своєвільного козацтва. Хмелецький доносив королеві, ніби його там було коло 40.000. Ця маса шукала виходу для своєї енергії та й взагалі мусила чимсь прогодуватись, і новий поход на татар чи турків був єдиним виходом. Такий поход на Крим і був зроблений в 1629 році. Вирушило козаків 23.000. Але поход скінчився ще більшою неудачою, ніж попередній: татари розбили козаків під Перекопом, полягло їх там кілька тисяч. Це привело зараз же до зміни ватажків. В той час гетьман реєстрових козаків Грицько Чорний сидів з своїми пол-

ками по городах і стеріг разом із Хмелецьким Україну від татар. Поход на Перекоп був ділом виключеної з реєстру козаччини. Відносини між козаками реєстровими й нереєстровими все більше загострювалися. Запорожці вибрали собі свого окремого гетьмана. якогось Левка Івановича. Обидва ворогували між собою, полемізуючи в листах.

В кінці 1629 року закінчилась війна Польщі з Швецією, куди були затягнуті на службу й козаки з числа «випищиків». Вони повернулися на Україну й збільшили собою масу незадоволених. Повернувся й сам коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, прихильник суворої політики у відносинах до козаччини. Польські жовніри, розкватировані по Україні, звичаєм того часу, дозволяли собі ріжні насильства й грабунки. Це дратувало населення й взагалі напружувало атмосферу. Хмелецький сам тоді помер, й не було кому впливати на злагодження відносин. Тимчасом козаччина (очевидно, городова) взяла дуже живу участь в церковних справах у Київі, де було скликано в серпні 1628 року собор для обміркування можливости якогось компромісу, якогось примирення з уніятами. На самім соборі козацькі представники зайняли різко непримириму позицію, вони погрожували Мелетію Смотрицькому, що приїхав до Київа, й усім прихильникам порозуміння з уніятами. Собор викляв останні писання Смотрицького, як незгідні з наукою православної церкви, і той скоро по тому, як знаємо, утік з Київа. Прокляли й Касіяна Саковича.

Але прихильники порозуміння робили свої спроби далі, піддержувані в цім з боку правительства. В часі сойму в лютому 1629 р. було вирішено, що на осінь у Львові має бути скликаний «генеральний сінод» з православних і уніятів, а перед тим мали відбутися окремі «сіноди», православних у Київі, й уніятів у Володимирі на Волині. Король видав навіть універсал про скликання тих сінодів. Але ще перед самим сінодом у Київі українська православна шляхта київського воєводства зложила рішучий протест проти угодової акції. А на самий собор явились непрохані учасники: делегати Запорожської Січи Андрій Лагода й Сопрон Сосимович. Під час засідання собору маса козаків почала тиснутись до церкви Успенія на Подолі, де відбувався собор. Вкінці козаки й шляхта, в супереч примиренським настроям православного духовенства, зірвали собор. До Львова на «генеральний сінод» ніхто з православних вже й не поїхав. Сами уніяти засідали й виробили форму порозуміння, найбільш цікавим пунктом якої був проєкт спільного українського патріярхату для православних і уніятів разом.

Релігійне напруження відбилося на відносинах серед самої козаччини, загостривши антагонізм між козаччиною реєстровою й низовою. Про Грицька Чорного розпускали чутки, ніби він присяг на унію. Коли він зажадав, щоб запорожці приставили до нього свою армату, то вони захопили зненацька Чорного, привезли на Запорожжя, судили й четвертували: одрубали спочатку руки, потім голову. Це сталося вже за нового запорожського старшого — **Тараса Федоровича** (Трясила). Це було гаслом до отвертого конфлікту.

Серед реєстрового козацтва почалася паніка, більша частина його поспішила до Корсуня, де стояв відділ коронного війська. Запорожці зажадали видачі їм реєстрової старшини. Коли їм відмовили, вони вдарили на Корсунь. Міщане корсунські перейшли на їх бік. Значна частина реєстровиків, бачучи перемогу запорожців, теж перейшла до них. Тоді коронні відділи разом з вірними реєстровиками покинули все й вийшли з міста, а запорожці взялися паювати здобич.

Повстанці зосередили свої сили на лівім березі Дніпра, коло Переяслава. В маю 1630 року Конецьпольський переправився через Дніпро і вдарив на козаків. Подробиці цієї кампанії добре невідомі. Знаємо тільки, що бої тяглися три тижні, що Конецьпольський не мав успіху й мусів миритися на умовах, для козаків доволі лагідних. В пізнішій козацькій традиції переяславську кампанію представлено, як погром польського війська, а автор «Исторіи Русовъ» дав фантастичну картину «Тарасової ночи», яку потім Шевченко змалював у своїм відомім віршу. Але документальні відомості нічого не кажуть за якийсь погром, та й наслідок кампанії не відповідає цьому.

8 червня 1630 року було заключено в Переяславі умову. Тарас Федорович, якого уважали за головного привідцю повстання, залишив своє гетьманство, але не був виданий: його взяло на поруки козацьке військо до вирішення його долі королем. Куруківська умова залишалася в силі. Козаки обіцяли видати ватажків самовільних походів на море й попалити чайки. Реєстр збільшено до 8.000. Всім учасникам повстання проголошено амнестію. Виписані з реєстру мали бути повернені назад, і цим мала занятись мішана комісія з реєстровців і бувших повстанців. На гетьмана козаки вибрали Тимоша Орендаренка, й Конецьпольський його затвердив.

Так скінчилося це повстання. Розуміється, обидві сторони не були задоволені з його фіналу. Сам Конецьпольський називав цілу кампанію «комедією». Козаки ж так толкували переяславську умову, що мовляв, Куруківську ординацію скасовано, і їм тепер «усе вільно». Зараз після переяславської кампанії козаки зробили морський поход і пустошили Чорноморське побережжя коло Кілії, Балчика, Варни. Конецьпольський не вживав поки ніяких репресій, але коронне військо залишилося стояти на Україні за Дніпром.

До цих часів — після переяславської кампанії — належить нова спроба з боку західньо-европейських держав увійти в порозуміння з козаччиною й втягнути її в орбіту своєї політики. Є відомості, що Трансильванський воєвода Бетлен Габор мав якісь переговори з козаками в 1629 році за посередництвом царьгородського патріярха. Та він скоро помер. Одначе його діло продовжив шведський король Густав-Адольф. Ще в 1626 році вислав був він одного агента до козаків через Москву. Але Москва його не пропустила. В літку 1631 р. він зробив другу спробу й вислав двох післанців, які мали підмовити козаків стояти за вибір Густава-Адольфа польським королем, на випадок смерти Жигимонта III, і вислати козацький відділ на допомогу шведам в їх війні з Австрією. На цей раз Москва пропустила шведських післанців, бо московське правитель-

ство само збиралося воювати з Польщею. Післанці дістали в Москві виразну інструкцію звертатись тільки до запорожських козаків, а не до реєстрових. Одначе вони попали якраз до реєстровиків, і ті їх видали польському правительству.

*

В квітні 1632 року помер король Жигимонт. Його смерть оживила надії православних на поліпшення становища православної церкви в Польщі. Знову було мобілізовано всі сили для боротьби, яка мала відогратись під час виборів нового короля. На чолі православної української шляхти знову станули відомі нам Леонтій Древинський і Михайло Кропивницький, поруч яких випливає нове імя — київського шляхтича Адама Киселя, котрому судилося пізніше здобути голосну славу. Знову ввійшли в порозуміння з козаками, які вислали на конвокаційний сойм своїх делегатів з домаганням вибрати на престол королевича Володислава й скасувати унію. Знову заключили блок з протестантами, на чолі яких стояв могучий литовський маґнат Кріштоф Радивил.

До першої сутички прийшло на т. зв. конвокаційнім соймі. Уніяти запропонували були компроміс, але православні відкинули всяке порозуміння. Справа була відложена до елекційного сойму. Шляхта ждала терпеливо, але козаки хвилювались, і коли їхні делегати повернулися з вісткою, що справа православної церкви ще не вирішена, то їх прикували ланцюгами до гармати (звичайний спосіб козацької кари), а козацький гетьман Кулага-Петражицький заплатив своєю головою.

Справа таки вирішилася після завзятої боротьби на елекційнім соймі. На короля було вибрано Жигимонтового сина Володислава, який мав репутацію людини дуже толерантної в питаннях віри. В справах церковних відносин досягнуто було такої компромісової угоди: 1) православним було признано свободу віри, право ставити нові церкви й поправляти старі, засновувати школи, друкарні, шпиталі, братства. Їм був відкритий вільний доступ до міських урядів. 2) Київський православний митрополит знову діставав катедру св. Софії й Печерський монастир. 3) Православні діставали крім київської митрополії ще єпіскопські катедри в Луцьку, Львові й Перемишлі, а на Білоруси — в Мстиславі. 4) Цілий ряд церков і монастирів, що опинились були в руках уніятів, повертався православним. 5) За уніятами були залишені єпіскопії в Холмі, Володимирі на Волині, Пінську й Полоцьку.

Отже, як бачимо, перемога православних була лиш часткова. Унію не було скасовано: навпаки, вона була признана тепер і самими православними, як другий обряд, до якого належали українці і білоруси. й цей розкол в українсько-білоруськім національнім таборі було санкціоновано й леґалізовано. Але в очах православних і такі досягнення здавались дуже важливими, вони тріюмфували, й їхні радісні почування знайшли вираз в урочистих промовах на соймі

Древинського та Кропивницького. Вони поспішали закріпити свої здобутки, хоч остаточне вирішення й оформлення справи мало відбутись на третім — коронаційнім соймі. Перш за все було вирішено анулювати вибір на київську митрополію Ісаї Копинського, переведений по смерти Іова Борецького. Хотіли мати такого митрополита, чия б кандидатура була затверджена новим королем. Копинський був відомий з свого москвофільства. І такий кандидат знайшовся в особі княжича Петра Могили (1596—1647), сина молдавського господаря; це був чоловік европейської освіти, він покінчив свої студії в Парижу, служив якийсь час в польськім війську, брав участь в Хотинській кампанії, потім постригся в монахи і в даний час займав важну в православних кругах посаду архімандрита Київо-Печерського монастиря. З великою урочистістю було переведено його вибір у Львові весною 1633 р. Затверджений королем, Петро Могила в липні того ж року з тріюмфом вїхав до Київа, хоч тут перед тим довелося силою скидати старого Ісаію Копинського й замкнути його до монастиря. Майже одночасно було визначено на Перемишль єпіскопа Гулевича, українського шляхтича з Волині. Він збройною силою одбив єпіскопські маєтності в уніятів. Це викликало скандал і мало своїм наслідком те, що перемишську епархію поділено на дві: православну й уніятську.

Православна сторона не дурно тішилась з вибору Петра Могили і, коли в його честь писалися й видавалися оди й панегірики, то це мало своє повне оправдання; в особі Могили православна церква знайшла собі видатного провідника, який сполучав щасливо в своїй особі всі дані, потрібні в тодішніх обставинах. Належачи до вищих кругів аристократії й маючи великі звязки, Могила при тім був матеріяльно незалежний і свої значні засоби обертав виключно на цілі культурно-релігійні. Маючи авторитет і признання з боку вищих чинників у державі, він користувався свободою рухів, якої не мали його попередники; людина широко освічена, розумна й енергійна, він віддався інтересам православної церкви з усією силою свого палкого, часом нестриманого темпераменту. Це був справжній вождь, свідомий своїх цілей. Він подбав передовсім про те, щоб створити під православною митрополією тверду матеріяльну базу, щоб мати змогу вільно переводити свої широкі плани. Він постарався зосередити в руках митрополії величезні земельні багатства, які належали київським монастирям. Це дало йому змогу розвинути широку культурно-просвітну діяльність.

Могила звернув увагу на скріплення дисципліни серед духовенства й взагалі на упорядкування церковного життя. Він сам пильно стежив за життям і працею духовенства, завів особливих митрополичих намісників, які повинні були доглядати за порядком в митрополії. Для розсліду й суду над прогріхами духовних осіб було заведено особливий духовний суд, так звану консисторію.

Петро Могила багато зробив для обновлення київських святинь. Він реставрував св. Софію, яка вже зовсім хилилася до упадку, реставрував Михайловський Видубецький храм, церкви Трьохсвятитель-

ську й Спаса на Берестові; на місці руїн Десятинної церкви поставив невеличку нову.

Але особливо високі заслуги Могили були на полі культурно-просвітнім. Передовсім він зреформував братську школу в колегію по типу західньо-европейських високих шкіл, з наукою на латинській і на грецькій мові; пізніш вона дістала назву Академії. Яко філії київської колегії, було заложено латинські колегії у Винниці на Поділлі й у Кременці на Волині. Було видано цілий ряд підручників, богословських творів, серед них монументальне визнання віри — катехізис, ухвалений на церковнім соборі у Києві 1640 р. Цей катехізис був прийнятий в цілім православнім світі, і він уживається в православній церкві й досі. Його теологічне значіння видко хоча б з того, що недавно в 1927 році, на кошти римської курії появився в Римі латинський переклад цього катехізису. Видано було в 1635 р. (польською мовою) Печерський Патерик. Київська друкарня була поширена, й її накладом почали виходити церковні книги, які розходились по всіх православних землях. Біля колегії згромадився ряд видатних теологів і вчених, а з поміж її вихованців ще за життя Могили виступили на церковно-громадську арену талановиті діячі. Ближчими співробітниками Могили на культурнім і національнім полі були: Сильвестр Косів, Афанасій Кальнофійський, Ісаія Козловський, якому київський собор 1640 р. дав титул доктора богословія за його великі заслуги коло зложення катехізису; Йосип Горбацький, Оксентій Старушич. З вихованців Могили треба зазначити Лазаря Барановича, Антона Радивиловського, Інокентія Гізеля. В діяльності Петра Могили був одначе один слабий бік, який мав свої далекосяглі наслідки: Могила, сам з походження волох (румун) і людина польської культури, був великим ревнителем православної церкви, але він не був українським патріотом: йому ходило про піддержання православної віри, а не української народности. Основою науки в його школах була латинська мова; свої власні твори він друкував або по польськи, або по грецьки. Не тільки народня українська мова не знайшла собі ніякого місця в усій цій культурній продукції, але навіть і мова церковно-славянська відступала на другий план супроти латині. Це осудило київську колегію на певну одірваність од живої народньої стихії, робило її науку доступною лиш для певного кола вибраних людей. Та проте в своїм часі діяльність Петра Могили у високій мірі прислужилась і національній українській справі тим, що поставила православну церкву — тодішній прапор народности, на такий рівень, що вона могла успішно оборонятись од римо-католицького натиску. А це й було головним завданням часу.

В усьому цьому широкому культурному рухові українська козаччина по самій тодішній своїй суті не брала майже ніякої участи. Петро Могила й ті круги, що стояли біля нього, як знаємо, займали абсолютно лояльне становище супроти польської держави. Козацькі ексцеси, самовільства, а тим більше повстання зовсім не були їм симпатичні — противно: в їх очах козаки, поскільки вони повставали проти уряду, являлись так само бунтівниками й «ребелізантами», як

і в очах польського правительства. Переведення широких культурно-релігійних планів, які складали програму діяльности Петра Могили вимагало передовсім спокою.

*

Перші роки «Могилянської ери» козаччина заховувалась спокійно й лояльно. Як для православного населення взагалі вибір Володислава означав початок внутрішнього замирення й заспокоєння, так для козаків спеціяльно вступ на трон войовничого, лицарського короля означав, що настає активна військова політика: значить, козаки будуть потрібні для польської держави. В найближчій перспективі стояли дві війни: одна московська, щоб здобути московську корону, друга шведська, щоб здобути корону шведську. До обох тих корон Володислав мав умотивовані претензії: в Москві він колись був вибраний самими москвинами, а до шведської корони він мав право, як член фамілії Ваза. Московська кампанія розпочалась уже в 1633 р., і козаки брали найживішу участь в усіх головних операціях. Вони оперували на Сіверщині під командою Єремії Вишневецького й Адама Кисіля. В 1634 р. цілий корпус в 20.000 козаків під проводом гетьмана Тимоша Орендаренка прийшов під Смоленськ на поміч королівській армії. Тут козаки відіграли дуже важливу ролю, бо в короля було всього 9.000 війська. В той час як одні козаки брали участь в блокаді московської армії, яка облягала Смоленськ, другі воювали околиці Вязьми, Ржева, Калуги. Війна ця, як звісно, закінчилася Поляновським миром 1634 р., по якому Володислав, хоч не вернув собі московської корони, за те закріпив за Польщею володіння Смоленською і Сіверською областями.

В тім же часі трохи не дійшло до війни з Туреччиною, а з татарами були дуже успішні бої, в яких, само собою козаки грали першу ролю. Але, поладнавши діло з турками миром, польський сойм 1635 р., боячись занадто великого розгону козацької енергії, виніс постанову «вгамувати козаків», а щоб не пускати їх в море, рішено було, за ініціятивою гетьмана Конецьпольського, збудувати коло порогів кріпость Кодак, яка б тримала козаків в руках. Цю кріпость дійсно було збудовано. Її вибудував французький інженер Боплан, автор знаменитої книги «Description de l'Ukraine», і обсадила її польська залога під командою французького полковника Моріона. Це була велика прикрість для запорожських козаків, але тимчасом вибухла шведська війна, і ми бачим, що козаки оперують на Балтійськім морі. Козацькі майстри побудували чайки на Німані, і на них козаки виплили в море й блокували Кенігсберґ. Вони захопили там шведський воєнний корабель.

Одначе війна скоро закінчилась. Думаючи використати те, що увага була звернута на північ, козацький гетьман Іван Сулима несподіваним наскоком захопив Кодак і зруйнував його цілком. Одначе, боячись кари за свій вчинок, козаки рішили відкупитись головою свого ватажка й видали Сулиму правительству. Сулимі відрубали у Варшаві голову.

Польські власті, використовуючи те, що серед козаків знову виявився розкол на дві течії — лояльну супроти уряду й опозиційну — вдержали на якийсь час спокій. Було вислано на чолі комісії, яка мала заспокоїти козаків, відомого вже нам соймового депутата Киселя; козаки списали реєстр на 7.000 і присягли на вірність.

Реєстрові козаки були поділені на сім полків; пять на правому березі Дніпра: Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський і Чигиринський; два на лівому: Переяславський і Миргородський. Кожен полк ділився на сотні, по десять в кожному, а сотні на курінi або десятки. Вся старшина була виборна. Жили козаки головно з сільського господарства, почасти з рибної ловлі й мисливства. Платня від держави була засобом допомагаючим. Козацькі ґрунти були розкидані серед інших маєтностей, приватних і державних. Але козаки вибороли собі імунітет від королівської або панської юрисдикції й підлягали своєму власному козацькому суду.

Якийсь час все було тихо. Але невдовзі знов почались заворушення. Очевидно, розбурхана козацька стихія не могла уложитися в ті тісненькі рямці, в які хотіла її впровадити польська держава. Як і раніше, найбільше незадоволеного елементу, головно селян, що вийшли од своїх панів, було на Запорожжі. Вони були незадоволені як на панів, так і на реєстровиків, отих «дуків», що позахоплювали луги і луки та позаводили собі господарства на зразок шляхетських. Провідником незадоволених явився Павло Бут, або Павлюк. В кінці літа 1637 року Павлюк являється на Україну, захоплює артилерію реєстрових козаків в Корсуні, бунтує їх, ті арештують і розстрілюють свою старшину з гетьманом Савою Кононовичем на чолі. Так розпочалася нова козацька війна. Павлюк видав універсал до козаків і до селян, закликаючи всіх на війну. Наказував ловити й приставляти до нього козацьку старшину, називаючи її зрадниками. Гасла повстання мали особливий успіх на Лівобережжі. Селяне почали громити панські маєтки. Почали бити й жидів. Частина реєстрових козаків пристала до повстанців, але друга частина (головно полки білоцерківський і канівський) залишилась вірною правительству.

Коли в кінці 1637 року польська армія під проводом польного гетьмана Миколи Потоцького виступила проти козаків, вони сміливо рушили на одсіч і дали бій під селом Кумейками (в околиці Черкас). Козаки мали 23.000 вояків і добру артилерію. Вони бились дуже хоробро, а їх провідники виявили дуже добру стратегію. Одначе все діло вирішила польська кіннота, яка своєю сміливою атакою прорвала козацький табор, захищений по зразку чеських таборів кількома рядами возів, і козаки потерпіли страшний погром. Біля 5.000 козацьких трупів залишилося на полі. Але козацькі ватажки не втратили голови. Провід узяв на себе старий полковник Дмитро Гуня. Він зумів замкнути табор і почав відступати в порядку. До козаків підійшли свіжі сили, і вони близько Черкас, коло села Боровиці дали новий бій. Але і цей бій був ними програний. Тоді, знеохочені й зневірені в успіхові, козаки рішили скапітулювати. Вони видали свою

старшину з Павлюком на чолі, виявили повну покору, прийняли нову призначену їм старшину й зложили присягу на вірність. Текст цієї присяги був підписаний в імени козацького війська військовим писарем Богданом Хмельницьким. Павлюк, Томиленко і четверо других ватажків були страчені у Варшаві.

Але з капітуляцією реєстрових козаків війна не закінчилася. Треба було перенести кампанію на лівий берег Дніпра, в теперішню Полтавщину, де також вибухло повстання. В початку 1638 року Потоцький переправився з військом за Дніпро і в кількох упертих боях знищив повстанчі козацькі відділи. Приборкавши повстання, Потоцький повернув з трофеями, але частина війська залишилась на Україні, піддержуючи установлений порядок. Сойм 1638 року встановив шеститисячний реєстр, позбавив козаків самоуправи, — вся старшина мала бути призначувана, і ухвалив відбудувати Кодацьку кріпость.

Хоча правительствене військо приборкало реєстрових козаків і втихомирило Лівобережжя, але воно не знищило гнізда козацької самоволі — Запорожської Січи. Там скупчились недобитки козаччини, озлоблені й непримиримі. Вони й не думали коритись. Вибравши за гетьмана собі Якова Острянина (Остряницю), запорожці почали готовитись до нової боротьби. Вислана проти них експедиція не удалася, і вже весною 1638 року запорожці появилися на Україні. Правительствене військо вирушило під проводом Потоцького. На цей раз тереном боротьби було виключно Лівобережжя. Тепер реєстрові козаки мусіли битись проти своїх, в рядах коронного війська. Повстанці захопили Чигирин, Кременчук і дуже зручно одбились од Потоцького, знищивши цілий відділ німецької піхоти, яка була в польськім війську. Остряниця був паном усієї східньої Полтавщини і міг вільно зноситися з Москвою і Донськими козаками, од яких він сподівався помочи. Повстання почало вже перекидатись на правий берег, самому Київу загрожувала небезпека. Але на поміч Потоцькому явився із свіжими силами князь Єремія Вишневецький, який ішов рятувати свої Задніпрянські латифундії. Козаки виявили тоді надзвичайну енергію. Коли після упертого бою під селом Жовнином близько Дніпра коронному війську удалось було прорвати козацький табор, і Остряниця з кількома сотнями козаків пробився й утік, решта вибрала на гетьмана героя торішньої війни Гуню, і боротьба відновилася з новою енергією. Потоцький обложив козацький табор під тим же Жовнином і безнастанно бомбардував обложенців з великих гармат. Але козаки дуже зручно укріпили свій табор і твердо витримували блокаду і бомбардування. Вони дожидалися допомоги, яка плила по Дніпру з Січи під проводом полковника Філоненка і везла запаси провіянту. Але Філоненко лиш з великим трудом й великими жертвами пробився до табору Гуні з кількома сотнями козаків, він стратив усю артилерію, а запасів привіз усього на два дні. Ця неудача зломила енергію козаків. На них напала депресія. Одначе й коронне військо було надзвичайно стомлене й виснажене. Обидві сторони охоче розпочали переговори. Козаки пішли на капітуляцію. На цей раз фінал кампанії був тихий і мирний. Питання про

видачу ватажків не підіймалося. Повстанське військо видало зброю, гармати й військові клейноди; частина його зараз же розійшлася, при чім реєстрові козаки й запорожці склали взаємно присягу, що не будуть одні другим мститись. В осени 1638 року відбулася в Київі козацька рада, яка вибрала від себе депутацію до короля скласти заяву покори й прохати пробачення. До цієї депутації увійшов в числі інших сотник Богдан Хмельницький. Капітуляція була повна. Польські начальники попризначали реєстровим козакам полковників — майже самих поляків, і тільки середня старшина була допущена з українців. Козаків узято під суворий догляд. Здавалось, що на цей раз козацтво було зломане остаточно. Знову було відновлено Кодак, щоб тримати в руках Запорожжя. Запанувала глуха реакція. Настав нарешті спокій, який тривав аж десять років.

Але виявилось, що це був спокій перед новою бурею. Процеси відмірання феодальної системи, що боляче переживалися в цілій західній Европі, знайшли собі аналогічний вираз і на терені польської держави. Соціяльно-економічний режим, який тепер запанував на східній Україні в наслідок нечуваного досі розвитку магнатського господарства, з його широко організованою формою визиску праці селянської верстви, стояв в різкій протирічності з стремліннями цієї верстви, з її ідеалом вільної праці; він особливо прикро відчувався селянством саме тут, на широких степових просторах, в сусідстві з козацькою волею. Навіть розмірно краще становище селян, в порівнанні з західньо-українськими землями, і їх кращий матеріяльний добробут не могли злагодити соціяльних протилежностей між землевласницькою й селянсько-кріпацькою верствами. І це таїло в собі зародок нових конфліктів.

*

В першій половині XVII століття майже всі землі, заселені тоді українським народом, опинилися в складі польської Річи-Посполитої: поза нею лишився тільки західній окрайчик української землі — Закарпаття, яке належало до Угорщини, та ще на схід від теперішньої Полтавщини простягались порожні степи, які належали з XVI століття Москві і які тільки що починали колонізуватись переселенцями й утікачами з польської України і вже в другій половині XVII віку склали з себе так звані слобідські козацькі полки або Слобідську Україну.

На основі Деулінського трактату на початку 1619 року до Польщі одійшла стародавня українська земля — Чернігово-Сіверська область, яка на початку XVI століття була одвойована Москвою від Великого Князівства Литовського. Поляновський «вічний мир» 1634 року закріпив за Польщею нову область, і вже в слідуючім 1635 році в ній були скрізь заведені польські адміністраційні й судові порядки. Сіверщина склала нове Чернігівське воєвідство, поділене на два повіти: Чернігівський і Новгород-Сіверський. Стародубський повіт був прилучений до воєводства Смоленського. Ще в 1620 році польський уряд вислав на Сіверщину своїх комісарів «для ординації замков од Москви рекуперованих, для одбирання замков сіверських од Москви,

так теж і для ревідовання прав од людей стану духовного, яко і дворян, і синов боярських, як зачим хто всякії добра ойчистії держат», — так писано було в урядовій грамоті. Окрім документів, які могли свідчити про належність маєтків певним особам, комісари розпитували місцевих старожилів про межи маєтків і ґрунтів, а тоді вже затверджували за власниками показані в документах володіння. На підставі комісарських «листів» власники одержували потім королівські універсали на маєтки. Окрім монастирів, осіб духовного стану і «синов боярських» дістала землю й та частина людности, що призначена була для «замкової прислуги» під назвою «козацьких корогов». Кожен такий козак, що служив на своїм коні, одержував по чотири «уволоки» полевої землі окрім двору. Задержав свої володіння ряд старовинних українських родів (наприклад Рубці, Борознди, Бакуринські) зпоміж більших земельних власників, які подіставали маєтки за Московського панування. Решта землі була роздана здебільшого шляхті, що понаїхала з українських і польських областей Річи-Посполитої. Величезні простори одержали пани-магнати, наприклад Микола Абрамович одержав цілий Мглинський повіт, а Олександер Пісочинський — частину Стародубщини і трохи не всю Новгород-Сіверщину та Глухівщину. В Чернігово-Сіверській области за московських часів більш густо була заселена лиш північна частина краю, на правому березі Десни, більш захищеному природою од нападів степових хижаків. Тут були скупчені важніші міста: Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин; тут, завдяки богатству лісів були розвинуті різні лісові промисли (гути, рудні, буди, бортництво, звірині лови і т. інше) і провадилась доволі жвава торговля. Більш одкриті південна і південно-східні частини краю були заселені дуже рідко, і багато міст і сел з часів татарської руїни XIII віку лежали пусткою. Одже пани, які подіставали латифундії на цих порожніх просторах, енергійно взялися до їх колонізування. Ця колонізація відбувалась в таких самих формах, що й на середній Наддніпрянщині після Люблинської унії: так само осажувались міста, містечка й села, а людність приваблювано різними льготами і свободами. Дуже часто осади повставали на місці колишніх селищ. Переселенці ішли переважно з правобережної України і так, наприклад, більша частина Глухівщини заселилася переселенцями з Поділля, які принесли з собою і свої старі назви сел та містечок.

Селяне мусили одбувати на користь земельних власників повинности: платити грішми «чинш» і «дякли» хлібом, а також певне число робочих днів робити на панському полі. На нове воєводство була поширена чинність Литовського Статута і заведено суди ґродські (карні), земські (цивільні) і підкоморські (межові). Головні міста краю: Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин, Стародуб, Погар, Почеп, Мглин, дістали самоуправу на основі Магдебурського права. Одначе в королівських грамотах звичайно зазначалося, що війтами можуть бути лиш особи римо-католицької або греко-католицької віри. Офіціяльною мовою в Ніженськім і Чернігівськім магістратах мала бути мова польська, а в Стародубі перших 20 років польська, а потім латинська.

Міста дістали в свою власність значну земельну територію під оранку, сінокоси, й вигони. Прибутки з господарства на цій території мали йти на удержання органів міської самоуправи. Міщане мусіли виконувати й військову повинність.

Громадський лад і порядок за польського панування стали кращі, ніж були під Москвою. Навіть панщизняні повинности, встановлювані за нової влади, були легші від московської кріпаччини, до якої прилучався й суворий гніт з боку московської адміністрації. Але ті самі причини, які викликали незадоволення українського населення на Наддніпрянщині, мали свій вплив і тут: в міру скріплення й інтенсифікації великого панського господарства, росла панщина, збільшувалися повинности селян, ставала все дошкульніщою опіка панської адміністрації по маєтках; це викликало серед селян незадоволення, тим більше, що Сіверщина брала участь в московській «смуті» початку XVII століття, бачили у себе повстанчі й козацькі загони і мала нагоду зазнати козацької волі. Українське міщанство було незадоволене з тої переваги, яка давалася в міській самоуправі захожому чужому елементу і яка грозила відсунути автохтонів зовсім на другий план. А все православне населення разом з неохотою дивилося на поширення впливів католицького духовенства, протегованого владою: вже скоро після прилучення краю в Чернігові й Новгороді-Сіверському появились уніятські й домініканські монастирі, й єзуїти почали засновувати свої школи. Край помалу втягався в релігійно-національні суперечки, які кипіли по інших українських областях Річи-Посполитої.

Обєднання майже всіх українських земель під однією державою мало свої далеко йдучі наслідки для українського народу: скріплювалися зносини і взаємини між окремими українськими областями; впливи західньо-українських осередків поширювалися далеко на схід, Київ ставав всеукраїнським духовним і разом із тим культурно-національним центром. Українська козаччина, яка помалу вибивається на становище провідної національної верстви, заступаючи потроху місце панів і шляхти, поширює свій вплив на весь простір української території, скрізь здобуваючи собі симпатії соціяльних низів: селян, незадоволених з збільшення панцизняних тягарів; міщанства, яке по заведенні Магдебурського права дуже часто тратило своє значіння у власному місті на користь нового, зайшлого елементу. А шляхта й духовенство бачили в козаках союзників у боротьбі за права православної віри. З другого боку українська шляхта, втягнута в парламентарне життя Річи-Посполитої, діставала певне політичне виховання і виробляла собі політичні ідеали в дусі свободи, що, як побачимо, мало свої важливі наслідки, коли повстала трохи пізніше Українська Держава.

Самий натиск римо-католицизму й викликана ним релігійна боротьба спонукували українське громадянство організуватися для самооборони і братися за насадження у себе школи й просвіти на західноевропейський зразок. Вплив цієї просвіти поширюється на всі українські области, обєднані тепер під одною державою. І коли між цією

державою й її українським населенням вибухає в половині XVII віку гострий конфлікт на ґрунті соціяльно-економічному й політичному, то він дуже скоро прибирає характер всенародного руху, обєднує всі верстви українського народу і перетворюється в справжню національну революцію. Її відгуки доходять аж до найдальших закутків української землі. Навіть відрізана державним кордоном од решти українських земель Закарпатська Русь, яка сотні років жила в зовсім відмінних умовах, зазнала на собі впливу українського ренесансу на порозі XVI-XVII століть і втягалася в орбіту загально-національного життя. І саме в цій боротьбі українського народу за соціяльно-економічну і політичну емансипацію виховується і скріплюється, як ми далі побачимо, почуття його національної свідомости, яке було приспане за кілька віків життя в умовах чужої державности й чужих культурних впливів, оживають традиції своєї власної державности і стремління її відбудувати.

ЛІТЕРАТУРА

До історії козацьких рухів 20-ох і 30-ох років XVII століття: М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, Київ, 1909, і т. VIII, частина І, Київ-Львів, 1913. Н. Василенко, Очерки исторіи Западной Руси и Украины, Київ, 1916. П. Кулишъ, Украинскіе козаки и паны въ двадцатилѣтіе передъ бунтомъ Хмельницкаго, «Русское Обозрѣніе», 1895, I-V. П. Жуковичъ, Сеймовая борьба, тт. I-VI, Петербург, 1903-1912. І. Крипякевич, Нові матеріяли до історії сінодів 1929 р. «Записки Наук. Тов. ім. Ш.», т. 116, Львів, 1913. В. Никифоровъ, Куруковскій договоръ козаковъ съ поляками въ 1625 г., «Кіевск. Старина», 1885, IV. Ст. Рудницький, Козацько-польська війна 1625 року, «Записки Наукового Тов. ім. Шевченка», т. XVII, Львів, 1897. Ф. Николайчикъ, Новый источникъ о козацкомъ возстаніи 1625 г., «Кіевская Старина», 1889, X. К. Мельникъ, Свѣдѣнія о походѣ въ Крымъ М. Дорошенка. «Кіев. Стар.», 1896 г. XI. M. Dubiecki, Kodak, twierdza kresowa i jej okolice, Warszawa, 1900. Ст. Рудницький, Українські козаки в 1625-30 рр. «Записки наук. тов. ім. Шенченка», т. XXXI, Львів, 1899. О. Целевич, Участь козаків у смоленській війні 1633-34 рр., там же, т. XXVIII. Wł. Tomkewicz, Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638, „Kwartalnik Historyczny", 1930. Т. І. До історії Могилянської доби: М. Грушевський і Н. Василенко як вище. С. Голубевъ, Кіевскій митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. І. Київ, 1883; т. II, Київ, 1898. С. Голубевъ, Западно-русская церковь при митрополитѣ Петрѣ Могилѣ, «Кіевская Старина», 1898, I-VI. Біографія П. Могили у Костомарова, Українська історія в житєписах, Львів, 1918, також: Ф. Терновскій, Кіевскій митрополить П. Могила, «Кіевская Старина», 1882, IV. М. Макарій, Исторія русской церкви, т. XI, Москва, 1882. М. Петров, Київська Академія, «Записки іст. філол. відділу Укр. Академії Наук», т. І, Київ, 1919, С. Голубевъ, Исторія Кіевской Академіи, В. І, Київ, 1886. A. Jabłonowski, Akademja Kijowsko-Mohilańska, Kraków, 1899-1900. М. Возняк, Історія української літератури т. II, Львів, 1921. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні. Київ, 1924.

ЗМІСТ

Том I

Дорошенко Д. І.

Д 69 Нарис історії України в 2-х томах. Том 1 (до половини XVII століття).— К.: Глобус, 1992.— 238 с.

ISBN 5-7707-1419-0 (укр.) (т. 1)

ISBN 5-7707-1694-0 (укр.)

Двотомник Д. І. Дорошенка — одного із найвизначніших істориків XX ст.— дає огляд історії України як процесу розвитку української державності. У книзі вміщено вичерпні історичні відомості практично про всіх гетьманів України. Чимало сторінок твору висвітлюють факти і події, які відсутні у роботах М. Грушевського, М. Аркаса, М. Костомарова та інших відомих українських істориків.

Д $\frac{4702640101 — 017}{206 — 92}$ Б3-24-5.92

ББК 63.3 (2 Ук)

Літературно-художнє видання

Дорошенко Дмитро Іванович

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В 2-Х ТОМАХ

Том I

(до половини XVII століття)

Репринтне видання

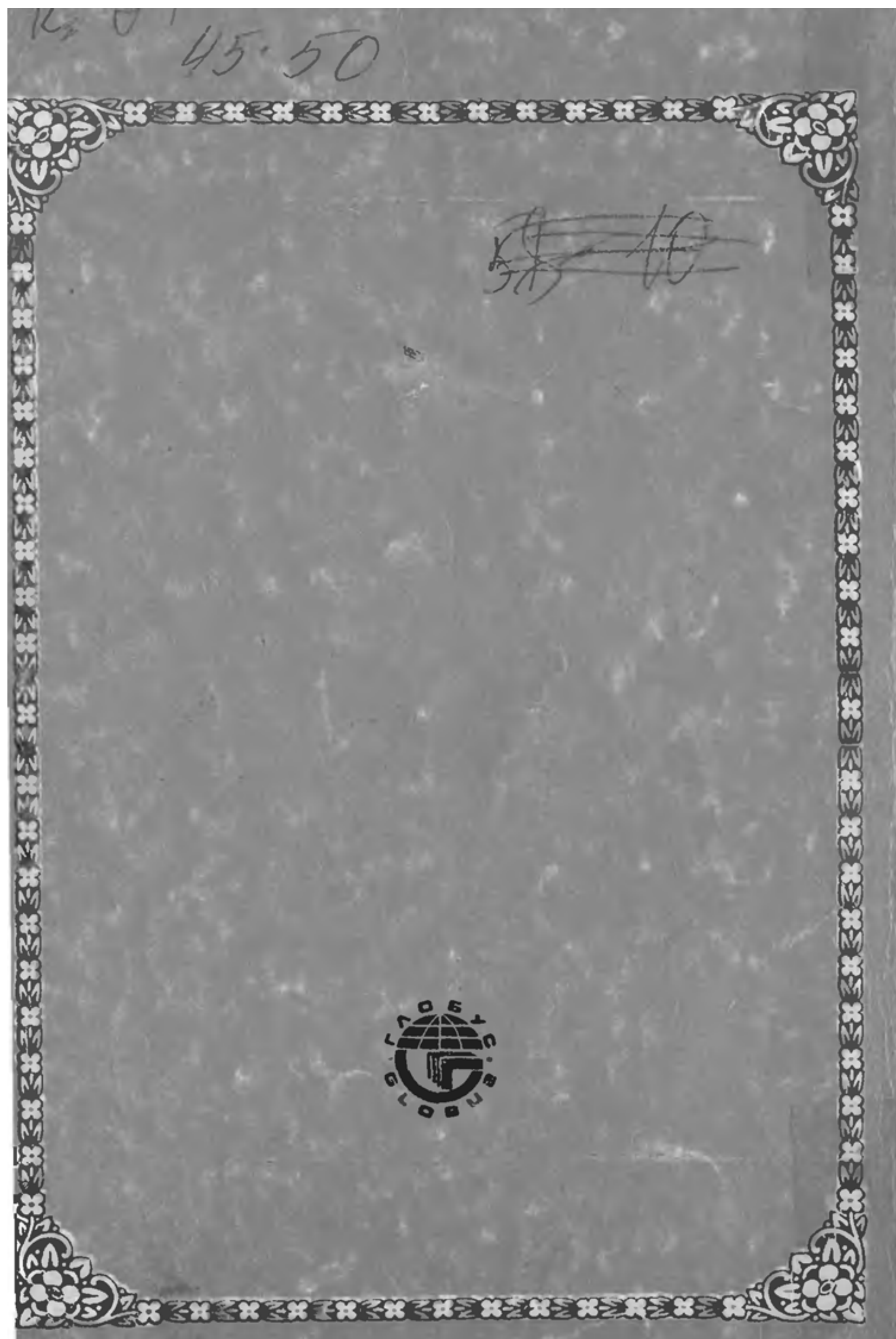
Київ «Глобус»

Технічний редактор К. П. Дворська

Художній редактор І. П. Козіна

Здано на виробництво та підписано до друку 28.07.92. Формат 60×90 $^1/_{16}$.
Папір офсетний. Гарнітура журнальна. Друк офсетний. Умови. друк. арк. 15,0
Умови фарб.-відб. 15,5. Обл.-вид. арк. 18,5. Додатковий тираж 50 000 пр. Зам. 2-251

Видавництво «Глобус». 252006, Київ-6, вул. Анрі Барбюса, 51/2.
Поліграфкомбінат «Україна»,
254119, Київ, вул. Пархоменка, 38—44.

45·50
ГЛОБУС
GLOBUS